

МАКЕДОНСКО НАУЧНО ДРУШТВО – БИТОЛА
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

ISSN 0420-0950

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

посебно издание за научно-стручниот собир:
**„ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ НАУКАТА -
ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИ
ПРЕДИЗВИЦИ ВО ОПШТЕСТВОТО“**

БИТОЛА, 2021

ПРИЛОЗИ

– списание за научни и стручни трудови
Год. XVII, Бр 28, ноември 2021 година

Посебно издание за научно-стручниот собир:
**„ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ НАУКАТА -
ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИ
ПРЕДИЗВИЦИ ВО ОПШТЕСТВОТО“**
Организатор на собирот: Македонско научно друштво – Битола

Издавач:

Македонско научно друштво – Битола

За издавачот:

доц. д-р Невена Груевска, претседател

copyright © МАКЕДОНСКО НАУЧНО ДРУШТВО – БИТОЛА, 2021

Организационен одбор на научно-стручниот собир:

**„Влијанието на пандемијата врз науката - искуства и примери
на професионални предизвици во општеството“:**

проф. д-р Лидија Стефановска, претседател на организационен одбор
вонр. проф. д-р Сашо Кочанковски, претседател на програмски одбор
д-р Мери Царлиева
вонр. проф. д-р Мимоза Богданоска-Јовановска
вонр. проф. д-р Ице Илијевски
проф. д-р Марјан Танушевски
проф- д-р Изабела Филов

Претседател на Уредувачки совет на МНД:

д-р Никола Главинче

Членови на Уредувачки совет на МНД:

проф. д-р Лидија Стефановска
проф. д-р Марија Котевска-Димовска
проф д-р Наташа Мојсоска
д-р Екатерина Михељкис

Мислењата и ставовите што се изразени во „Прилози“ им припаѓаат на
авторите и не ги одразуваат ставовите на редакцијата и издавачот.

СОДРЖИНА

д-р Александар С. Трајковски „ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ НАУКАТА – ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИ ПРЕДИЗВИЦИ ВО ОПШТЕСТВОТО“ ... 7	
проф. д-р Мирослав Пендароски, проф. д-р Александра Жежова, Габриела Премческа ПСИХОЛОШКАТА НАУКА И ПРАКТИКА ВО ВРЕМЕ НА ДОЛГОТРАЈНИ И НЕИЗВЕСНИ КРИЗИ: ПСИХОЛОШКИ, СОЦИЈАЛНИ, МОРАЛНИ И КОМУНИКАЦИСКИ ПРЕДИЗВИЦИ..... 13	
проф. д-р Менде Солунчевски, проф. д-р Марија Котевска Димовска ПСИХОЛОШКИ БАРИЕРИ ВО НАУЧНОИСТРАЖУВАЧКАТА ДЕЈНОСТ ВО УСЛОВИ НА ПАНДЕМИЈА ОД КОВИД 19 21	
вонр. проф. д-р Моника Ангелоска Дичовска, доц. д-р Рената Петревска Нечкоска, вонр. проф. д-р Елизабета Тошева ПРАКСА НА СТУДЕНТИ ОД ВИСОКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВО НЕВЛАДИНИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕКУ ПРИМЕНА НА “MULTICREATION” ПРИСТАП..... 29	
вонр. проф. д-р Марија Котевска Димовска, м-р Валентина Димовска МОДЕЛ НА ЗАШТИТНО ОДНЕСУВАЊЕ ВО ПАНДЕМСКИ УСЛОВИ БАЗИРАН НА СИСТЕМ НА ПСИХОЛОШКИ БИХЕВИОРАЛЕН ИМУНИТЕТ 41	
д-р Гоце Маркоски ТЕОРЕТСКИ ПОГЛЕДИ ЗА КЛАСТЕРИТЕ-СОВРЕМЕН НАЧИН НА РАЗМИСЛУВАЊЕ ВО ЕКОНОМИЈАТА..... 49	
вонр. проф. д-р Марјан Танушевски ОДНОСИ СО ЈАВНОСТ ВО КРИЗНИ СИТУАЦИИ – МЕДИУМСКИТЕ РАБОТНИЦИ ВО БОРБА ПРОТИВ ВИРУСОТ COVID И “FAKE NEWS” ..59	
доц. д-р Невена Груевска ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ ПРЕХРАНБЕНАТА ИНДУСТРИЈА КАКО И НАВИКИТЕ ЗА ИСХРАНА НА ПОТРОШУВАЧИТЕ 67	
м-р Билјана Марковска COVID-19: НУТРИТИВНИОТ СТАТУС, ЗНАЧАЕН ФАКТОР ЗА ОПТИМАЛЕН ИМУН СИСТЕМ..... 78	
вонр. проф. д-р Мимоза Богданоска Јовановска, м-р Искра Танушевска БЕНЧМАРКИНГ НА МЕРКИТЕ ЗА СПРАВУВАЊЕ СО ПАНДЕМИЈАТА ВО ЗБРАТИМЕНИТЕ ГРАДОВИ СО БИТОЛА 87	
м-р Валентин Соклевски СОСТОЈБАТА, ПРОБЛЕМИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА ЗДРУЖЕНИЕТА, ГРУПИТЕ И АНСАМБЛИТЕ ОД ОБЛАСТА НА ФОЛКЛОРОТ ВО СИТУАЦИЈА НА СВЕТСКА ПАНДЕМИЈА..... 101	

доц. д-р Лела Ивановска, вонр. проф. д-р Силвана Нешковска, доц. д-р Милена Касапоска-Чадловска ТЕХНИКИ ЗА ТИМСКА РАБОТА ВО ОНЛАЈН НАСТАВАТА ПО СТРАНСКИ ЈАЗИК	114
вонр. проф. д-р Сашо Кочанковски, прим. м-р сци. д-р Лилјана Кочанковска „ЗАЧУВУВАЊЕ И УНАПРЕДУВАЊЕ НА МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА НА КОВИД-19 - РЕЗУЛТАТИ ОД НАШИ ИСТРАЖУВАЊА -“	121
проф.д-р Јасмина Буневска Талевска ВЛИЈАНИЕТО НА КОВИД-19 ВРЗ ЈАВНИОТ ПРОСТОР: ПРЕГЛЕД ОД АСПЕКТ НА СООБРАЌАЈОТ И МОБИЛНОСТА ВО ГРАДОВИТЕ.....	131
вон. проф. д-р Ангелина Станојоска, вон. проф. д-р Ице Илијевски СЕМЕЛНО НАСИЛСТВО ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА	140
проф.д-р Изабела Филов, д-р Мери Царлиева ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА СО КОРОНАВИРУС (COVID - 19) ВРЗ МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ	146
проф. д-р Лидија Стефановска, проф. д-р Менде Солунчевски ПРОМЕНА НА ФОКУСОТ НА НАУЧНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА ВО СОГЛАСНОСТ СО ПРОМЕНИТЕ ПРЕДИЗВИКАНИ ОД ПАНДЕМИЈАТА СО КОВИД 19	152

ПРЕДГОВОР

Во светски рамки, 10 ноември е прогласен за Меѓународен ден на науката, кој оваа 2021 година во светот се одбележува под мотото „Иднината на науката, технологијата и иновациите: Влијание врз образованието, вештините и работата“.

Македонското научно друштво по тој повод организира Научно-стручен собир на тема „Влијанието на пандемијата врз науката - искуства и примери на професионални предизвици во општеството“, за кој настан сите членови на МНД се подготвуваа подолг временски период.

Темата на научно-стручниот собир е мошне актуелна и се вклопува во овогодинашното мото под кое се одбележува меѓународниот ден на науката. Научните работници трагајќи по нови одговори на поставени прашања и дилеми, потребно е да се прилагодуваат кон диверзитетот во опкружувањето и неговите специфики, а таква различност донесе и пандемијата со Ковид 19. Токму тоа е и основната цел на овој научно-стручен собир, да се согледа какво и колкаво е влијанието на пандемијата врз науката.

На научно-стручниот собир Влијанието на пандемијата врз науката – искуства и примери на професионални предизвици во општеството, пристигнаа 17 трудови, односно 28 автори.

Трудовите се рецензирани од страна на двајца рецензенти, кои добија соодветна форма за рецензирање, а според која се оценуваше: релевантност со темата на научно-стручниот собир, оригиналност на трудот, научен или стручен придонес, техничка уреденост и вкупен квалитет на трудот.

Организацискиот одбор кој учествуваше во подготовка на овој собир, работеше сплотено, сите членови дадоа свој значаен придонес во обликувањето на документите и вкупната физиономија на настанот, за што упатувам искрена благодарност и честитки до сите членови на Организациониот одбор.

*Организационен одбор
Битола, 2021 г.*

Александар С. Трајковски

„ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ НАУКАТА – ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИ ПРЕДИЗВИЦИ ВО ОПШТЕСТВОТО“

Апстракт:

Ретко во неодамнешното сеќавање, светот се соочил со таква непосредна и широко распространета глобална закана, сложена како Ковид-19. Денешното време е ново време, време на нови навики, нови размислувања, нови достигнувања, репресии, зголемен број на болести, економски проблеми, променети животни навики и мал милион слични проблеми кои се појавија со појава на глобалното „биолошко оружје“ – SARS CoV 2 вирусот. Пандемијата сама со себе донесе промени кои се манифестираа на скоро сите сфери од човековото живеење. Го смени начинот на кој работиме, учиме, како и начинот на меѓусебно комуницирање, бидејќи упатствата за социјално дистанцирање доведоа до повиртуелно постоење, и лично и професионално.

Ефектот од КОВИД-19 се забележа и во науката на начин што побара промени и ангажираност, посветеност, пожртвуваност и одредување на приоритети за добивање на нови научни сознанија. Универзитетите во голема мера го променија класичниот начин на спроведување на науката цел максимизирање на социјалното дистанцирање, а со тоа се наруши континуитетот на многу науки и научни истражувања кои новиот виртуелен начин на спроведување на наука, не може да ги реализира.

Спротивно на тоа голем дел на нови активности, размислувања и потреба од истражувања ги предизвикаа научниците, на поставување на нови цели и истражување на новитети со цел да се даде одговор на прашања-и приватни и државни-за пандемијата КОВИД-19. Медицината како наука, покрај сите други науки, доби нови широко поле за истражување и добивање на резултати од витално значење, а од друга страна ги стави здравствените работници пред нов професионален предизвик.

Клучни зборови: промени, пандемија, наука,

Abstract

Rarely, in recent memory, world has faced with that imminent and pervasive global threat, as complex as Covid-19. Today is a new time, a time of new habits, new thoughts, new achievements, repressions, number of diseases, economic problems, changed lifestyles and a million similar problems that have arisen with the global "biological weapon" - SARS CoV 2 virus. The pandemic brought with it, changes, that manifested themselves in almost all spheres of

human life. It has changed the way we work, learn, and communicate with each other, whether social distance instructions have led to a virtual existence, both personally and professionally.

The effect of COVID-19 was also noticed in science in a way that required changes and engagement, commitment, sacrifice and setting priorities for obtaining new scientific knowledge. Universities have greatly changed the classical way of conducting science in order to maximize social distance, thus disrupting the continuity of many sciences and scientific researches that the new virtual way of conducting science cannot realize.

In contrast, much of the new activity, thinking, and research needs have led scientists to set new goals and explore novelties in order to answer questions — both private and public — about the COVID-19 pandemic. Medicine as a science, among all other sciences, has gained a new wide field for research and obtaining vital results, and on the other hand has put health professionals in front of a new professional challenge.

Key words: changes, pandemic, science

Нови предизвици во пандемијата во различни делови од светот **ОСАКА, ЈАПОНИЈА-ВЛИЈАНИЕ ВРЗ СЛУЖБИТЕ ЗА ИТНА ПОМОШ**

За новата инфекција со корона вирус, односно акутниот респираторен синдром (КОВИД-19) или (SARS-CoV-2), која беше најпрво откриена и потврдена во Вухан, Кина во декември 2019 година, а потоа за жал се прошири како една од најкомплицираните пандемии (поради малкуте информации за неа) се прошири низ целиот свет, не се комплетно спроведени клинички студии за нејзиното влијание врз службите за итна медицинска помош (ЕМС).

Во Јапонија, една година по почетокот на пандемијата, група научници спроведоа истражување со цел да се добијат научни резултати, помеѓу пружањето на потребната здравствената заштита на пациентите и нејзина достапност во Центрите за итна помош. Типот на студијата е ретроспективна студија, со период на анализа од 1 јануари 2020 година до 14 април 2020 година. Во неа биле вклучени пациентите хоспитализирани со брза помош поради силни акутно-респираторни заболувања, но и пациенти кои настрадале во сообраќајни несреќи во градот Осака, Јапонија. Со студијата се пресметувала стапката и општата проценка за потешкотиите кои настанувале при хоспитализацијата, односно нивното прифаќањето во болница, и тоа со детална анализа за секој месец посебно.

Резултатите кои се добиени од спроведената студија се следниве: Помеѓу 1 јануари и 14 април 2020 година, 36.981 пациенти биле пренесени во болниците со брза помош за акутни заболувања и 3.096 пациенти кои настрадале во сообраќајни незгоди. Не се воочила разлика во процентот на потешкотии при хоспитализација поради сообраќајни незгоди помеѓу 2019 и 2020 година, но постои зголемување на процентот при хоспитализации

на пациентите поради акутни заболувања по 13-та недела (односно од 25 до 31 март) од 2020 година во споредба со оној од 2019 година.

Од самата студија се дошло до заклучок дека самата пандемија комплетно го променила правецот на пружање здравствена заштита и нега и достапноста на потребните услуги на пациентите со акутни болести во Центрите за итна помош. (извор:<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32685173>)

КИНА-ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОБРАЗОВНИОТ СИСТЕМ

Појавата на КОВИД-19 доведе и до зголемен обем на работа, а со тоа пропорционално се зголемија најразличните ризици од инфекција кај медицинскиот персонал. Исто така овие новонастанати ризици од зараза со смртоносен вирус, доминантно влијаел врз одлуката на студентите по медицина и идните студенти при изборот на нивната идна кариера, видот на специјализаци и т.н..

Во Кина, била спроведена студија која вклучила студенти по општа медицина, студенти запишани на стоматологија, медицински сестри и фармацевти од три универзитети, во периодот помеѓу октомври 2020 и јануари 2021 година. Прашалникот за студијата бил поделен на два главни дела: Првиот дел ги опфаќал основните лични податоци и размислувања на студентите, а вториот дел главно бил фокусиран врз влијанието на пандемијата КОВИД-19 врз професионалните идни планови на студентите. Потоа била направена споредба на одговорите пред и по појавата на пандемијата кај кинеските студенти.

Севкупно, околу 1253 студенти ги потполниле прашалниците. Одговорите покажале дека бројот на студенти кои претпочитале клиничка медицина, јавно здравје, фармација и орална медицина значително се зголемил по појавата на пандемијата. Спротивно на тоа пак, бројот на студенти кои избраале отсек медицинска сестра и медицинска технологија дискрапнтно се намалил. Промената главно се случила кај кинеските студенти, претежно кај женската популација. Половина од студентите (50,35%) биле поподготвени да се вклучат во медицинска и здравствена работа по завршувањето на нивната тековна универзитетска програма. Исто така, 36,39% од студентите се изјасниле дека знаењето е премногу ограничено во периодот на пандемијата и би сакале да продолжат да студираат по дипломирањето за да стекнат повеќе знаење. Поради пандемијата, 34,18% од студентите би сакале идното работно место да им биде во близина на нивниот роден град, а 19,63% претпочитале да работат во урбани средини.

Од истражувањето се дошло до заклучок дека појавата на КОВИД-19 влијаело врз тековното планирање за иднината на кариерата на студентите по медицина, врз нивните идни работни места и изборот за тоа кога да се вработат. Дополнително, пандемијата влијаела на намерата на кинеските студенти во изборот на нивната идна кариера. Со оваа студија се обезбедила основа за креирање нови политики, специјализирани факултети

и дополнителни информации околу здравствената професија корисни за идните студенти. (извор: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8428501/>)

ONLINE УЧЕЊЕ-НОВ ПРЕДИЗВИК КАЈ УЧЕНИЦИТЕ И СТУДЕНТИТЕ

Со почетокот на пандемијата, образовниот систем се соочи со неочекувано комплексна криза, која што целосно ја разниша неговата основа. Со оглед на денешните неизвесности, од витално значење е да се добијат и обезбедат услови за работа и учење преку Интернет на учениците во време на пандемијата на КОВИД-19. Постојат многу студии кои ја истражуваат оваа област, но сепак, достапни се ограничени и лимитирани информации во врска со предизвиците и специфичните стратегии што ги користат студентите за да ги надминат потешкотиите поврзани со новиот начин на учење. Така, со оваа студија направен е обид да се пополнат тие празнини или потешкотии, кои произлегуваат поради промената на начинот на образованието, и потешкотиите врз нивното имплементирање во практика. Користејќи пристап со мешани научни методи, се дошло до заклучок дека предизвиците за учење преку Интернет на студентите, се разликуваат во однос видот и степенот. Нивниот најголем предизвик бил поврзан со потешкотија врз акомодацијата на нивната средина за учење дома, додека нивниот најмал предизвик била технолошката писменост и компетентност. Понатаму, се дошло до заклучок дека пандемијата КОВИД-19 имала најголемо влијание врз квалитетот на научениот материјал и менталното здравје на учениците. Во однос на стратегиите за учење што ги користеле студентите, најчесто користени биле начиниот на управување и искористување на ресурсите, барањето одредена помош, подобрување на техничката способност и приспособувањето со условите нови на средината за учење. (извор: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8162157/>)

ЗГОЛЕМЕН СТРЕС, ЗГОЛЕМЕНА МОЖНОСТ ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ

Пандемијата КОВИД-19 ги соочи сите оние кои што се занимаваат со психологија и неврологија со уникатни и комплексни предизвици. Истражувањата за стресот биле од клучно значење, бидејќи пандемијата дискрапнтно ја зголеми преваленцата на ментални нарушувања поврзани со стресот.

Пандемијата на корона вирусот исто така предизвика големи промени во секојдневниот живот на луѓето. Сепак мерките кои земјите ги превземаат зависно од своите финансиски можности за справување со пандемијата се неопходни за намалување на вирулентноста и проширувањето на овај вирус, но паралелно и индивидуално влијаеле лошо врз емоционална и психолошката благосостојба. Стравот, вознемиреноста, гневот и тагата со текот на времето се продлабочувале,

дали поради отсуството од училиште, а со тоа целосна асоцијализација на индивидуата, поради оддалеченоста од врсниците и приспособување кон новите начини на учење и работење, поради наоѓањето нови начини на балансирање на обврските на работа со домашните обврски, зголемената отежнатост околу грижата за децата, најмногу поради стравот од губење на работата и на семејниот приход. Сите овие непријатности ја создадоа потребата, голем број организации и институции за изработка на платформи, или “online” сесии и видеа, да ја зголемат и да овозможат информациите кон јавноста да се прошират на полесен и поефикасен начин, и секако најважно да продрат кон најмногу засегнатите за да им се даде потребната помош за психолошка поддршка. (извор: <https://www.unicef.org>)

Според една студија на американскиот центар за контрола и превенција на болести, забележано е дека САД бележи дискрапантен пораст врз обидите за саморанување и самоубиство, посебно кај помладата женска популација и тинејџерките. Од мај 2020 година, започнал значително да расте бројот на адолесценти на возраст од 12 до 17 години кои се хоспитализирани на одделот за итни интервенции, поради обиди за самоубиство. Во 2021 година, од февруари до март, просечниот број на посети на адолесценти на овој оддел пораснал за неверојатни 50 проценти на неделно ниво, споредено со истиот период во 2019 година.

Во С. Македонија не се правени истражувања во однос на возрастната граница и обидите за самоубиство, но психијатрите и психолозите се согласни дека има значителни, но некаде и радикални промени врз однесувањето кај младите и контролирањето на нивните емоции. Меѓу најчестите причините за тоа се вбројани: следењето на наставата од дома, а паралелно со тоа и сведувањето на социјалните контакти на минимум и новиот начин на живот, кој директно предизвикува кај младите чувство на безволност и безнадежност. Од симптомите на кои укажуваат психијатрите најприсутни се тагата, депресивните мисли и променливоста во расположението. Со ова, се наметнува и потребата, за зголемена ангажираност на родителите за следење на однесувањето на нивните деца, за да може да се интервенира навреме и да се спречи продлабочување и прогрес на симптомите во потешки болести.

Кај помладата женска популација е пријавен поголем случај на вакви тенденции, што може да се објасни од повеќе агли. Имено, тинејџерките, т.е. женската популација уште при воспитувањето имаат поголема поддршка за да ги изразуваат своите емоции и психолошки состојби, односно таа социјална и социо-културолошка поткрепа на женската емоционалност овозможува девојките почесто да пријавуваат емоционални проблеми. Ова особено може да се поврзе со истражувања во кои се земале во предвид само изјавите за самоубиствените тенденции. Се разбира, постојат и индивидуални и културолошки разлики кои може да се

земат во предвид, но голем дел од причините лежат во карактеристиките кои се вгнездиле во личноста на индивидуата низ воспитниот процес, социјалните улоги кои општеството ги наметнува и многу други причини.

Други причини лежат во фактот на себеоттуѓувањето, како на индивидуално, така и на општествено ниво, особено кај новите генерации кои буквално од утробата на мајката седнуваат на компјутер и растат со една прифатена состојба на нормалност на социјалното изолирање, т.е. повлекување во својот свет и огромно намалување на сите видови на социјално, емоционално и физичко комуницирање. Се смета дека виртуелноста на крајот и дефинитивно, полека, но сигурно си го зема својот данок и тоа е тема која допрва ќе биде главна за анализирање во сите научни кругови. Таквите состојби целосно го менуваат светот на вредностите кај младите, а со тоа се поттикнува чувството на осаменост и депресија, која е и главната причина во најголемиот број случаи на суицидни мисли. (извор:<https://meta.mk>)

Проф. Д-р Мирослав Пендароски¹
Проф. Д-р Александра Жежова²
Габриела Премческа³

ПСИХОЛОШКАТА НАУКА И ПРАКТИКА ВО ВРЕМЕ НА ДОЛГОТРАЈНИ И НЕИЗВЕСНИ КРИЗИ: ПСИХОЛОШКИ, СОЦИЈАЛНИ, МОРАЛНИ И КОМУНИКАЦИСКИ ПРЕДИЗВИЦИ

Апстракт

Живеењето како егзистенцијална и психолошко-емоционална системска појава во време на долготрајни кризи е ништо помалку драматично отколку истото во време на навидум мирнодобие. Квалитетот на драматичноста и психолошко-социјалните, моралните и комуникациските феномени на егзистирањето е тоа што се разликува. Како и животот, така и науката, која е само научно и стручно заснована анализа на истиот е исто така под лупата на промените во време на пандемија. Во психолошката наука и нејзината практика, професионалците се исправени пред мноштво предизвици кои ја ставаат на испит нивната научна и професионална поткованост. Во овој труд ќе бидат теоретски разгледани овие неколку аспекти на психолошката наука и практика во време на вакви неизвесни кризи. Акцент ќе биде ставен на презентирање на некои психолошки, социјални, егзистенцијално-морални и комуникациски појави низ призмата на професионалното искуство на авторите.

Клучни зборови: психолошко, социјално, егзистенцијално, комуникација, криза

PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND PRACTICE DURING LONG- TERM AND UNCERTAIN CRISIS: PSYCHOLOGICAL, SOCIAL, MORAL AND COMMUNICATIVE COMMUNICATIONS CHALLENGES

Abstract

Living as an existential and psychological-emotional systemic phenomenon in times of long-term crisis is no less dramatic than in a time of seemingly peaceful peace. The quality of the drama and the psychological-social, moral and communication phenomena of existence is what distinguishes

¹ Меѓународен Славјански Универзитет – “Таврило Романович Державин”, Свети Николе, Битола, Р. Северна Македонија, Факултет за Психологија; m.pendaroski@yahoo.com

² Универзитет – “Гоце Делчев”, Штип, Р. Северна Македонија, Факултет за Туризми бизнис логистика; aleksandra.zezova@ugd.edu.mk

³ Меѓународен Славјански Универзитет – “Таврило Романович Державин”, Свети Николе, Битола, Р. Северна Македонија, Факултет за Психологија; gabrielapremceska1979@gmail.com

it. Like life, science, which is only a scientifically and expertly based analysis of it, is also under the scrutiny of pandemic change. In psychological science and its practice, professionals face a multitude of challenges that put their scientific and professional skills to the test. This paper will theoretically consider these few aspects of psychological science and practice in times of such uncertain crises. Emphasis will be placed on presenting some psychological, social, existential-moral and communicative phenomena through the prism of the professional experience of the authors and will present their perceptions of the dialectic of these essential questions facing the modern changed conditions of science and psychological practice.

Key words: psychological, social, existential, communication, crisis

Вовед

Да се создава во психолошката наука отсекогаш било тешко, макотрпно и комплексно. Дури и во т.н. мирнодобие, т.е. кога постои отсуство на поголеми светски и/или регионални кризи или состојби, творењето и откривањето нови психолошки вистини претставува многу одговорна, тешка и неизвесна работа. Веќе стотина години од појавата на првите школи и правци а со тоа и на првите пошироки психолошки и социо-психолошки теории, речиси ништо спектакуларно не се случило во науката, а со тоа и во психолошката наука. Сеуште главните перцепции на општествените и емоционалните феномени се разгледуваат од некоја од големите перспективи и концепции какви што се: психоанализата, аналитичката психологија, социо-психолошките теории, бихејвиоризмот итн.

Да се создава психолошка наука пак во време на ваква светска криза е уште поодговорна и потешка задача, од проста причина што ресурсите се намалени, можностите за теренски истражувања се стеснети а секако и севкупната атмосфера е декадентна и депримирачка за творење. Главните истражувања и интереси на свестко а со тоа и на локално ниво, кај нас, се насочени кон медицинските науки, фармацијата, биологијата, генетиката. Оттаму, просторот за поголеми зафати во психологијата е намален. Она што е мошне важно е дека токму на психолошко поле, последиците на оваа криза најмногу се чувствуваат. Пандемијата ќе помине, но дали така бргу ќе зацелат раните на емоционалните собитија и трауми низ кои поминува човештвото. Значи, во областа која е од крицијален интерес и во која последиците најдолготрајно ќе се чувствуваат, всушност најмалку се истражува и најмалку се придонесува. Од друга страна пак, психолошката практика во време на кризи и после нив е од суштинско значење за долготрајно подобрување на менталното и севкупното здравје и превенцијата по сите основи. Овој долг период тоа се покажа во праксата прекус е поголемиот број луѓе кои се обратија на психолози и психотерапевти и/или на стручњаци од областа на комуникациите за помош и поддршка во справување со последиците од кризата.

Според увидите на авторите на трудов, можеме да истакнеме дека се издвојуваат неколку големи аспекти/области кои се круцијални за согледување на последиците и промените кај луѓето:

1. Психолошките аспекти
2. Социјалните аспекти
3. Моралните аспекти и
4. Комуникациските аспекти

Низ следните поглавја подетално ќе бидат образложени и елаборирани овие поединечни аспекти/области низ призмата на кризата со Ковид-19 пандемијата.

Психолошки аспекти

Многу е тешко точно да се утврди листата на психолошки промени, последици и предизвици кои следат големи светски кризи каква што е оваа пандемиска криза на глобално ниво. На индивидуално ниво последиците со кои се справуваат практичарите се многубројни депресивни симптоми, зголемена генерализирана анксиозност, пост-трауматско стрес пореметување, опсесивно-компулсивни симптоми и уште многу други комплексни појави и сложени феномени.

Предизвикот за психолошката наука и практика да се справува со психолошките аспекти на долготрајна криза се големи. Забележливо е дека од почетокот на кризата со минувањето на времето се зголеми рапидно бројот на барање психолошка помош и поддршка од луѓето. И без големи статистички истражувања, очигледен е фактот дека кабинетите на психолозите и психотерапевтите се преполни со клиенти кои за првпат решиле да се обратат или пак оние кои порано поминувале низ психички пореметувања или кризи и сега тие кризи кај нив се возобновиле заради притисокот од психосоцијалните проблеми произлезени од кризата (изолации, намалени социјални контакти, страв, паника, незисвесност и др.)

Најважната организација за здравје во светот - Светска Здравствена Организација (World Health Organisation, WHO) самата ги истакнува на посебно и значајно место последиците по менталното здравје, особено од карантините, социјалната изолација и другите мерки и нагласува дека тие мерки особено ги зафаќаат секојдневните рутини на животот, навиките, предизвикува депресивно расположение, суицидалност, осаменост, злоупотреба на дроги и алкохол, тенденции кон самоповредување и др. (World Health Organization, 2020c; World Health Organization, 2020d). Според некои истражувања на светско ниво, како на пример истражувањето на Лоивал (Loiwal) од страна на Индиската психијатриска асоцијација, инциденцата на ментални болести е дури за цели 20% зголемена во Индија од почетокот на кризата (Loiwal, 2020, според: Anant, Rajasekharan, 2020, стр. 1).

Некои слични истражувања во Индија покажале слични, па дури и многу пострашни последици од некои специфични особености на кризата

со Ковид-19, особено поврзани со навиката и неопходноста од постојано миење и дезинфицирање на рацете. Па така, заклучокот е дека се зголемува стапката на Опсесивно-Компулсивните растројства (OCD) токму заради стравот од заразување и постојаното компулсивно дезинфицирање и/или миење на рацете. Особено кај веќе заболените лица, стравот, паниката па дури и стравот од смртта (Танатофобија) се зголемуваат уште повеќе. Кај овие лица се создава страв од било каков контакт, избегнување секакви социјални конекции, а кај одредени екстремни случаи избегнување на најезистенцијалните потреби (обезбедување на храна, вода и сл.). Ваквите пациенти ја мерат својата температура многу пати во текот на денот, постојано ги толкуваат сите симптоми како знак на Ковид-19 и така само го поткрепуваат маѓепсаниот круг на хипохондриската презагриженост. Парадоксите на неопходните мерки за заштита најмногу се огледуваат токму на полето на менталното здравје. Од една страна, карантините, ограничувањата на контактите, полицискиот час и другите мерки, навистина го намалуваат пренесувањето на вирусот, но, од друга страна пак, ја зголемуваат досадата, чувството на осаменост, изолираноста, особено кај поекстревртните работни луѓе, децата и младите. Од еднаш сите се затворија дома и добија премногу време за себе-соочување кое честопати доведува до когнитивни искривувања, дезориентација, делузвиност во мислите и секако илузивно или искривено перцепирање на реалноста. Тука се надоврзува стравот од т.н. нова реалност итн. Од друга страна пак, информациските бомби од премногу (не)проверени информации и вести околу ширењето на вирусот, новите соеви, вакцинацијата итн. кај луѓето дополнително создаваат страв, паника, анксиозни нарушувања, недоверба кон иднината и едноставно, тотално стеснување на менталниот светоглед и на живеењето.

Но, менталните предизвици не се однесуваат само на општата популација, туку и на професионалците кои работат со пациентите и граѓанството, медицинскиот персонал и сите помагачки професии, во кои секако спаѓа и психолошката професија. Ретко кој помислува дека луѓето кои директно се соочуваат со помагањето во ковид кризата и самите имаат стресна работа, потешкотии и стравови да не се заразат, неопходност од зајакнување на своите физички и ментални капацитети и др. Според СЗО, најголемиот предизвик околу последиците кон менталното здравје во време на кризата е токму недостатокот на кадар за психолошка помош и поддршка. Примерот на Индија, каде само 0,29 психијатри, значи помалку од половина доаѓа на дури 100.000 популација. Ситуацијата со психолозите е уште пострашна, т.е. само 0.7 психолози на 1000.000 жители! (според: World health Situation, 2018). Некои искуства од битката со пандемијата со САРС во раните 2000-ти години, носат соодветни аналогии за симптомите и психолошките состојби помеѓу луѓето кои биле во првите борбени редови во справувањето со кризата. Па така, некои истражувања од Канада, Тајван и Хонгконг покажуваат дека инциденцата

на депресивни симптоми и инсомнија кај здравствените работници кои работеле во одделите за борба со САРС била доста поизразена во споредба со нивните колеги кои работеле во одделите кои не се занимавале со сузбивањето на САРС-от (Su, Lien, Yang, Su, Wang, Tsai, et al., 2007). Во Кина пак, во Пекинг, кај здравствените работници кои директно работеле во одделите за САРС, нивото на ПТСД биле многу поизразени (Wu, Fang, Guan, Fan, Kong, Yao, et al., 2009). На ова место ќе истакнеме дека овие аналогии со САРС само делумно покажуваат какви се последиците по менталното здравје на здравствените работници во време на Ковид-19, кој е далеку пораспространет од САРС-от и оваа криза не може сосема адекватно да се спореди со САРС кризата од повеќе аспекти: подолга е, пораширена е и понезивесен е нејзиниот крај.

Секако дека во Македонија ситуацијата е можеби малку подобра од таа во Индија, но сепак, и покрај отсуството на релевантни големи истражувања, од искуството во работа со луѓе знаеме дека и кај нас бројот на расположливи психијатри, психолози, терапевти и советници на глава на жител не е многу поголема.

За разлика од Индија, Кина спроведувала систем од итна психолошка кризна интервенција, за намалување на штетните последици по менталното здравје, но сепак, и таму проблемот е далеку од решен (според: Dong & Bouey, 2020) Покрај посттравматските нарушувања, опсесивно-компулсивните потешкотии и анксиозноста, кај многу луѓе како последица од изолацијата се јавуваат и социо-економските грижи околу иднината, заработката и слично што дополнително ја зголемуваат кризата и последиците по општото ментално здравје и благосостојбата (Hawryluck, Robinson, Pogorski, Galea, Styra, 2004; Brooks, Webster, Smith, Woodland, Wessely, Greenberg, et al., 2020; Reynolds, Garay, Deamond, Moran, Gold, Styra, 2008).

Социјални, морални и комуникациски аспекти

Долготрајните кризи во себе секогаш носат, не само психолошки, туку и морални, социјални и комуникациски прашања. Долготрајните изолации создаваат оттуѓеност, осаменост, бесмисленост и недостаток на основниот човеков социјален еликсир – другите луѓе. Исто така, моралните аспекти не се поштедени од ваквите неизвесности и недоречености, во кои луѓето долго време се борат со прашањата околу тоа каква и која е вистината, што тоа ќе значи за иднината, дали ќе ни постави нови етички предизвици и сл. Секако дека новите премрежиња од нас прават заложници на едно непредвидливо и ново утре, на едно ново време, или на т.н. нова реалност. Се поставуваат низа морални прашања – дали заштитата заради спречувањето на ширењето на вирусот се граничи со една друга промена – оттуѓувањето, заладувањето на меѓовечките односи? Дали заштитата од вирусот има преголема цена и како ние знаеме дека некој близок никогаш повеќе нема да го видиме заради тоа што е неопходно отстранувањето на социјалните контакти? Дали физичката

дистанца значи и социјална дистанца и многу други тешки и етички дискутабилни предизвици. Исто така, прашањето на промената во комуникациите меѓу луѓето, новиот начин на виртуелно комуницирање и неговото пошироко психолошко, социјално и морално прашање. Дали новиот начин на комуникација е оправдание за нашиот егоистичен и самодоволен порив за самотија зема преголема цена ако знаеме дека човекот во својата суштина е сепак, социјално битие кое е неоттуѓиво произлезено и е дел од пошироката заедница. Дали виртуелната реалност е само надопложение на физичката реалност и стварноста каква што ја познававме до неодамна? Што ќе произнесе сета оваа криза на ионака кривите социјални и комуникациски вредности на кои бевме навикнати со векови? До каде е црвената линија на оправданоста од виртуелната комуникација после која и пред која веќе ништо нема да биде исто? Како ќе ги вратиме луѓето во секојдневната физичка комуникација кога очи-во-очи ќе си ги кажат маките, среќните мигови и предизвиците? Дали отсуството на живиот контакт ќе ги преиспита нашите перцепции за човековото битие и неговата реалност од една нова перспектива и кој ќе може со сигурност да ни посочи какви ќе бидат последиците откако сето ова ќе помине?

Најважното прашање пред современиот човек од 21-от век е токму прашањето – кои и какви вредности носи ова ново искуство и дали тоа ќе биде за добро или зло на нашето севкупно а особено менталното здравје?!

За овие прашања ќе можеме да зборуваме многу покасно откако сето ова како состојба ќе помине. Се дотогаш ќе бидеме сведоци на искуствата и настаните кои ќе ни дадат дополнителни одговори кои сега засега сеуште ги немаме.

Заклучок

Ова теоретско прикажување на последиците од Ковид-19 кризата на светско ниво, имаше за цел да прикаже неколку големи области/аспекти кои, според авторите беа најмногу погодени од оваа долготрајна кризна состојба. Трудот понуди детален приказ на одредени социо-психолошки и морално-егзистенцијални феномени кои се појавија како последица на една вака долга, неизвесна и макотрпна сеопшта светска криза. Особен акцент беше ставен на следните четири аспекти/области од интерес:

1. Психолошките аспекти
2. Социјалните аспекти
3. Моралните аспекти
4. Комуникациските аспекти

Трудот понуди особено стручен и научен поглед на психолошките аспекти кои се под влијание на кризата, притоа со изведување на неколку значајни заклучоци. Секако, трудот се осврна и на останатите три, не помалку важни аспекти, кои се нераскинливо поврзани со последиците по менталното здравје. Како најважни ги издвојуваме следните заклучоци:

- Практичарите од психолошката практика и теоретичарите од психолошката теорија ширум светот, а според научно-истражувачките наоди, утврдија дека во време на оваа пандемија најчесто се јавуваат следниве психолошки потешкотии: депресивни симптоми, зголемена генерализирана анксиозност, пост-трауматско стресно пореметување, опсесивно-компулсивни симптоми и др.

- Најважната организација за здравје во светот - Светска Здравствена Организација (World Health Organisation, WHO) самата ги истакнува на посебно и значајно место последиците по менталното здравје, особено од карантините, социјалната изолација и другите мерки и нагласува дека тие мерки особено ги зафаќаат секојдневните рутини на животот, навиките, предизвикува депресивно расположение, суицидалност, осаменост, злоупотреба на дроги и алкохол, тенденции кон самоповредување и др. (World Health Organization, 2020c; World Health Organization, 2020d).

- Забележана е ре-трауматизација или рецидивитет / повраток на симптомите на одредени психосоматски и невротични пореметувања кај луѓето кои порано страдале од такви растројства, а како последица на социјалната изолација, карантините и другите мерки и променети начини на однесување.

- Кризата со Ковид-19 покажа колку е всушност мал бројот на психолози низ светот, особено во неразвиените и земјите во развој.

- Долготрајните изолации создаваат оттуѓеност, осаменост, бесмисленост и недостаток на основниот човеков социјален еликсир – другите луѓе. Исто така, моралните аспекти не се поштедени од ваквите неизвесности и недоречености, во кои луѓето долго време се борат со прашањата околу тоа каква и која е вистината, што тоа ќе значи за иднината, дали ќе ни постави нови етички предизвици и сл.

Користена литература:

1. Anant Kumar & K. Rajasekharan Nayar (2021) COVID 19 and its mental health consequences, Journal of Mental Health, 30:1, 1-2, DOI: 10.1080/09638237.2020.1757052.
2. Brooks SK, Webster RK, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N, et al. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Lancet 2020;395:912e20
3. Dong, L., & Bouey, J. (2020). Public mental health crisis during COVID-19 Pandemic, China. Emerging Infectious diseases. 26.
4. World Health Organization. (2020c). Mental health and COVID-19.
5. World Health Organization. (2020d). Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak. WHO reference number: WHO/2019-nCoV/MentalHealth/2020.1.
6. Wu P, Fang Y, Guan Z, Fan B, Kong J, Yao Z, et al. The psychological impact of the SARS epidemic on hospital employees in China: exposure,

- risk perception, and altruistic acceptance of risk. *Can J Psychiatr* 2009;54:302e11.
7. Loiwal, M. (2020, March 2020). 20% increase in patients with mental illness since coronavirus outbreak: Survey. *India Today*. <https://www.indiatoday.in/india/story/20-per-cent-increase-in-patients-with-mentalillness-since-coronavirus-outbreak-survey-1661584-2020-03-31>.
 8. Reynolds DL, Garay JR, Deamond SL, Moran MK, Gold W, Styra R. Understanding, compliance and psychological impact of the SARS quarantine experience. *Epidemiol Infect* 2008;136:997e1007.
 9. Su TP, Lien TC, Yang CY, Su YL, Wang JH, Tsai SL, et al. Prevalence of psychiatric morbidity and psychological adaptation of the nurses in a structured SARS caring unit during outbreak: a prospective and periodic assessment study in Taiwan. *J Psychiatr Res* 2007;41:119e30.
 10. Times of India. (2020, March 20). Do you have the obsessive-compulsive coronavirus disorder? *TimesofIndia.com*. <https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/health-fitness/health-news/do-you-have-the-obsessive-compulsive-coronavirus-disorder/articleshow/74655648.cms>.
 11. Hawryluck L, Gold WL, Robinson S, Pogorski S, Galea S, Styra R. SARS control and psychological effects of quarantine, Toronto, Canada. *Emerg Infect Dis* 2004;10:1206e12.

ЛИНКОВИ:

1. <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations.pdf>.
2. <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov-technical-guidance/coronavirus-disease-covid-19-outbreak-technical-guidance-europe/mental-health-and-covid-19>
3. https://wwwnc.cdc.gov/eid/article/26/7/20-0407_article.

проф. д-р Менде Солунчевски¹
проф. д-р Марија Котевска Димовска²

ПСИХОЛОШКИ БАРИЕРИ ВО НАУЧНОИСТРАЖУВАЧКАТА ДЕЈНОСТ ВО УСЛОВИ НА ПАНДЕМИЈА ОД КОВИД 19

Абстракт

На почетокот на 2020 година Светот се соочи со пандемија предизвикана од вирусот Covid 19. Пандемијата предизвикана од вирусот Covid 19 го промени начинот на работа во сите сфери на живеење меѓу кои и во научно-истражувачката работа.

Во период на Пандемијата истражувачите се соочија со појава на бројни психолошки бариери кај себе во спроведување на непосредни истражувачки методи и техники од една страна, но исто така и психолошки бариери кај потенцијалните клиенти како примерок во истражување од друга страна.

Видовите на психолошки бариери влијаат на квалитетот и брзината на истражувачките проекти преку отежнување и забавување на пристапот во истражување до целосна промена на методите и формите на истражувачката постапка.

Трудот има за цел да ги детектира доминантните психолошки бариери кај истражувачите и клиентите во време на пандемијата предизвикана од вирусот Covid 19 и начин за нивно минимизирање или отстранување.

Клучни зборови: истражувач, клиент, методи, психолошки бариери.

Abstract

At the beginning of 2020, the world faced a pandemic caused by the virus Covid 19. The pandemic caused by the virus Covid 19 changed the way of working in all spheres of life, including in scientific research.

During the Pandemic, researchers faced the emergence of numerous psychological barriers in the implementation of direct research methods and techniques on the one side, but also psychological barriers in potential clients as a sample in research on the other side.

The types of psychological barriers affect the quality and speed of research projects by complicating and slowing down the access to research to a complete change in the methods and forms of the research procedure.

The paper aims to detect the dominant psychological barriers in researchers and clients during the Covid 19 virus pandemic and how to minimize or eliminate them.

Keywords: researcher, client, methods, psychological barriers

¹ Меѓународен славјански универзитет-Св.Николе-Битола, e-mail: mendesolun@yahoo.com

² РЕК-Битола, e-mail: marijadimovski@yahoo.com

ВОВЕД

Коронавирус заболувањето за прв пат е откриен во Кина, во декември 2019 година.³ Од тогаш до денес истиот предизвика промени во сите сфери на живеење и работа во планетарна димензија. Една од сферите на работа на која влијаеше е и научно истражувачката работа.

Во период на Пандемијата истражувачите се соочија со појава на бројни психолошки бариери кај себе во спроведување на непосредни истражувачки методи и техники од една страна, но исто така и психолошки бариери кај потенцијалните клиенти како примерок во истражување од друга страна. Една од техниките кои доживеа промени во пристапот при истражувањата е интервјуто.

Овој труд има за цел да даде скроман придонес во научно истражувачката работа, преку детектирање на начинот на промена во методолошкиот пристап во интервјуто, како техника на истражување во услови на пандемија предизвикана од Covid 19.

ОПШТИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА ПАНДЕМИЈАТА ОД КОВИД 19

Кога говориме за Covid 19, важно е да се истакнат основните општи податоци, а тоа е дека се работи за заболување предизвикано од SARS-CoV-2 вирусот. Вирусот е причинител на акутно вирусно респираторно заболување. Преносот од човек на човек е можен, преку допир и преку капков пат (кивање, кашлање и слично). Најчести симптоми кои се појавуваат кај лицата се: покачена температура, треска, кашлица, замор, губење на чувство на вкус или мирис. Поретки симптоми се: болки во грлото, главоболка, дијареа, исип на кожата или губење на бојата на прстите на рацете или нозете, црвени или иритирачки очи и др.⁴

МЕРКИ И ПРЕПОРАКИ ПРЕЗЕМЕНИ ЗА СПРАВУВАЊЕ СО ПАНДЕМИЈАТА ОД КОВИД 19

Во 2020 и 2021 година Светската здравствена организација (СЗО) даде низа препораки како земјите да се справат со пандемијата предизвикана од Covid 19. Во тој контекст Република Северна Македонија (PCM) следејќи ги препораките во наведениот период презеде низа мерки за заштита на здравјето на населението и во повеќе наврати прогласи кризна⁵ и вонредна⁶ состојба.

³ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

⁴ <https://www.google.com/search?q=covid+19&oq=Covid+&aqs=chrome.1.69i57j0i51214j0i457i512j0i40212j0i51212.7857j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

⁵ Прва одлука за постоење на кризна состојба на дел од територијата на Република Северна Македонија, заради спречување на внесување и ширење на коронавирус COVID-19, објавена во „Службен весник на РСМ“ бр.62/2020 од 13.03.2020 година, <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/04ff2f2c47114ce5bf9cee74d38633bc.pdf>

Во наведениот период Владата на РСМ донесе низа мерки и препораки се со цел да го заштити здравјето и животот на населението. Меѓу најзначајните се: носење на маска, држење на дистанца, миење на раце, одржување на редовна хигиена, дезинфекција на работниот и животниот простор, воведување на забрани на движење, на групирање на населението, воведување карантин, тестирање, вакцинација итн.⁷

Напоредно со мерките и заклучоците на Владата, во медиумите постојано се присутни дебати, интервјуа, емисии итн., посветени на короната. Министерот за здравство секоја вечер ги соопштува дневните резултати од тестирањата поврзани со Covid 19 (заразени, оздравени, починати, активни случаи).

Сите овие мерки создадоа психолошки бариери кај населението, а тоа влијае врз сите сфери на живеење и работа вклучително и во научно истражувачката работа.

ПСИХОЛОШКИ БАРИЕРИ ВО НАУЧНО ИСТРАЖУВАЧКАТА РАБОТА

Општи психолошки бариери кои влијаат на однесувањето на луѓето

Стравот од болести може да го смени начинот на однесување на повеќе начини, да ги промени психолошки реакции на нормалните интеракции и да наведе на неочекувани промени на однесување. Постојаното чувство на живото загрозувачка закана ја менува психологијата на личноста и резултира во зголемена вознемиреност и непосредни ефекти врз менталното здравје, а може да има ефекти врз социјалните, емоционалните и когнитивните аспекти. Тоа се рефлектира и во сферата на науката, затоа што создава бариери во научно истражувачката работа. За да се надминат истите, неопходно е да се запознаат научните докази од областа на психологијата за природата на овие промени и начини на нивно манифестирање.

Поради некои длабоко еволуирани одговори на болести, стравот од инфекција доведува до активирање на несвесни психолошки механизми кои доведуваат до однесување кое е познато под поимот бихевиорален имунолошки систем. Бихевиорален имунолошки систем (БИС) претставува збир на несвесни психолошки одговори кои дејствуваат како прва линија на одбрана која има функција да обезбеди предност за преживување со намалување на ризикот од инфекција.⁸

⁶ Прва Одлука за утврдување на постоење на вонредна состојба Претседателот на Република Северна Македонија бр. 08-526/2 од 18.03.2020 година, објавена во Службен весник на РСМ бр.68/20 од 18 март 2020 година,

<http://www.slvesnik.com.mk/Issues/4049500a3fc544da898402bee6a65758.pdf>

⁷ <https://vlada.mk/covid19#measures>

⁸ Schaller, M., Duncan, L. A. (2006). The behavioral immune system: its evolution and social psychological implications. In: Forgas JP, Haselton MG, von Hippel W (eds.) Sydney symposium

Бидејќи луѓето се социјален вид кој еволуирал за да живее во големи групи, овој психолошко имунолошки систем во однесувањето ги модифицира и интерперсоналните интеракции за да го намали ширењето на болеста, што доведува до еден вид инстинктивно социјално отуѓување. Две социјални последици од активирање на имунолошкиот систем на однесување според Акерман и соработниците се зголемена аверзија и избегнување на непознати и надворешни групи и зајакната кохезија со познати групи.⁹

Истражувањата покажале дека во услови на опасност од инфекции луѓето имаат тенденција да покажат и намалена дружељубивост, дискриминирачката социјалност, морална претпазливост, повеќе етноцентризам и други социјални промени.¹⁰ Друга импликации на однесувањето на имунолошкиот систем се забележуваат врз дискриминирачката социјалност. Аверзивните емоционални и когнитивни одговори се возбудаат од перцепцијата на други лица за кои се проценува дека имаат поголем ризик да бидат заболени.¹¹ Психолошкиот систем на однесување во услови на опасност од патогени го пренасочува размислување кон поголема морална претпазливост и склоност кон конвенционалност. Авторот Шалер тврди дека, еволутивно гледано, многу социјални правила може да помогнат во намалување на ризикот од инфекција, а луѓето кои ги прекршуваат не само што се изложуваат на ризик, туку влијаат и на другите.

Пресудите, заклучоците и одлуките се когнитивни процеси регрутирани од психолошкиот систем во однесувањето, кои се засегнати од закана од патогени. Овие процеси мотивираат избори кои помагаат да се избегнат непознати дразби што може да вклучуваат опасности од контаминација. Примери за влијанието на перцепираната закана од патоген врз овие процеси вклучуваат: избегнување на контролиран ризик, намалена желба за социјална припадност и соработка, отпор кон промени и новини, а можат да рефлектираат многу подлабоки социјални и психолошки поместувања, како зголемена ксенофобија и расизам.

Придобивките што ги нуди психолошкиот систем за имунолошко однесување се многу значајни и се согледуваат во заштитно здравствено однесување кое придонесува намалување на ризикот од инфекција. Сепак овие феномени создаваат одредени бариери во научно истражувачката работа

of social psychology. *Evolution and the social mind: Evolutionary psychology and social cognition*. Routledge/Taylor & Francis Group, New York, NY, US, pp. 293–307

⁹ Ackerman, Joshua & Hill, Sarah & Murray, Damian. (2018). The behavioral immune system: Current concerns and future directions. *Social and Personality Psychology Compass*. 12. e12371. 10.1111/spc3.12371.

¹⁰ Navarrete, C. D., & Fessler, D. M. T. (2006). Disease avoidance and ethnocentrism: the effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior*, 27(4), 270–282. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2005.12.001>

¹¹ Park, J. H., Schaller, M., Crandall, C. S. (2007). Pathogen-avoidance mechanisms and the stigmatization of obese people. *Evolution and Human Behavior*, 28, 410–414. [Google Scholar](#) | [Crossref](#) | [ISI](#)

во научните дисциплини. Придонеси на сознанијата од областа на психологијата за тоа како стравот од инфекции, во актуелниов случај од коронавирус, ја менува психологијата на личноста може да придонесат за разбирање и надминување на психолошки бариери во научно истражувачката работа.¹²

Искуствени случаи на авторите

Во текот на 2019 и 2020 година за изработка на монографијата: „Развојот на валавичарството во Вирово во дваесеттиот век како посебен вид на претприемништво и семеен бизнис“¹³ реализирав со валавичарите, лица кои работеле за валавичарите и нивни клиенти 108 интервјуа од кои 43 во 2019 година и 65 во 2020 година.

Во 2019 година 43 интервјуа реализирав во периодот од 4 месеци од септември до декември и сите лице во лице, додека во 2020 година за време на пандемијата од Ковид 19 за цела година реализирав 65 интервјуа од кои 37 лице во лице, 9 преку интернет: (e-mail, facebook, wiber), 14 по пошта (класична или пратка преку личност) и 5 преку телефон. Во продолжение следи преглед на реализираните интервјуа во 2020 година во време на пандемијата од Covid 19.

Од спроведените 65 интервјуа според половата структура, од испитаниците 33 или 50,8% се од машки пол, наспроти 32 или 49,2% од женски пол. Според возраста 2 или 3,1% се лица до 50 години, 34 или 52,3% се лица до 70 години и 31 или 47,7% постари од 70 години. Според место на живеење 34 или 52,3% од испитаниците живеат во град, наспроти 31 или 47,7% живеат во село.

Табела 1
ПРЕГЛЕД на спроведени интервјуа во 2020 година

НАЧИН	ПОЛ				ВОЗРАСТ						ЛОКАЦИЈА			
	Машки		Женски		До 50 г		До 70 г		Над 70 г		Село		Град	
	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%
Лице во лице	17	26,2	20	30,7	1	1,5	18	27,6	18	27,6	24	36,9	13	20,1
Интернет	4	6,2	5	7,7	0	0,0	6	9,2	3	4,6	1	1,5	8	12,3
Пошта	9	13,8	5	7,7	0	0,0	6	9,2	8	12,3	7	10,8	7	10,8
Телефон	3	4,6	2	3,1	1	1,5	4	6,2	0	0,0	2	3,1	3	4,6
Вкупно	33	50,8	32	49,2	2	3,1	34	52,3	29	44,6	34	52,3	31	47,7

¹² Schaller, M., Duncan, L. A. (2006). The behavioral immune system: its evolution and social psychological implications. In: Forgas JP, Haselton MG, von Hippel W (eds.) Sydney symposium of social psychology. Evolution and the social mind: Evolutionary psychology and social cognition. Routledge/Taylor & Francis Group, New York, NY, US, pp. 293–307

¹³ Солунчевски М., „Развојот на валаивачатството во Вирово во дваесеттиот век како посебен вид на претприемништво и семеен бизнис“, Дом на култура Илинден, Демир Хисар, 2021

Најголем број од испитаниците во 2020 година 37 или 56,9% прифатија интервју лице во лице односно со физичко присуство наспроти 28 или 43,1% кои ги искористија другите форми на комуникација. За интервју со физичко присуство се решија според полот 17 или 26,2% лица од машки пол и 20 или 30,7% лица од женски пол. Според возраст најголем процент повозрасни лица од 50 до 70 години 18 или 27,6%. и лицата повеќе од 70 години 18 или 27,6%. Поголемиот број од интервјуата со физичко присуство се спроведени во село 24 или 36,9% и 13 во град или 20,1%.

Како резултат на влијанието на пандемијата од Covid 19, 28 или 45,1% од испитаниците се одлучија за други форми на реализација на интервјуто. И тоа: 14 или 21,5% по пошта, 9 или 13,8% преку интернет и 5 или 7,7% преку телефон. Најголем процент од мажите се одлучија за интервју преку пошта 9 или 13,8%, додека кај жените подеднакво се одлучија за интервју преку интернет и преку пошта по 5 или 7,7%. Според возраст кај лицата од 50 до 70 години доминира одлуката преку интернет, додека кај лицата над 70 години доминира одлуката за спроведување на интервју преку пошта. Повеќе одговори преку интернет дадоа лицата кои живеат во град 8 или 12,3% наспроти по пошта 7 или 10,8% лица кои живеат во село. Интересот за интервју преку телефон кај испитаниците беше најмал.

Табела 2

ПРЕГЛЕД на преземени мерки за спроведени интервјуа лице во лице во 2020 година

МЕРКИ	ПОЛ				ВОЗРАСТ						ЛОКАЦИЈА			
	Машки		Женски		До 50 г		До 70 г		Над 70 г		Село		Град	
	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%	бр	%
Без мерки	3	8,1	2	5,4	0	0,0	0	0,0	5	13,5	5	13,5	0	0,0
Со маски	5	13,5	7	18,9	1	2,7	1	2,7	10	27,0	5	13,5	7	18,9
На дистанца	8	21,6	9	24,3	0	0,0	14	37,8	3	8,1	14	37,8	3	8,1
Со маски и дистанца	1	2,7	2	5,4	0	0,0	3	8,1	0	0,0	0	0,0	3	8,1
Вкупно	17	45,9	20	54,1	1	2,8	18	48,6	18	48,6	24	64,8	13	48,2

Од лицата кои се одлучија за интервју со физичко присуство 37 како превентивна заштитна мерка ја имаа реализацијата на интервју со помош на мерката одржување на дистанца (повеќе од 2 метри) и најчесто ако условите дозволуваа на отворено 17 или 45,9%, за интервју со маска се одлучија 12 или 32,4%, без маска и без дистанца имаа интервју 5 или 13,5% и најмалку од испитаниците имаа интервју со маска и одржување на дистанца 3 или 8,1%.

Доминантна превентивна заштитна мерка кај лицата од двата пола беше одржување на дистанца, и тоа 9 или 24,3% кај лицата од женски пол и 8 или 21,6% лицата од машки пол. Според возраст најмладите до 50 години

и најстарите над 70 години, преферираа носење на маска за време на интервјутото додека лицата од 50 до 70 години, преферираа одржување на дистанца 14 или 37,8%. Лицата кои живеат во град преферираа да носат маска за време на интервјутото 7 или 18,9% додека лицата кои живеат во село преферираа одржување на дистанца за време на спроведување на интервјутото 14 или 37,8%. Двојната мерка одржување на дистанца и носење на маска за време на интервјутото ја практикуваа најмал број од интервјуираните лица со физичко присуство 3 или 8,1%.

Ако се погледа временската димензија на реализација на интервјутата во 2019 (43 за 4 месеци) и 2020 (65 за 12 месеци) временскиот период е зголемен (1,9) речиси за 2 пати повеќе во однос на 2019 година. Тое е резултат на изгласаните заштитни мерки на Владата на РСМ меѓу кои: „викенд карантини“ и „празнични карантини“ кога обично времето на реализација на истражувањето е посоодветно. Исто така, беа присутни мерките „домашна изолација на заболени лица од Covid 19 или за лица кои биле во контакт со заболени лица од Covid 19“ кои го отежнуваа и временски го пролонгираа истражувањето.

ЗАКЛУЧОК

Пандемијата од Covid 19 наметна бројни бариери во научно истражувачката работа, се со цел заштита на здравјето и на истражувачите и испитаниците кои се предмет на истражување. Настанаа бројни промени во пристапот во практикување на методите и техниките во истражувањето. Интервјутото како една од основните техники на истражување во областа на општествените науки доведе до промени во пристапот на истражувањето се со цел заштита на животот и здравјето на научните работници, но и нивните испитаници.

Голем број од испитаниците се одлучија за други форми на пристап во интервјутото во однос на пристапот лице во лице, односно со физичко присуство. Во таа смисла се: интервју преку интернет, пошта, телефон и коимбинирано.

Од испитаниците кои сепак се одлучија за интервју со физичко присуство, имаа на располагање неколку форми за заштита: носење на заштитна маска, одржување на дистанца или комбинирани форми на носење на заштитна маска и држење на дистанца.

Исто така, пандемијата го продолжи временскиот рок на истражување во научно истражувачката работа со начинот на практикување на мерките за заштита донесени од страна на властите преку мерките кои имплементираат разни видови на ограничување на движење: карантин, изолација итн.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ackerman, Joshua & Hill, Sarah & Murray, Damian. (2018). The behavioral immune system: Current concerns and future directions. *Social and Personality Psychology Compass*. 12. e12371. 10.1111/spc3.12371.

2. Закон за управување со кризи, Службен весник на РМ, 29/2005
3. Јорданова Н., Емоции н еопходни за да бидеме луѓе, МАНУ, Скопје, 2014
4. Котевска Димовска., М., Кеверески, Љ., Емоционална интелигенција нова визија во лидерството, Графопром, Битола, 2017
5. Navarrete, C. D., & Fessler, D. M. T. (2006). Disease avoidance and ethnocentrism: the effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior*, 27(4), 270–282. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2005.12.001>
6. Одлука за постоење на кризна состојба на дел од територијата на Република Северна Македонија, заради спречување на внесување и ширење на коронавирус COVID-19, објавена во „Службен весник на РСМ“бр.62/2020 од 13.03.2020 година/
7. Одлука за утврдување на постоење на вонредна состојбана Претседателот на Република Северна Македонијабр. 08-526/2 од 18.03.2020 година, објавена во Службен весник на РСМ бр.68/20 од 18 март 2020 година,
8. Park, J. H., Schaller, M., Crandall, C. S. (2007). Pathogen-avoidance mechanisms and the stigmatization of obese people. *Evolution and Human Behavior*, 28, 410–414. [Google Scholar](#) | [Crossref](#) | [ISI](#)
9. Солунчевски М., Современ менаџмент на Системот за заштита и спасување, МНД Битола, 2018
10. Солунчевски М., „Развојот на валавичатрството во Вирово во дваесеттиот век како посебен вид на претприемништво и семеен бизнис“, Дом на култура Илинден, Демир Хисар, 2021
11. Schaller, M., Duncan, L. A. (2006). The behavioral immune system: its evolution and social psychological implications. In: Forgas JP, Haselton MG, von Hippel W (eds.) Sydney symposium of social psychology. *Evolution and the social mind: Evolutionary psychology and social cognition*. Routledge/Taylor & Francis Group, New York, NY, US,

Интернет:

1. <https://www.google.com/search?q=covid+19&oq=Covid+&aqs=chrome..69i57j0i512l4j0i457i512j0i40212j0i512l2.7857j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
2. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
3. <https://vlada.mk/covid19#measures>
4. <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/04ff2f2c47114ce5bf9cee74d38633bc.pdf>
5. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

Моника Ангелоска Дичовска¹
Рената Петревска Нечкоска²
Елизабета Тошева³

ПРАКСА НА СТУДЕНТИ ОД ВИСОКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВО НЕВЛАДИНИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕКУ ПРИМЕНА НА “MULTICREATION” ПРИСТАП

Апстракт

Можностите за младите кои произлегуваат од различните програми за практиканство што развиваат знаење, работни вештини, компетенции и таленти стануваат сè повеќе достапни во јавниот, приватниот и граѓанскиот сектор. Различните програми за обука ги подобруваат и развиваат можностите за вработување на младите луѓе, особено студентите. Практиканското искуство на студентите за време на додипломски студии, придонесува за пониски трошоци на работодавачите за обука на работното место и пониски бариери за влез на младите на пазарот на трудот.

Достапни се различни видови на практиканство, каде главната цел е да се прошират специфичните знаења во некоја област или начин да се најде сопствен пат во компанија по избор за вработување.

Овој труд го објаснува пристапот на практикантска работа на студенти во невладини организации (НВО). Нашата студија на случај е тримесечен процес на практикантска работа во неколку повторувања и групи на студенти кои спроведуваа пракса со ментори од високото образование и невладиниот (граѓанскиот) сектор како дел од проектот „Пракса на студенти од високо образование во невладини организации-кон функционален мост преку Западен Балакан – ЗБ“ (HEIntern \diamond NGO). Процесот на менторство и пракса беше реализиран преку онлајн платформи и алатки. Активностите на практикантите преку невладини организации покажаа значајни резултати во подобрувањето и развојот на вештините на студентите и големо искуство за менторите.

Нашата амбиција е да го претставиме искуството и придобивките што можат да произлезат од практиканството во невладиниот сектор со разновиден профил на ментори, но и придобивките и предизвиците од онлајн (виртуелна) реализација на процесите на соработка како резултат на пандемијата „Ковид-19“, со примена на пристапот „MultiCreation“.

¹ Универзитет „Св.Климент Охридски“, Битола, Северна Македонија,
e-mail: monika.angeloska@uklo.edu.mk

² Универзитет „Св.Климент Охридски“, Битола, Северна Македонија и Гент Универзитет,
Гент, Белгија, e-mail: renata.petrevskanekoska@ugent.be

³ Универзитет „Св.Климент Охридски“, Битола, Северна Македонија,
e-mail: elizabetha.tosheva@uklo.edu.mk

Клучни зборови: виртуелно практиканство, виртуелно менторство, “MultiCreation” пристап, академија – НВО соработка, студентска пракса.

HIGHER EDUCATION STUDENT INTERNSHIP IN NGOs USING THE “MULTICREATION” APPROACH

Abstract

The opportunities for young people offered by the various programs which develop knowledge, work skills, competences and talent are getting more and more available in the public, private and civil sectors. Different training programs in the actual work environments improve and develop the employment opportunities for young people, especially students. The internship experience of students during the time as an undergraduate, contributes to the lower cost of on-the-job training for the employer and lower barriers to the labor market entry for youth.

There are different types of internships, with main purpose to expand specific knowledge in some field or as a way of finding one’s way into a company of choice for employment.

This paper explains the approach of internships of university students in non-governmental organizations (NGOs). Our case study is a three-month internship process in several iterations and groups was conducted with pairs of mentors from higher education and the non-governmental sector as a part of the project “HEI Student Internship in NGOs - towards a functional bridge across WB”-(HEIntern<> NGO). The mentoring and internship process was realized through online platforms and tools. Intern’s activities through NGO have shown significant results in improvement and development skills of students and great experience for mentors.

Our ambition is to present the experience and benefits that can result from the internship in the NGO sector with diverse profile of mentors, but also the benefits and challenges of online (virtual) realisation of processes of collaboration as a result of the Covid-19 pandemic, by applying the “MultiCreation” approach.

Key words: virtual internship, virtual mentorship, “MultiCreation” approach, Academia – NGO collaboration, students internship.

ВОВЕД

Повеќето студенти ја реализираат својата пракса во приватниот и јавниот сектор и се помалку запознаени со можностите за практикантска работа во невладиниот сектор. Квалитетната пракса може да обезбеди огромни придобивки за младиот човек и да биде отскочна „штица“ во светот на постојаното вработување.

Практиканството обично се однесува на практична обука на студентите за време или по завршувањето на нивните студии. Тие можат

или не можат да бидат поврзани со одредена професија. Праксата може да биде платена, неплатена или делумно платена. Платените практиканти се најчести во следните занимања: медицински, научни, инженерски, правни, сметководствени, финансиски, технолошки и друго. Во областа на граѓанските организации, тинк-тенковите и хуманитарните организации практиканти имаат тенденција да бидат волонтерски позиции за лица кои сакаат да стекнат искуство во одредена област, да помогнат или сакаат да влезат во секторот на професионална основа. Праксата може да биде со скратено работно време или со полно работно време; обично тие се со скратено работно време во текот на универзитетската година и со полно работно време во лето, и обично траат 6-12 недели, но практиката покажува дека може да биде пократко или подолго. Позициите за практиканти се достапни во бизниси, владини оддели, непрофитни организации и институции. Поради строгите закони за работна сила, европските практиканти се главно неплатени, иако се уште се популарни меѓу не-Европејците со цел да се добие меѓународна искуство кое ќе се прикаже во своето CV и за подобрување на странскиот јазик (Сrnković-Pozaić, 2006). Имено, пракста како волонтерска, привремена работа на студентите претставува победничка ситуација како за работодавачите, така и за практикантите (Coso, 2000).

Република Северна Македонија е одличен пример за поттикнување на практиканството кај младите, не само преку одредени програми, туку и преку усвојување на Закон за практиканство. Овој закон почна да се применува од 29 мај 2019 година и истиот овозможува стекнување на практично искуство на лицата кои не се во работен однос, усовршување на нивните вештини со цел поконкурентска предност на истите на пазарот на труд. Имено, со донесувањето на овој закон регулирани се процедурите и правилата за реализирање на пракса во деловните субјекти односно се опфатени следните клучни елементи: договор за практикантска работа, јавен повик за пракса, апликација на практикант во Агенцијата за вработување, права и обврски на практикантот, обврски на работодавачот, определен надоместок итн. Според Законот за практиканство на Република Северна Македонија (Службен весник бр.98) под „практиканство“ се подразбира работна активност којашто вклучува компонента на работа преку учење и здобивање на практични работни вештини, која се реализира во ограничен временски период, со цел стекнување на практично и професионално искуство, за да се подобри вработливоста и да се помогне преминот кон редовно вработување.

Преминот од образование кон пазар на труд на младите лица е тежок, и во просек трае околу 6 години. Околу 80% од невработеноста е долгорочна (дури и кај младите лица) со што невработените ги губат своите знаења и вештини, нивната продуктивност се намалува, а со тоа и шансите да најдат работа. На тој начин, пропаѓаат инвестициите направени во нивното претходно образование, а потребни се и нови, дополнителни

инвестиции заради зачувување и унапредување на нивните знаења (Национална Стратегија за Вработување 2016-2020). Практиканството, под одредени услови, може да се поврзе со подобри резултати на пазарот на трудот односно може да придонесе за интеграција на младите луѓе на пазарот на трудот. Исто така формализираната и структурираната пракса (со ментор, платена, со доволно времетраење, со добри услови за работа и сл.) даваат подобри резултати по завршувањето на истата (O'Higgins., Pinedo, 2018).

Граѓанскиот сектор, исто така, нуди голем број можности за зголемување на вештините за вработување на младите луѓе преку работа на различни проекти, програми, координација, организациски, технички, логистички и административни активности во рамките на организацијата. Оттука, анализираната студија на случај во овој труд, настојува да ги прикаже можностите и придобивките за студентите од пракса во НВО.

АНАЛИЗА НА СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ

Студијата на случај се реализираше во соработка на невладини организации и високо образовна институција во рамките на проектот „Студентско практиканство од Високо образовни институции во невладини организации (НВО) - кон функционален мост преку Западен Балкан.“ Оваа студија на случај беше спроведена во период од 9 месеци, праксата беше реализирана во групи од 2 студенти во период од 3 месеци. Клучната основа на кој се засноваше оваа студија на случај е примената на концептот на “MultiCreation”, кој претходно беше применет во два наврати (Petrevska Nechoska & Angeloska-Dichovska, 2020; Petrevska Nechoska et. al., 2021), и тоа, во соработката на академијата со бизнис заедницата, потоа во соработка на академијата со јавниот сектор, и во конкретниот случај во соработка на академијата со граѓанскиот сектор.

Со цел појасна слика за карактеристиките на направената студија на случај го применуваме ADDIE моделот (Kurt, 2017) со следните елементи: анализа, дизајн, развој, имплементација и евалуација.

Анализа – А (Analysis). Во периодот октомври 2019 година до јуни 2020 година се реализира практиканска работа на 6 студенти во невладина организација⁴. Студијата вклучуваше директно 3 универзитетски професори, 4 ментори (и тоа по двајца од академски и невладин сектор), 3 земји (директно Северна Македонија и Албанија, и индиректно Србија), 1 Универзитет од Северна Македонија, 3 невладини организации и тоа од Битола, Тирана и Белград и една алуumni мрежа од Западен Балкан. Како индиректни учесници, преку вклучување низ различни фази на студијата на случај и учество на онлајн финален настан исто така учествуваа: волонтери, повеќе од 10 невладини организации, преку 45 студенти и средношколци, преставници на образовни институции и сл. Главната цел

⁴ Повеќе на <http://moodle.eccfp.edu.mk/course/view.php?id=193>. Пристапено на 30.08.2021

на спроведената студија на случај беше решавање на проблемот со јазот (негово намалување и нудење на решение) помеѓу високото образование (академија) и невладиниот сектор односно приближување на соработката и укажување на студентите за можностите кои ги нуди невладиниот сектор како место за изведување на практиканска работа.

Дизајн – D (Design). Студијата на случај беше дизајнирана да одговори како на традиционалните начини на работа, така и на примена на голем број ИТ алатки, но уште повеќе користење на различни онлајн платформи и апликации како резултат на појавата на Ковид-19 и ограничувањата кои ги наметна пандемијата. Имено, покрај традиционални истовремено се користеа и е-канали на комуникација и соработка. Се употребуваа следните традиционални канали: консултативни/менторски часови и тимски консултации. Електронските канали на комуникација и соработка вклучуваат различни алатки, платформи преку кои се реализираше виртуелно практиканство и менторство и тоа: Moodle, Facebook групи, Skype/Viber, E-mail, Google Drive и други. Zoom и Google Meet беа најчесто користени платформи за онлајн колаборација и реализација на виртуелно практиканство и менторство, а посебно во периодот од март 2020 година, со појавата на пандемијата Ковид-19, и за најголем дел од активностите овие онлајн платформи беа клучни за извршување на задачите и одржување на состаноци и други клучни настани.

Развој – D (Development). Развојот на студијата на случај се зановаше на претходно предифинирана фаза, како резултат на искуството од примената на пристапот “MultiCreation” во претходни студии на случај, кои ги напоменаваме погоре во овој труд. Имено, развојниот процес на оваа студија на случај ги вклучува следните чекори: директни средби и преговори на невладината организација со професори од високото образование и првични идеи за проектна апликација; потпишување на Меморандум за соработка; идентификувањето на сите потребни активности; почетен состанок на сите вклучени страни, односно онлајн состанок со вклучување и на партнери од Западен Балкан; назначување на одговорни лица и ментори; изработка на обрасци и упатства за спроведување на практиканството и менторството; подготовка и промоција на повик за практиканти; интервју и избор на студенти – практиканти; изготвување на општи и специфични задолжителни одговорности за студентите; одржување на е-платформа Moodle; консултативни и редовни состаноци и средби и преглед и доделување на нови задачи; извршување на тековни активности во дадени рокови; виртуелни состаноци на мрежата на Западен Балкан; подготовка на прирачник за практиканство во невладини организации во Западен Балкан; онлајн завршен настан; промоција на социјални медиуми; физички настан за доделување сертификати и потврди; вклучување и унапредување на заинтересирани практиканти во тековното работење на организацијата и изготвување на конечен извештај.

Имплементација – I (Implementation). Имплементацијата на активностите вклучуваше различен сет на активности водени од ментори од академски и невладин сектор. Имплементацијата инкорпорираше тековни проектни активности, работни средби и состаноци, одржување на платформи, социјални медиуми, организирање на вебинари, подготовка на програми и извештаи и сл. Во фазата на имплементација се користеа следните алатки и методи: менторство, презентација, извештаи, анкети, интервјуа, вебинари, онлајн пребарување, младински размени во земјата и странство, обуки, семинари, Moodle, Erasmus + платформи, Youtube, тестирање на вебинарни алатки, EUvsVirus, CANVA, план за развој на проект и сл. Студентите - практиканти водени од менторите имаа задача во извршувањето на активностите во определен период да ги користат следните техники: бура на идеи (Osborn, 1963), мапирање на умот (Buzan, Griffiths, & Harrison, 2014), дијаграм Ишикава (Ishikawa, 1986), SWOT анализа (Sarsby, 2016), ПАНАС техника (Watson, Clark, Tellegen, 1988) и Гантов дијаграм (Clark, 1922).

Евалуација - (Evaluation). Евалуацијата ја опфаќа формативната и сумативната евалуација. Формативната евалуација се случуваше секојдневно со користење на сите канали на комуникација и соработка. Ваквиот начин на евалуација и контрола беше присутен после секоја дадена и извршена задача во предвидениот рок и со дискусија и оценување како од менторите, така и координаторот на проектот. Сумативната евалуација вклучуваше два вида прашалници и тоа: прашалник за индикатори и стекнати вештини и прашалник за препораки и искуство на практиканти и ментори.

MULTICREATION ПРИСТАП ВО СОРАБОТКА НА ВИСОКО ОБРАЗОВНА ИНСТИТУЦИЈА СО ГРАЃАНСКИ СЕКТОР

Потпираќи се на веќе основниот “MultiCreation” пристап воспоставен од Петревска Нечкоска и Ангелоска Дичовска (2020), разработивме модел за соработка меѓу засегнати страни (студенти, професори, ментори и други) притоа имајќи ги предвид вклучените сектори и клучниот проблем кој се решава. Моделот е генерички, партиципативен и итеративен, составен од пет меѓусебно поврзани фази со поврзани активности во секоја фаза (слика1):

Фаза 1. Идентификација и идеја - се реализира преку директни средби и преговори на невладината организација со професори од високото образование, при што следеше анализа на можностите за спроведување на студијата на случај, потпишување на Меморандум за соработка.

Фаза 2. Планирање на активности - го опфати идентификувањето на сите потребни активности и стратегии кои треба да се реализираат, имено се одржа почетен состанок на сите вклучени страни и идентификување и планирање на активностите и назначување на одговорни лица и ментори.

Фаза 3. Подготовка - опфати изработка на обрасци за спроведување на практиканството и менторството и упатства за истото, подготовка и промоција на повик, интервју и избор на студенти – практиканти, изготвување на општи и специфични задолжителни одговорности за студентите.

Фаза 4. Имплементација - оваа фаза се однесува на одржување на е-платформа Moodle, редовни средби на ментори и координатори, работни средби на ментори и практиканти, состаноци на работни групи, извршување на тековни активности во дадени рокови, виртуелни состаноци на мрежата на Западен Балкан, подготовка на прирачник за практиканство во невладини организации во Западен Балкан и друго.

Фаза 5. Дисеминација и сертификација - вклучуваше онлајн завршен настан, промоција на социјални медиуми, физички настан за доделување сертификати и потврди, вклучување и унапредување на заинтересирани практиканти во тековното работење на организацијата и изготвување на конечен извештај.

Слика 1 Фази на реализација на студија на случај за студентска пракса во НВО

Имено, во развојот и имплементацијата на сите фази на спроведената студија на случај произлегоа различни видови на резултати, кои иницираат идни активности и продолжување на процесот на соработка и тоа: во правата фаза идентификување на проблеми и избор на приоритетен проблем на кој ќе се работи; во втората фаза проширување на кругот на соработници со што се отвора поширок хоризонт за соработка; во третата фаза креирање на обрасци и упатства кои можат да се употребат и од други организации и институции кои би спроведувале ваков тип на пракса и менторство; во четвртата фаза подготовка на прирачник за пракса во земјите на Западен Балкан, и истиот од голема корист за младите од Западен Балкан; петтата фаза овозможува продолжување на кариерниот развој во организацијата и поддршка при вработување; и преку завршната

анализа и идентификацијата на полињата за идна соработка, повторно започнува циклусот.

КАРАКТЕРИСТИКИ НА ПРАКСАТА ВО ГРАЃАНСКИОТ СЕКТОР

Граѓанскиот сектор нуди големи можности на личности отворени за водење целно насочен живот. Овој сектор се посветува на промени и работа заедно со други интересни, сочувствителни и страсни луѓе, кои исто така се поттикнати да го направат светот подобро место, а приоритет не е голема плата. Карактеристично за работните места во НВО е што имаат тенденција да бидат многу динамични. Честопати, невладините работници преземаат многу различни улоги, особено во помалите организации. Тоа го прави секторот одличен за луѓе кои уживаат да преземаат различни предизвици. Невладините организации имаат тенденција да бидат помалку хиерархиски од приватниот сектор, така што најверојатно поголеми се можностите за почеста соработка и комуникација со претпоставениот и поголемо чувство на припадност кон тимот. Праксата во овој сектор нуди одредени придобивки и тоа (Iyer, 2014; Rootsinterns, 2017, UKUNI): ја подобрува креативноста и ги подобрува вештините за решавање проблеми; има влијание во животната средина односно дава можност да се мотивираат и инспирираат другите во окружувањето; правилно користење на слободно време и подобрување на самопочитта; поглед кон нови работи и нови искуства; развој на лидерство преку донесување одлуки, вештини за управување со времето, водење група како лидер во меѓународна обука и размена на млади; работа со скратено работно време или виртуелна работа; работа во тесно поврзан тим; градење на професионална мрежа; интеркултурно разбирање; подобрување на јазичните вештини; патување; вмрежување итн.

Имено, напорите на анализираната студија на случај беа насочени кон креирање на патоказ за менторство и практиканство во граѓанскиот сектор, оттука како финален продукт произлегоа 8 обрасци⁵ кои може да се користат од други организации/институции во процесот на практикантска работа со ментори, посебно во граѓанскиот сектор.

Праксата во оваа студија на случај се реализираше хибридно првите три месеци, а останатите месеци со појавата на пандемијата Ковид-19 се реализираше виртуелно. Виртуелната пракса и менторство се потврди како доста успешна и истовремено помогна во совладување и усовршување на многубројни ИТ апликации, алатки, платформи и сл. Овој вид на пракса овозможи спроведување на активности од различни места, градови, држави, како и реализација на праксата со виртуелно менторство преку

⁵ Повеќе на 3. Templates for conducting student mentoring internship in NGOs as a result of project activities, стр.40-47

http://moodle.eccfp.edu.mk/pluginfile.php/7300/mod_resource/content/1/Publication-Internship-and-Career-Development-Guide-for-Young-People-in-Western-Balkan-Countries-Project-HEInter-NGO-WeB4YES.pdf.

добивање совети, насоки, примери од искусни ментори итн. Бројни дигитални алатки овозможува тимска работа, давање насоки, креирање содржини, креирање планови, брзо доставување документи и друго. Имено, виртуелната пракса е искуство на работно место што студентите (или други практиканти) можат да го направат од дома, студентски домови и друго, без разлика на географската оддалеченост. Бројни придобивки произлегуваат од виртуелна пракса и тоа: можноста да се реализира пракса во земјата и странство без патување, намалување на некои финансиски трошоци, активно стекнување работно искуство базирано на проекти, виртуелно менторство, стекнување нови дигитални вештини итн. Виртуелната пракса покрај што дава голема можност за студентите, исто така им дава флексибилност и на работодавачот и на вработените во планирањето на практикантската програма. Има и одредени недостатоци кои се јавуваат со виртуелната пракса и тоа: недостаток на опрема и интернет, намалена социјална интеракција, различни временски зони, проблеми во комуникацијата и недоразбирање, лимитирани ресурси, тешкотија во пренос на знаење и сл. Комбинираниот начин (традиционален и виртуелен) на реализација на праксата дава најголеми резултати, тоа го потврдија и учесниците во нашата студија на случај, меѓутоа примената на виртуелно практиканство и менторство се покажа како доста успешно во улови кога има ограничувања и мерки како во случајот со Ковид -19 пандемијата. Во рамките на анализираната студија на случај во 9 месечен период се одржаа повеќе од 200 виртуелни комуникации и состаноци, и 79 физички состаноци. Сумативната евалуација кај практикантите и менторите потврди значајно зголемување на дигиталните вештини за време на реализација на праксата.

Слика 2. Резултати од студентска пракса во невладина организација

Извор: прилагодено според резултати на проектот HEIntern◊NGO

<https://www.web4yes.eu>

Анализираната студија на случај во овој труд потврдува дека преку процесот на практикантска работа во невладини организации, студентите имаат можност да ги подобрат своите вештини за вработување преку серија активности, како што се (слика 2): учество на обуки во земјата и странство, учество на конференции/семинари и претставување на организацијата, подготовка на проектни апликации и имплементација на проекти, учество во логистика и организациска поддршка во настани, подготовка на клучни документи во рамките на организацијата, преку процес на виртуелно менторирање користење на модерни дигитални алатки во процесот на работа, исто така истражувачка активност, активности на меѓународна комуникација и соработка итн.

Salticoff, (2017) ја потврдува позитивната корелација помеѓу праксата и вработувањето. Повикувајќи се на студија спроведена од Центарот за истражување на колеџот Ендикот, со направени 327 од 1680 анкети на супервизори за практиканти кои ја имале таа позиција барем еднаш во периодот помеѓу 2011 и 2016 година. Резултатите потврдиле дека од 2015 година, 98% од практикантите биле вработени во различни капацитети, со полно работно време и со скратено работно време и 53% потврдија дека нивните тековни работни места имале директна работна врска со нивната пракса или контакти добиени за време на нивната пракса.

Од ваквиот вид на практиканство, придобивки имаат сите учесници, и тоа студентите, менторите и самата организација. Менторите имаат клучна улога во водењето на студентот низ различни активности, но и во поддршката која ја даваат во преминот кон нова работна средина.

Практиканската работа на студентите во граѓанскиот сектор, го зголеми нивниот интерес за активно учество во работењето и активностите на невладини организации и по завршувањето на праксата, односно од 6 студенти кои беа вклучени во анализираната студија на случај, 5 од нив останале активни во невладиниот сектор и се вклучиле во клучни организациски и водечки позиции во конкретната организација. Оттука, се потврдува и придобивката која ја има самата организација од ваквиот вид на пракса.

Одредени истражувања (Jens et al., 2015) сугерираат дека практиканствата може да бидат поврзани со промени во внатрешната мотивација, како и социјално-когнитивни процеси што доведуваат до зголемена самоефикасност и интерес и аспирации за кариера на повисоко ниво.

ЗАКЛУЧОК

Практиката станува клучна во градењето на компетитивни предности на пазарот на трудот. Многу компании, институции и организации претпочитаат да ангажираат персонал кој веќе има одредено работно искуство или завршено пракса, оттука студентите кои успешно завршиле практична програма ги зголемуваат своите можности за вработување и се поповлечни на пазарот на трудот.

Студентите покрај во јавен и приватен сектор, големи можности и придобивки од пракса имаат и во граѓански сектор, кој нуди послободна, но и подинамична работна средина, и отвора нови видици и хоризонти за практикантот. Имено, анализата на студијата на случај потврди дека можностите за развивање на меки вештини со менторство во невладини организации се големи и ги прават студентите далеку поконкуретни на пазарот на трудот. Студентите од процесот на пракса во граѓанскиот сектор излегуваат мотивирани, искусни и подготвени за промени, со претприемачки иницијативи и поголема самоверба.

Практичните искуства и примерите на професионални предизвици наметнати од Ковид-19 пандемијата потврдија дека учесниците во виртуелната пракса и виртуелното менторство во невладини организации може да имаат значајни придобивки од истото, односно да ги усовршуваат своите работни вештини и извршуваат работни задачи без оглед на географската оддалеченост, да се вмрежуваат, да стекнуваат нови вештини и уште позначајно да совладуваат нови дигитални алатки и платформи што ги прави поконкуретни на пазарот и подготвени за одговор на промените во новото работно окружување.

ЛИТЕРАТУРА

1. Buzan, T. Griffiths, C. & Harrison, J., Mind maps for business: Using the ultimate thinking tool to revolutionise how you work. London: Pearson Education Limited, 2014
2. Clark W., The Gantt Chart: A Working Tool of Management. New York, NY: Ronald Press, 1922
3. Coco, M., Internships: A try before you buy arrangement. SAM Advanced Management Journal, 65, 2000, 41-47
4. Crnković-Pozaić, S.: Transition from School to Work: Internships and First Entry to the Labour Market in Croatia, Bureau of Labour Statistics Employment Projections: 2006
5. Ishikawa, K., Guide to Quality Control. Tokyo: The Asian Productivity Association, 1986.
6. Iyer N.- Intern, Top 10 reasons why you should intern at an NGO, 2014. Достапно на <https://zavfoundation.wordpress.com/2014/03/25/top-10-reasons-why-you-should-intern-at-an-ngo/>. Пристапено на 20.08.2021
7. Jens F. Binder, Thom Baguley, Chris Crook, Felicity Miller: The academic value of internships: Benefits across disciplines and student backgrounds, Contemporary Educational Psychology 41, 73-82 (2015), p.10.
8. Kurt, S., ADDIE Model: Instructional Design. Educational Technology, 2017 Retrieved from <https://educationaltechnology.net/the-addie-model-instructional-design/>. Пристапено на 30.08.2021
9. Закон за практикнство, Службен весник бр.98. од 21 мај 2019 год.

10. Министерство за труд и социјална политика , Национална Стратегија за Вработување на Република Македонија 2016-2020
11. O’Higgins N., Pinedo L., Interns and outcomes: Just how effective are internships as a bridge to stable employment?, Employment Policy Department EMPLOYMENT Working Paper No. 241, 2018, International Labour Office Geneva
12. Osborn, A.F., Applied imagination: Principles and procedures of creative problem solving,
New York, NY: Charles Scribner’s Sons, 1963.
13. Petrevska Nechoska R., Angeloska-Dichovska M., “Multi Creation” – participatory learning approach for business – academia collaboration, Proceedings of 3rd International Scientific Conference »Teaching Methods for Economics and Business Sciences, Faculty of Economics and Business of the University of Maribor, Slovenia, 2020
14. Petrevska Nechoska R., Koltovska Nechoska, D., Angeleski, M., Engaging Economics and Traffic Engineering Students in Community Issues using the Multicreation Approach, Proceedings of 4th International Scientific Conference “Contemporary Challenges in Economic and Business Research”, Maribor, Slovenia, 2021
15. Rootsinterns, 2017, <https://www.rootsinterns.com/why-do-an-ngo-internship>. Пристапено на 20.08.2021
16. Sarsby, A, SWOT Analysis: A Guide to SWOT for Business Studies Students. United Kingdom: Spectaris Ltd, 2016
17. Saltikoff, N., The Positive Implications of Internships on Early Career Outcomes, 2017.
Преземно од: <https://www.nacweb.org/job-market/internships/the-positive-implications-of-internships-on-early-career-outcomes/> Пристапено на 28.08.2021
18. Watson D.; Clark L. A.; Tellegen A., "Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales". Journal of Personality and Social Psychology 54 (6), 1988, pp.1063–1070.
19. UKUNI, 10 reasons why you should join an NGO, <https://www.ukuni.net/articles/10-reasons-why-you-should-join-ngo>. Пристапено на 20.08.2021
20. <https://www.web4yes.eu/news/139/publication---internship-and-career-development-guide-for-young-people-in-western-balkan-countries-project-heinter-ngo-within-web4yes.html>
21. <http://moodle.eccfp.edu.mk/course/view.php?id=193>

Вонр. проф. д-р Марија Котевска Димовска¹
М-р Валентина Димовска²

МОДЕЛ НА ЗАШТИТНО ОДНЕСУВАЊЕ ВО ПАНДЕМСКИ УСЛОВИ БАЗИРАН НА СИСТЕМ НА ПСИХОЛОШКИ БИХЕВИОРАЛЕН ИМУНИТЕТ

Апстракт

Пандемијата со која се соочи глобалното население во дваесет и првиот век предизвика бројни промени во сите аспекти на човековото функционирање. Современите психолошки наоди сугерираат на важноста на врските на системите на анти-патогената одбрана со контурите на човечкиот психо-социјален живот. Предмет на овој труд е бихевиоралниот имунолошки систем (БИС), концепт кој е неодамна развиен од страна на психологот М. Шалер (Schaller, 2007) и се користи за опишување на психолошки проактивни механизми кои нудат еден вид на бихевиорална профилакса против инфекцијата. Во трудот се претставени основните механизми и карактеристики на овој мотивационен психолошки систем на однесувања кој е одделен, но сепак комплементарен и дополнителен пакет на физиолошкиот имунолошки систем. Емпириските докази за природата на БИС дискутираат дека станува збор за проактивен психолошки процес за проверка на можните ризици, со активирање на аверзивни емоции, сознанија и однесувања кои се флексибилни во зависност од контекстот на потенцијалната опасност. Целта на трудот е да се идентификуваат импликации на психолошкиот имун систем врз социјалното однесување на луѓето и да се дефинираат пристапи за успешно менаџирање на здравственото однесување во услови на пандемија. Прегледи на социјално психолошки истражувања од современата литература укажуваат дека БИС може да придонесе во креирање интегративен модел на адаптивно однесување кое промовира здравствено однесување. Придонесот на овој труд е во актуализирање на психолошкиот концепт - БИС и во поттикнување на истражувања на оваа тема. Тоа може да се обезбеди разбирање како физиологијата и психологијата на личноста може да го зајакнат здравственото однесување кај општата популација, што е особено важно во услови на пандемија со КОВИД-19.

Клучни зборови: пандемија, здравствено однесување, бихевиорален имун систем, интегративен адаптивен модел.

¹ АД ЕСМ РЕК Битола, Битола, Р. Северна Македонија, marijadimovski@yahoo.com

² ПВПУ Еуро Колеџ, Куманово, Р. Северна Македонија, valentina_arsovska@yahoo.com

MODEL OF PROTECTIVE BEHAVIOR IN PANDEMIC CONDITIONS BASED ON A SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL BEHAVIORAL IMMUNITY

Abstract

The global population faced a pandemic in the twenty-first century, which has caused numerous changes in all aspects of human functioning. Modern psychological findings suggest the importance of the links between anti-pathogen defense systems and the contours of human psycho-social life. The subject of this paper is the behavioral immune system (BIS) (Schaller, 2007), a concept that has recently been developed and used to describe psychologically proactive mechanisms that offer a kind of behavioral prophylaxis against infection. The paper presents the basic mechanisms and characteristics of this motivational psychological system of behaviors which is a separate, but still a complementary and additional package of the physiological immune system. Empirical evidence on the nature of BIS argues that it is a proactive psychological process of checking for potential risks by activating aversive emotions, cognitions, and behaviors that are flexible depending on the context of the potential hazard. This paper aims to identify the implications of the psychological immune system on people's social behavior and to define approaches for the successful management of health behavior in conditions of a pandemic. Reviews of social psychological research from the contemporary literature indicate that the behavioral immune system can contribute to creating an integrative model of adaptive behavior that promotes healthy behavior. The contribution of this paper is in updating the psychological concept of the behavioral immune system and in encouraging research on this topic. It can provide an understanding of how a person's physiology and psychology can enhance the health behavior of the general population, which is especially important in the face of a COVID-19 pandemic.

Key words: pandemic, health behavior, behavioral immune system, integrative adaptive model

ВОВЕД

Пандемијата со која се соочи целата цивилизација во 21-от век ги опфати сите култури и социо-економски групи и предизвика бројни промени во сите аспекти на функционирање. Глобалниот опсег на пандемијата поттикна промени и во науката, во начинот и методите со кои научниците ги проучуваат прашањата за однесувањето на луѓето во криза. За научниците од областа на психологијата, социологијата, менаџментот и сродните науки пандемијата претставува природен експеримент кој нуди единствена можност за истражување на реакциите на луѓето во стресни ситуации во зависност од културата, социјалните групи и индивидуалните разлики.

Неодамнешните извештаи од научните истражувања од областа на психологијата укажуваат дека закани од заразна болест имаат бројни сложени ефекти врз психологијата на луѓето и имплицираат комплексен пакет на когнитивни и афективни механизми што се рефлектираат во однесување кое помага да се спречи пренесувањето на патогенот при повторливи закани од заразна болест. Овој феномен се објаснува со терминот бихевиорален имунолошки систем, концепт воведен од страна на психологот М. Шалер (2007). Бихевиорален имунолошки систем (БИС) е еволуиран систем за управување со закани, кој функционира како пакет на психолошки механизми, за откривање потенцијално присуство на релевантни знаци на патогена закана во околината и активирање на одговори насочени кон намалување на тие закани (Park, Schaller, Crandall, 2007).

Во тековниот труд разгледувани се основните концепти на бихевиоралниот имунолошки систем, со кратко резиме на неодамнешните социјално психолошки истражувачки наоди. Според бројните истражувачки наоди може да се констатира дека бихевиоралниот имунолошки систем може да има големо влијание врз здравственото однесување. Разбирањето на онтолошкиот развој на БИС и специфицирање на врската со физиолошкиот имунолошки систем може да предизвика голем напредок во креирање на ефективни модели за зајакнување на здравственото однесување кај општата популација.

БИХЕВИОРАЛЕН ИМУНОЛОШКИ СИСТЕМ – ПОИМ И ДЕФИНИРАЊЕ

Човечките суштества имаат способност да се вклучуваат во заштитно однесување за одбрана против заразни патогени. Бихевиорален имунолошки систем е концепт за опишување на ова заштитното однесување, неодамна развиен од страна на психологот Марк Шалер (Schaller, 2007). Бихевиорален имунолошки систем (БИС) е мотивационен систем кој помага во минимизирање на ризикот од инфекција со промена на однесувањето, при што користи пакет психолошки механизми кои им овозможуваат на индивидуите да го откријат потенцијалното присуство на патогени во нивната непосредна околина и да се вклучат во однесување што спречува контакт со тие предмети и поединци (Schaller, 2007). Овој систем се формирал низ процесот на еволутивниот развој како ефективна прва линија на заштита пред физиолошкиот имунолошки систем, со цел да го редуцира трошењето на енергетскиот потенцијал на телото, што претставувало сериозен товар во обезбедување на опстанокот. Механизмите на овој систем на однесување вклучуваат сензорни процеси преку кои се перципираат знаци за присуство на инфекции и системи за стимулирање на афективни, когнитивни и бихевиорални одговори преку кои овие сензорни сигнали активираат адекватни однесување за избегнување на опасноста (Schaller, 2007).

Тековните истражувања за имунолошкиот систем на однесување покажуваат дека системот за класифицирање на потенцијално опасни поединци е доста несовершен и флексибилен со тенденција на прекумерна генерализација и активирање дури и во случаи кога не постојат закани. Оваа несовершеност на системот за класифицирање на потенцијално опасни поединци потекнува од фактот што специфичните симптоми предизвикани од патогени микроорганизми се многу променливи и минливи. Според истражувачот Лене Арше од Универзитетот во Архус во Данска, одговори можат да бидат доста груби бидејќи: „Бихевиоралниот имун систем работи според логиката, подобро да се спречи отколку да се лежи“ (Aarøe, 2021).

Флексибилноста е уште една карактеристика на однесувањето на имунитетната активност која е имплицирана од контекстуална и лична флексибилна чувствителност. Контекстуалната флексибилност потекнува од фактот што не сите ситуации дозволуваат идентични нивоа на закана поврзана со инфекција, а личната од фактот што сите луѓе немаат идентични нивоа на ранливост (Schaller & Neuberg, 2012). Факторите што подразбираат ранливост предвидуваат посилен одговори, а факторите кои укажуваат на релативна безбедност предвидуваат пригушени одговори (Park, Schaller, Crandall, 2007).

Заканите од заразни болести го активира системот кој вклучува повеќе психолошки, емоционални и когнитивни реакции кои го модифицираат социјалното однесување (Schaller & Park, 2011). Бидејќи луѓето се социјален вид кој еволуирал за да живее во големи групи, БИС го модифицирал однесувањето во интерперсоналните интеракции за да го намали ширењето на болеста, што доведува до еден вид инстинктивно социјално отуѓување.

ВЛИЈАНИЕ НА БИХЕВИОРАЛНИОТ ИМУНОЛОШКИ СИСТЕМ НА СОЦИЈАЛНОТО ОДНЕСУВАЊЕ

Луѓето се социјален вид што еволуира за да живее во големи групи, а имунолошкиот систем на однесување влијае на интеракциите меѓу луѓето за да го минимизира ширењето на болести, што доведува до модифицирање на социјалното однесување. БИС предизвикува емоционални и когнитивни реакции кои влијаат на процените, заклучоците и одлуките во социјалното однесување и имплицираат широк спектар на социјални процеси како социјални ставови, перцепции, активности и интеракции кои можат да влијаат на морално одлучување и политичките ставови (Penga, Changa, Zhou, 2013). Истражувањата покажале дека во услови на опасност од инфекции луѓето имаат тенденција да покажат намалена дружељубивост, дискриминирачка социјалност, морална претпазливост и склоност кон поостри морални пресуди, отпор кон различности и поконзервативни социјални ставови (Navarrete & Fessler, 2006; Yoel, Helion & Chelsea, 2011; Pizarro, David & Inbar, 2014). Причината лежи во фактот што многу

видови на човечко социјално однесување имаат потенцијални импликации за пренесувањето на болести.

Намалената дружељубивост потекнува од зголемена грижливост во социјалните контакти и помала социјално наклонети. Иако е научно докажано дека екстраверзијата е поврзана со многу позитивни исходи, вклучувајќи повисоки нивоа на среќа и успех, веројатно е дека грижливоста ги надминува социјалните бенефиции во услови во кои поединците се поранливи на инфекција. Бројни експерименти укажуваат на тоа дека согледаната закана од заразно заболување има предвидливи импликации врз основната тенденција на однесување на поединците кон социјална грижливост, а популациите што живеат во региони кои историски имале голема преваленца на патогени, просечното ниво на екстраверзија е пониско (*Schaller, Lund, Miller 2014*).

Еволуираниот дизајн на имунолошкиот систем на однесувањето може да доведе до дискриминирачката социјалност и социјална стигматизација на потенцијални преносители, но и до предрасуди насочени кон луѓе кои имаат некаков непрототипен физички изглед, иако не се потенцијално заразени. Ова е поддржано од многу емпириски студии на когнитивната психологија за проценка на автоматското активирање на семантичките концепти во работната меморија на поединците (*Dantzer, 2001*). Аверзивните емоционални и когнитивни одговори се возбудуваат од перцепцијата на други лица за кои се проценува дека имаат поголем ризик да бидат заболени (*Schaller, Lund, Miller 2014*).

Имунолошки систем на однесување го пренасочува размислување кон поголема морална претпазливост. Шалер (2011) тврди дека, еволутивно гледано, многу социјални правила може да помогнат во намалување на ризикот од инфекција, а луѓето кои ги прекршуваат не само што се изложуваат на ризик, туку влијаат и на другите. Како резултат на овие еволутивно искуства, истата логика може да објасни зошто луѓето стануваат морално претпазливи и се придржуваат повеќе кон конвенции пред појава на опасност.

Студиите покажаа дека во услови на страв од зараза, луѓето имаат тенденција да бидат поостри кога проценуваат кршење на лојалноста или или непочитување на авторитет, со објаснување дека дури и екстремно суптилни потсетници на болеста можат да ги обликуваат нашето однесување и ставови (*Yoel & Helion, Chelsea, 2011*). Покрај тоа што ги заострува судовите кон луѓето во сопствената социјална група, заканата од болест може да доведе до страв и недоверба кон надворешни лица и странци, и тенденција конвенционално помалку привлечните луѓе да се судат особено остро.

Извештаите за расизам се зголемија за време на пандемијата на коронавируси, што е дел од пристапот на однесувањето на имунолошкиот систем по принципот „подобро безбеден отколку сочувствителен“. Грубото и непрецизно толкување на БИС на ирелевантни знаци особено се одрази

во појава на негативни ставови како расизам, етноцентризам, ксенофобија во услови на мултикултурализмот и етничката разновидност на модерното време, што не беше феномен во поголемиот дел од нашата еволутивна историја (Khaled & Fayyad, 2020).

МОДЕЛ ЗА ЗАЈАКНУВАЊЕ НА ЗДРАВСТВЕНОТО ОДНЕСУВАЊЕ БАЗИРАН НА БИХЕВИОРАЛЕН ИМУНОЛОШКИ СИСТЕМ

Актуелната пандемија ја потенцира потребата да се разберат односите меѓу биологијата, однесувањето и здравјето на населението. Бихевиоралниот имунолошки систем (БИС) може да ги објасни односите помеѓу одбрамбеното здравствено однесување и спречување на заразни болести кај популацијата. Придобивките што ги нудат сознанијата за бихевиоралниот имунолошки систем се согледуваат во можноста да се креираат модели на заштитно здравствено однесување кои придонесуваат да се зајакне здравственото однесување кај општата популација.

Современите автори предлагаат модели на здравствено однесување на популацијата со акцентот на интегрирање на биолошкиот со физиолошкиот имун систем, наместо на одделени структури, конструкции или однесувања (Schaller & Duncan, 2016). Еден од актуелните современи модели е моделот на Адаптивен бихевиорален имунолошки систем (АБИС) креиран од страна на Сад и Прочаска, (Saad & Prochaska, 2021). Станува збор за интегративен модел на здравствено однесување на популацијата, операционализиран како систем на психолошки функции на БИС што, како и биолошкиот имунолошки систем, постојат кај секој член на населението. Моделот нуди насоки за промена на здравственото однесување преку конструкции што овозможуваат паралели меѓу биолошкиот и бихевиоралниот имунолошки систем, кои се корисни при креирање и прилагодување на пораките за интервенција. Основните начела на моделот се претставени со серија принципи и вредности кои помагаат да се интегрира донесувањето одлуки и навики за формирање адаптивен бихевиорален имунолошки систем.

Моделот АБИС обезбедува начин за гледање на влијанието на вредности од повеќе нивоа, во услови на отсуство на закани кога популацијата ја задржуваат својата слобода да донесуваат лични одлуки, и во услови на патогена закана кога одредени лични слободи се жртвуваат за да не се жртвува здравјето. Кога поединецот е способен да донесува здрави одлуки за време на стресно време, неговиот биолошки имунолошки систем може да биде поддржан со здраво однесување.

Пандемијата COVID-19 беше силен доказ за судир помеѓу западниот идеал за лична слобода и универзалната вредност на здравјето на населението, а моделот АБИС обезбедува начин како да се ценат и да се подредат вредностите здравје на населението и личната слобода во кризни ситуации.

ЗАКЛУЧОК

Пандемијата со која се соочи светот во дваесет и првиот век предизвика бројни промени во сите сфери на функционирање, вклучувајќи ја и науката. Современите психолошки наоди сугерираат на важноста на врските на системите на анти-патогената одбрана со бихевиоралниот имунолошки систем (БИС), концепт на психолошки проактивни механизми кои нудат бихевиорална профилакса против инфекцијата (Schaller, 2007).

Емпириските докази за природата бихевиоралниот имунолошки систем ги откри неговите врски со разновидните психолошки и социјални феномени. Овој систем на однесување предизвикува емоционални и когнитивни реакции кои влијаат на процените и одлуките во социјалното однесување и имплицира широк спектар на социјални процеси како намалена дружељубивост, дискриминирачка социјалност, морална претпазливост и склоност кон поостри морални пресуди, отпор кон различности и поконзервативни социјални ставови (Penga, Changa, Zhou, 2013).

Прегледи на социјално психолошки истражувања од современата литература укажуваат дека сознанијата за импликациите на БИС врз социјалното однесување на луѓето можат да придонесат за креирање на модели и пристапи за успешно менаџирање на здравственото однесување во услови на пандемија. Претставен е современ модел за адаптивен бихевиорален имунолошки систем (АБИС) на Сад и Прочаска (Saad & Prochaska, 2021), кој промовира здравствено однесување на популацијата. Придонесот на овој модел е што може да обезбеди разбирање како физиологијата и психологијата на личноста може да го зајакнат здравственото однесување кај општата популација, што е особено важно во услови на пандемија со КОВИД-19.

Теориските и емпириските сознанија за БИС претставуваат можност за големи достигнувања што ќе помогнат да се интегрираат истражувањата низ областите на психологијата со другите научни дисциплини.

Придонесот на овие сознанија е сè уште растечка област која сега влегува во својот врв, и може да обезбеди разбирање на физиологијата, психологијата на личноста и социјалната психологија во функција на заштитно здравствено однесување во услови на пандемии.

РЕФЕРЕНЦИ

1. Dantzer, R. (2001). "Cytokine-induced sickness behavior: where do we stand?". *Brain, Behavior, and Immunity*. 15 (1): 7–24. [doi:10.1006/brbi.2000.0613](https://doi.org/10.1006/brbi.2000.0613). [PMID 11259077](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11259077/). [S2CID 3187017](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/3187017/).]
2. Khaled , H. Fayyad 'Racist': Outrage after Egyptian driver kicks out Asian passenger over corona panic Middle East Eye

3. Laustsen, L; Aarøe., L; B. Kevin., [Petersen, M.](#) (2021). **Psykologien bag casejournalistikens magt.** /Når medierne sætter dagsordenen. ed. / Vibeke Borberg; Hjarn v. Zernichow Borberg; Christian Suhr; Niels Valdemar Vinding. København : Djøf Forlag, 2021. p. 239-259.
4. [Lund, E. M;](#) [Miller, S. L.](#) (2014). "Is obesity un-American? Disease concerns bias implicit perceptions of national identity". *Evolution and Human Behavior*. 35 (4): 336–340.
5. Mortensen, C. R., Becker, D. V., Ackerman, J. M., Neuberg, S.L., Kenrick, D.T. (2010). Infection breeds reticence: The effects of disease salience on self-perceptions of personality and behavioral tendencies. *Psychological Science*, 21, 440–447. [Google Scholar](#) | [SAGE Journals](#) | [ISI](#)
6. Navarrete, C. D., & Fessler, D. M. T. (2006). Disease avoidance and ethnocentrism: the effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior*, 27(4), 270–282. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2005.12.001>
7. Pizarro, D. & Inbar, Y. & Helion, C. (2011). On Disgust and Moral Judgment. *Emotion Review*. 3. 267-268. 10.1177/1754073911402394.
8. Peng, M., Chang, L., Zhou, R. (2013). Physiological and behavioral responses to strangers compared to friends as a source of disgust. *Evol Hum Behav* 34:94–98
9. Park, J. H., Schaller, M., Crandall, C. S. (2007). Pathogen-avoidance mechanisms and the stigmatization of obese people. *Evolution and Human Behavior*, 28, 410–414. [Google Scholar](#) | [Crossref](#) | [ISI](#)
10. Saad, J. M., Prochaska, J. O. (2021). An adaptive behavioral immune system: a model of population health behavior. *Humanit Soc Sci Commun* 8, 92 (2021). <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00759-0>
11. Schaller, M., Duncan, L. A. (2007). The behavioral immune system: its evolution and social psychological implications. In: Forgas JP, Haselton MG, von Hippel W (eds.) Sydney symposium of social psychology. *Evolution and the social mind: Evolutionary psychology and social cognition*. Routledge/Taylor & Francis Group, New York, NY, US, pp. 293–307
12. Schaller, M., & Neuberg, S. L. (2012). Beyond prejudice to prejudices. *Behavioral and Brain Sciences*, 35 (6), 445 – 446. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12001306>

Д-р Гоце Маркоски¹

ТЕОРЕТСКИ ПОГЛЕДИ ЗА КЛАСТЕРИТЕ-СОВРЕМЕН НАЧИН НА РАЗМИСЛУВАЊЕ ВО ЕКОНОМИЈАТА

АПСТРАКТ

Во услови на глобализација на светската економија се наметнува прашањето за развојот на конкурентноста на семејните бизниси и нивниот придонес во македонската економија. Затоа, потребно е да се обезбедат услови за развој на приватниот сектор преку обезбедување на поволен деловен амбиент и отстранување на административните и бирократски пречки, со што може да се очекува развој на конкурентноста на македонската економија и изградба на способно конкурентно стопанство кое ќе одговори на современите услови на водење бизнис. Современото работење се заснова на создавање поволна клима која форсира брзина, квалитет, флексибилност, иновативност, поврзување и создавање критична маса на капитал и производствен потенцијал. Вака новиот пристап, подразбира тимско водење на работите, што ќе овозможи унапредување и постигнување успех во определени сегменти во работењето, зголемена конкурентност и промоција на компаниите во земјата и странство.

Формирањето на кластерот, овозможува да се поттикне ангажманот на голем број мали и средни семејни бизниси преку кои се развива заедничко дејствување во насока на реализација на поставените цели. Развивањето на таква заедничка стратегија помеѓу повеќе мали или средни семејни бизниси, често пати е од клучно значење за поттикнување на економскиот раст и развој на земјата, посебно земјите во развој каде се превземаат сеопфатни економски реформски процеси. На ваков начин на семејните бизниси им се отвора перспектива за зголемување на производството, вработеноста, иновативниот развој, подобрување на стручноста на вработените, подобрување на квалитетот на производите, зголемување на извозот и подобро искористување на сопствените потенцијали преку соработката со останатите компании во кластерот, а сето ова ќе придонесе за зацврстување на нивните позиции на меѓународниот пазар.

Сето ова, го зајакнува интересот на семејните бизниси да бидат дел од кластерско здружување со што ќе се овозможи зајакнување на своите позиции на пазарот. Значи, потребно е вистинско партнерство за да можат семејните бизниси преку кластерите, да иновираат и да ја зајакнат својата позиција на пазарот.

Клучни зборови: Кластер, Семејни бизниси, Пазар, Економски раст

¹ Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола
Булевар 1^{мај} ББ
goce.markoski@uklo.edu.mk

ABSTRACT

In conditions of globalization of the world economy, the question of the development of the competitiveness of family businesses and their contribution to the Macedonian economy arises. Therefore, it is necessary to provide conditions for the development of the private sector by providing a favorable business environment and removing administrative and bureaucratic obstacles, which can be expected to develop the competitiveness of the Macedonian economy and build a capable competitive economy that will respond to modern conditions for doing business. Modern operation is based on creating a favorable climate that forces speed, quality, flexibility, innovation, connectivity and the creation of a critical mass of capital and production potential. This new approach implies team management, which will enable the promotion and achievement of success in certain segments of operations, increased competitiveness and promotion of companies in the country and abroad.

Forming the cluster, will engaged a large of number of small and medium family business through which joint action is developed in order to achieve the set goals. Developing such a joint strategy between several small or medium-sized family businesses, is often crucial to fostering the country's economic growth and development, especially in developing countries where comprehensive economic reform processes are being undertaken. In this way, family businesses have the prospect of increasing production, employment, innovative development, improving the expertise of employees, improving product quality, increasing exports and better utilizing their own potentials through cooperation with other companies in the cluster, and all this will contribute to strengthening their positions on the international market.

All this strengthens, the interest of family business to be part of the cluster association, with what will increase the strengthening of their own positions of support. So, a real partnership is needed so that family women can, through clusters, innovate and strengthen their position of self-ownership.

Keywords: Cluster, Family business, Market, Economic growth

ВОВЕД

Постоењето на кластерите како форма на организирање на бизнисите е познато уште од поодамна и истата во континуитет се среќава во различните економии како географска концентрација на бизниси, но без значајно влијание врз националните економии. Тоа значи дека, кластерите долго време биле составен дел од националните економии, но со значително ограничена улога.

Со текот на времето, како што условите на водење на бизнис се менувале во насока на концентрација на поголем број сродни бизниси на едно географско подрачје, така се зголемувало и значењето на кластерите, кое било поттикнато од брзиот раст на современата економија, како и потребата за поголема конкурентност на производитите/услугите на пазарот.

Значи, концептот на кластерско здружување не е нов, и за него се размислува уште во почетокот на дваесеттиот век кога и настануваат коорпорациите, а со нив и зголемувањето на продуктивноста. Тогаш, на кластерите почнува да се гледа како на можност за воведување на иновативното размислување не само на определена компанија или бизнис, туку и на регионот во кој делува таа компанија, за во поново време тоа да се прошири на национално и мултинационално ниво .

Во економската литература, поимот кластер (cluster) станува актуелен во 90-те години од минатиот век со објавувањето на делото „Конкурентска предност на нацијата“, од Мајкл Портер, професор на хардвардскиот универзитет. Од Потеровата анализа за конкурентноста на компаниите, може да се заклучи дека водечките компании не функционираат изолирано од останатите бизниси, туку како дел од поширока група на комплементарни компании, а компаниите кои извезуваат се само нивни успешни меѓународни претставници. Таквата група на поврзани компании се наречени кластери.

ДЕФИНИРАЊЕ НА ПОИМОТ КЛАСТЕР

Повеќе автори даваат свои видувања и го дефинираат поимот кластер и неговото значење. Така Кругман, кога зборува за кластерите истакнува дека „Кластерите не се гледаат како фиксни текови на стоки и услуги, туку како динамичен договор врз основа на кој се креира знаење, се зголемуваат приносите и иновациите“

Моросини, дава дефиниција кој го опишува кластерот како „социо-економски ентитет којшто се карактеризира со влијанието од општествената заедница, луѓето и множеството од економски субјекти лоциран во близина на одреден географски регион“ . Според Мајкл Портер пак, „кластерите се меѓусебно поврзани претпријатија и институции од определен сектор кои ги поврзува заедништво и комплементарност а делуваат на определено географско подрачје“ Слична дефиниција дава Моран, според кој: Кластерите претставуваат концентрација на економски субјекти или индустрија која што е поврзана со заеднички пазар, производи, добавувачи и вработени .

Розенфелд, пак прави разлика помеѓу мрежи и кластери. Според него, мрежите се затворени организации кои генерираат надворешна економија чии членови се подготвени да ги споделат трошоците за ресурси, експертиза или информации, додека кластерите се повеќе отворени и ја поттикнуваат надворешната економија, бидејќи на пазарот ги дистрибуираат оние производи кои се наоѓаат на високото ниво од скалата на побарувачката .

Бергман и Фесер ги дефинираат кластерите како индустрија која е концентрирана на едно географско подрачје, нормално во регион што претставува метрополитенска област на пазарот на трудот или други функционални економски единици. Тие исто така, наведуваат дека

кластерите идентификувани во практиката често многу малку наликуваат на идеалниот тип на кластери дефинирани од Портер .

Според погоре цитираните дефиниции, заклучуваме дека: кластерите се географски концентрирани, меѓусебно поврзани компании од сродни и различни дејности со заеднички карактеристики и комплементарност, кои се поврзани и тесно соработуваат со владини, невладини, научно-истражувачки институции и универзитети, со цел да се промени традиционалниот начин на размислување, создавање на подобар дизајн на производите, поевтини услуги, воведување на нови технологии, брендирање на производите како и отстапување на поголем простор на конкурентноста и иновативноста заради остварување на поголема продуктивност.

Значи, според дадената дефиниција, кластерите ги поврзуваат заедничките потреби на компаниите во подрачјето на набавка, купувачи, специјализирани услуги, работна рака и други ресурси². Ваквите клучни термини за препознавање на поимот кластер, графички прикажани се на слика.1.

Слика 1. Клучни термини за препознавање на поимот Кластер

Извор: Dzuro H., Vladimir K., „Klasteri put do konkurentnosti” Cera prom: M.E.P consult, Zagreb 2004, стр. 14³

И покрај постоењето на различни дефиниции во поновата економска литература која се занимава со проучување на кластерите, сепак сите се согласни со констатацијата дека кластерите се една од причините за унапредување на конкурентноста во областа во која истите се формирани, кои го поттикнуваат развојот на претприемништвото и создаваат услови за формирање на нови компании, создаваат можности за зголемување на извозот и развој на регионите кои традиционално се неразвиеени и слабо населени.

² Dz. Horvat, V. Kovacevic, Clasteri-put do konkurentnosti, Zagreb, 2004, стр. 15

³ Dzuro H., Vladimir K., „Klasteri put do konkurentnosti” Cera prom: M.E.P consult, Zagreb 2004, стр. 14

Во почетокот, кластерите се појавуваат во развиените земји, меѓутоа како испробан инструмент за побрз економски развој, се поголем замав заемаат и кај земјите во транзиција. Така, како нова политика за водење на економијата, кластеризацијата подразбира промени кои ќе се воведат во индустриската политика, регионалната политика, политиката на поттикнување на инвестициите и т.н. што значи, наместо зголемување на конкурентноста на компаниите преку субвенционирање или даночните олеснувања, поттикнувањето на конкурентноста кај кластерите ќе биде фокусирано на унапредување на инвентивноста и иновативноста преку заедничко делување на пазарот.

Самиот процес на развој на кластерите, е долгорочен општествено-економски процес кој може да трае и со години. Тенденција на бизнисите т.е. компаниите, да се здружуваат во кластери односно да се окрупнуваат со цел да можат да бидат по конкурентни на пазарот посебно на странските пазари, развивајќи го иновативниот пристап се повеќе се актуелизира и денес. Една од причините која се јавува како поттик за здружување во кластер на компаниите, е фактот дека на овој начин компаниите ќе создадат поголема конкурентност на своите производи и услуги, како на домашниот така и на странскиот пазар, а воедно ќе се обезбеди и подобро искористување на домашните ресурси како резултат на иницираната меѓусебна соработка помеѓу компаниите.

Преокупацијата со глобализацијата која е тренд, придонесе на локацијата каде егзистира бизнисот, да се гледа како на составен елемент од економскиот развој на една земја. Во поновата историја од развојот на економската литература, се повеќе се зборува за хетерогена економија на урбана агломерација која се одразува на инфраструктурата, комуникациите технологијата, различната индустриска база, пазарите, достапноста во определени подрачја и сл.

Во рамките на погореспоменатото, во определени области се развиваат индустриски зони составени од мали и средни претпријатија што обично доминираат во локалното стопанство. Во други области соработуваат големи домашни компании со големи странски компании и цела низа на помали компании. Не е ни мал бројот на кластери коишто се јавуваат на универзитетите, што се занимаваат со истражување, додека пак други многу малку ги користат ресурсите од официјалните институции. Всушност, кластерите често се составени од компании во кои се преплетуваат високата технологија, индустријата, производството и услугите. Ваквиот современ начин на водење на бизнис, бара заеднички или тимски пристап на локално ниво - или како што е познато во современата економска наука **кластерски пристап**.

Успехот на кластерите лежи во повеќе димензионалната близина на сите учесници и тоа не се работи само на географска близина, туку и на културна и институционална близина и складност. Близината овозможува користење на заеднички сили и средства, а заедничките активности бараат

и заедничка визија, заеднички цели, додека пак зајакнувањето на довербата и овозможувањето на побрз проток на информации ќе се овозможи преку личните и заеднички врски.

ЦЕЛИ ЗА ФОРМИРАЊЕ НА КЛАСТЕРИТЕ

Формирањето на кластерите, поврзано е со реализација на веќе поставени цели. Јасно поставените цели, ги детерминираат насоките и активностите во определувањето на значењето на клучната улога на кластерот за општеството и ефектите од интеграцијата на компаниите во кластерот.

Формирањето на кластерот, треба да придонесе кон исполнување на следните цели⁴:

- ❖ Подобрување на конкурентноста,
- ❖ Подобрување на продуктивноста,
- ❖ Поттикнување на иновативноста,
- ❖ Формирањето на нови компании.

ПОДОБРУВАЊЕТО НА КОНКУРЕНТНОСТА на кластерот, ја подразбираме како функција од учење и знаење. Се разбира дека активностите внатре во кластерот се важни за конкурентноста, меѓутоа исто така и квалитетот на поширокото работно окружување, во голема мера влијае на неговата конкурентност.

Тоа што ги поттикнува компаниите и бизнисите да влезат во кластерот т.е. да формираат еден нов индустриски стопански субјект е⁵:

- Намалувањето на трошоците,
- Специјализација во производниот процес,
- Меѓусебно искористување на флексибилноста и специјалноста,
- Употреба на заедничка инфраструктура,
- Зголемен број на Иновации,
- Постојано подобрување на компетенциите на вработените,
- Достапност до пошироки пазари,
- Достапност до финансиски капитал.

Намалување на трошоците- преку користењето на заедничките ресурси, заедничкиот транспорт, континуираната достапност до репроматеријали, користењето на стручните кадри од компаниите кои се дел во кластерот како и останати услуги, ќе придонесат до намалување на трошоците.

Специјализацијата- обезбедува квалитетно и навремено исполнување на обврските. Бидејќи компаниите во состав на кластерот неможат да опстојуваат сами за себе, темелот на неговиот успех ќе биде во специјализација на сите делови во кластерот.

⁴ Michael. E. Porter, On Competetion, Harvard Business School, 2008

⁵ Joseph Cortright, Making Sense of Clusters:Regional Competitiveness and Economic Development, 2006

Флексибилноста- компаниите кои се дел од кластер, имаат можност да користат дел од расположливите човечки и материјални ресурси преку повластени услови од останатите компании членки на кластерот.

Заедничка инфраструктура– постоењето на инфраструктурна мрежа ќе обезбеди брз превоз и комуникација со што се отвора можноста секој стопански субјект да биде поврзан и да добива информации во секое време.

Иновациите- преку множеството на идеи да се поттикне инвенцијата што ќе придонесе кон развој на нови иновации и истите ќе бидат корисни за сите членки на кластерот без разлика на тоа дали станува збор за нов производ, подобрување на постоечкиот, подобрување на производниот процес и сл.

Доступност до пошироки пазари- им овозможува на помалите компании во состав на кластерот да конкурираат на странските пазари преку кластерот како организациона форма на здружување на помалите компании, посебно во делот на производство на полупроизводи кои се користат при производството на финалните производи.

Доступност до финансиски капитал– им овозможува на компаниите кои се дел од кластерот, да имаат можност за поголем пристап до капитал од финансиските институции. Обезбедувањето на капитал ќе овозможи осовременување на производниот процес, намалување на трошоците за производство и добивање на производ со висок квалитет. Тоа ќе овозможи, создавање на производ со пониска продажна цена но со повисок квалитет, што ја прави компанијата конкурентна на пазарот.

ПРОДУКТИВНОСТА е втората цел заради која компаниите се одлучуваат да бидат дел од кластерот. Лоцирањето внатре во кластерот може да обезбеди подобар и поефтин пристап до специјализирани чинители потребни во процесот на производство. Кластерот, според тоа претставува една просторна организациска форма кое со самото тоа може да биде поефикасно или поефективно средство за собирање на производните чинители. Благодарение на чинителите внатре во кластерот, се намалуваат трансакциските трошоци, се намалува потребата од резерви и ги елиминира увозните трошоци и задоцнувањето.

Подобрувањето на продуктивноста на компаниите како дел од кластерот, се остварува преку⁶:

- Пристапот до специјализирани материјални чинители,
- Пристап до информации,
- Комплементарност,
- Пристап до институции и
- Поттикнување на ефикасноста.

Пристапот до специјализирани материјални чинители- ќе им овозможи пристап до потребните компоненти, машини, деловни услуги па во

⁶ Michael E. Porter, „Kompetetition“ Harvard Business School, 1998 стр. 230

определени случаи и до стручните кадри на компаниите кои се дел од кластерот. Ваквиот пристап, ги минимизира потребите од резерви и ги елиминира трошоците за увоз и трошоците кои би се јавиле заради задоцнување на пратката. Исто така, членството на компанијата во кластер ги намалува трошоците и за увоз на потребните репроматеријали од поодалечените снабдувачи затоа што набавката се врши комплетно за потребите на сите компании во кластерот со што се постигнува и пониска цена при набавката.

Пристапот до информации- ќе овозможи создавање на база на податоци кои ќе бидат во корист на членките на кластерот. Имено, голем број на информации се акумулираат во кластерот односно во локалните фирми и институции, што го прави нивното користење поевтино и подостапно.

Комплементарност- ќе ја зголеми продуктивноста на компаниите во кластерот која што, покрај што се остварува со намалување на трошоците, се остварува и со обезбедување на комплементарност на активностите, производите и услугите. Често пати активностите во кластерот зависат едни од други па оттука лошите резултати на некои од компаниите во кластерот, можат да го поткопаат и успехот на останатите компании.

Пристапот до институциите- ќе овозможи дополнителна заштеда на компаниите во состав на кластерот. Многу често компаниите во кластерот ги користат услугите кои што произлегуваат од локалните или државните власти. Често пати тоа се обуки, програми, презентации за усовршување на стручниот кадар кои би чинеле многу скапо доколку се организираат по иницијатива на компаниите.

Поттикнување на ефикасноста- преку навремено превземени превентивни и корективни мерки во своето работење, ќе овозможи да се задржи квалитетот на нивните производи и услуги.

ПОТТИКНУВАЊЕ НА ИНОВАТИВНОСТА е тесно поврзана со продуктивноста, посебно за фирмите внатре во кластерот кои се способни појасно и побрзо да ги согледаат новите потреби на купувачите, бидејќи учесниците во кластерот имаат придобивки од концентрацијата на компании чии производи и услуги се препознатливи за купувачите на пазарот. Компаниите во кластерот можат побрзо да ги воочат наклоностите на потрошувачите отколку нивните изолирани конкуренти.

Учеството во кластерите нуди предности и во однос на разбирањето на новите можности што се однесуваат на технологијата, функционирањето или испораката. Како резултат на отвореноста на компаниите кои се дел од кластерот и можноста за размена на искуства и информации околу потребата на потрошувачите, тие многу побрзо доаѓаат до информациите што не е случај кај изолираните компании, кои се соочуваат со пречки и високи трошоци во однос на прибирањето на информации, како и со соодветното зголемување на потребата ресурсите да се посветат на генерирање на нови знаења

Не секогаш учеството во кластер значи и иновативен напредок на фирмата. Во определени услови, учеството во кластерот може да доведе и до застој или забавување на иновациите во компаниите кои се дел од некој. Кластерите не мора во потполност да ги подржуваат некои екстремни иновации кои би ја обезвредиле постојаната расположливост на стручњаците, информациите, снабдувачите и инфраструктурата, што придонесува учесниците во кластерот да не бидат во полоша позиција од онаа на изолираните компании. Исто така компанија во некој афирмиран кластер може многу потешко да ја сфати потребата од промена, односно да ја надмине инерцијата во врска со старите односи што повеќе не придонесуваат за конкурентска предност.

ФОРМИРАЊЕТО НА НОВИ КОМПАНИИ е последна но не и помалку важна од поставените цели за формирање на кластер. Често пати новите компании се формираат во делот на давање на логистика на веќе постојните компании во кластерот. Исто така постои можност своја компанија да формираат и поединци кои работаат во кластерот и се во можност директно да ги согледаат потребите за некои производи/услуги или како снабдувачи кои што треба да се задоволат. Предноста се состои во тоа што на места каде што е воспоставен кластерот, постојат пониски влезни бариери за формирање на нова компанија како што се потребата од средства, човечките ресурси, репроматеријали, опремата и сл. Кои се лесно достапна на локацијата на кластерот и можат поедноставно да се обезбедат за потребите на новата компанија. Исто така и обезбедувањето на финансиски капитал за потребата на новата компанија ќе биде поедноставно, затоа што локалните и националните финансиски институции и инвеститори веќе се запознаени со работата на кластерот, со што се намалува и ризикот за одобрување на користење на финансиски капитал за новата компанија

ЗАКЛУЧОК

Кластерите сè повеќе се сметаат како важен инструмент за поттикнување на иновациите, конкуренцијата и економскиот раст, што е битен елемент за развој на националната економија воопшто.

Поради наведеното, и имајќи го предвид значењето на формирањето на кластерите во едно општество, се погласна е и меѓународната поддршка за развој на кластерите, индиректно потпомагајќи ги и малите и средни претпријатија вклучително и семејните бизниси. Една од целите на работење на компаниите преку моделот на кластери е да се поврзат технологиите на преработувачката индустрија и семејните бизниси на два или повеќе региони во една или повеќе држави во склоп на своите темелни вредности. На таков начин ќе се развиваат малите и средни претпријатија и регионите во кои тие функционираат користејќи се со комуникација, размена на технологии и инвестирање од другите региони. На ваков начин

ќе се овозможи создавање на додатна вредност преку давање акцент на иновирањето од сите чинители кои ќе го оформат кластерот.

Кластерите се меѓу повеќето релевантни микроекономските фактори кои влијаат на нивото на просперитет на регионот. Европската Кластер Опсерваторија преку направените студии за работата на кластерите во Европа, смета дека иднината на кластерите е во профилирање на специјализирани производни програми, преку кои истите ќе бидат повеќе просперитетни, а ќе се отвори простор и за вработување на поголем број на работници.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Porter, M.E., „За конкуренцијата-современо и проширено издание“, Историски и интелектуални претходници на теоријата на кластерите, 2009; стр. 222,
2. Porter, M.E., „The Competitive Advantage of Nations“, The Free Press, New York, 1990,
3. Catalin Boja, „Cluster Models, Factors and Characteristics“, International Journal of Economic Practices and Theories, Vol. 1, No. 1, 2011 str. 35,
4. Michael E. Porter, „Kompetetition“ Harvard Business School, 1998 стр.230,
5. Michael. E. Porter, „On Competetion“, Harvard Business School, 2008,
6. Joseph Cortright, „Making Sense of Clusters“:Regional Competitiveness and Economic Development, 2006
7. Jukka Teras, „Regional Science-based Clusters“, University of Oulu, 2008
8. Dz. Horvat, V. Kovacevic, „Clasteri-put do konkurentnosti“, Zagreb, 2004, str. 15
9. Dzuro H., Vladimir K. , „Klasteri put do konkurentnosti“ Cera prom: M.E.P consult, Zagreb 2004, str, 14

Вонр. проф. д-р Марјан Танушевски¹

ОДНОСИ СО ЈАВНОСТ ВО КРИЗНИ СИТУАЦИИ – МЕДИУМСКИТЕ РАБОТНИЦИ ВО БОРБА ПРОТИВ ВИРУСОТ COVID И “FAKE NEWS”

Апстракт

Медиумските работници во градот, државата и светот водат две поеднакво важни борби кои се директно поврзани со аудиториумот, а тоа се борбата против вирусот COVID со кој е заразен светот, како и борбата против вирусот во инфо-просторот кој е загрозен од лажни вести или како што често во македонскиот вокабулар се говори за “Fake News”.

Борбата може да се води само со брзи, точни информации дистрибуирани од медиуми кои се професионални и на кои јавноста им верува, во спротивно сите импликации од пандемијата може да бидат со големи последици.

Во трудот авторот ја анализира улогата на медиумските работници (новинари, камермани и фоторепортери) во борбата против COVID и нивната директна изложеност на опасности по личното здравје, како и борбата против лажни вести во контекст на амбиентот наметнат од актуелната пандемија.

Во истражувањето, авторот е фокусиран и презентира национални примери, а користи и компаративни податоци од меѓународни активности и иницијативи при креирање на односи со јавност во кризни ситуации.

Клучни зборови: односи со јавност, медиумски работници, кризна ситуација, COVID, “Fake News”.

Вовед

Обезбедувањето и пренесувањето на точни информации е основна задача на медиумите, а новинарите без исклучок се обврзани на професионалните стандарди без разлика дали станува збор за мирновременска или кризна ситуација.

Односите со јавност во кризна ситуација, теоријата ги третира и превенирала во повеќе ситуации, но за прв пат во овој век, светот се соочи со пандемија предизвикана од појавата на Ковид-19. Во ново создадената и не предвидена ситуација, медиумите го прифатија предизвикот, свесно изложени на сите опасности по здравјето и животот на медиумските работници, кои како и останатиот дел од заедницата не беа, нити можеа да бидат имуни на невидливиот непријател.

Регистрирани се и ковид-жртви! Авторот на трудот искажува жалење и сочувство.

¹ БАС Институт за менаџмент-Битола, martan@t.mk

Насловните страници за Ковид-19

Првите вести за појавата на Ковид-19 го обиколија светот во средината на месец декември 2019 година, а ги пласираа медиумите чија публика разбра за дотогаш непознатиот кинески град Вухан. Аналитичари на податоци предводени од професорот Дејвид Робертс од Универзитетот во Кент пресметале дека проширувањето на корона вирусот низ светот почна во јануари 2020 година, а во Европа доаѓа на 12 јануари кога вирусот е откриен во Шпанија². Во тој период, македонската јавност не покажа знаци на вознемиреност и според истражуваниот инфо-простор, за корона вирусот се известува повремено и не заема место на насловните страници, ниту е прва вест на електронските медиуми.

Print screen: Council of Europe (сл.1)

Сепак, светот од ден на ден се повеќе е под маска за заштита од Ковид. На 26 февруари 2020 година, појавата на Ковид-19 се потврдува во Северна Македонија, откако е дијагностициран кај жена, граѓанин на Република Северна Македонија која се враќа од Италија, една од најпогодените држави во тој период.

Првиот случај на заразено лице од Ковид-19 во Битола се регистрира на 28 март 2020 година.

Односи со јавност во кризни ситуации

Односите со јавност во кризни ситуации значат зголемување на степенот на мобилност на институциите кои директно или индиректно се поврзани со проблемот кој предизвикал кризна ситуација. При потврдена кризна ситуација медиумската индустрија има задача на јавноста да и даде информација/и на која/и ќе им верува и ќе се подготви за реакција. Кризните ситуации може да бидат различни и во зависност од предизвикувачот, односно природни катастрофи, поплави, земјотрес, невреме, институционални кризи, политички, војна и др. Прв пат современиот свет се соочи со криза предизвикана од корона вирус кој подоцна Светската здравствена организација го именува како COVID-19/Ковид-19. Денес заради мутациите се именува со букви од старогрчкото писмо (алфа, бета, гама, делта...).

Секоја кризна ситуација предизвикува медиумски интерес, и токму затоа важно е како се практикуваат Односи со јавност во кризни ситуации, особено ако се знае дека во фокусот на новинарската професија е запазување и обработка на секој детал од настанатата кризна ситуација. За

² <https://mia.mk/istrazhuva-e-prvite-sluchai-na-kovid-19-se-po-avile-vo-kina-vo-oktomvri-2019-godina/> (преглед 10.7.2021)

секој кризен план потребни се шест чекори, односно анализирање на причините, подготовка на план за дејствување, избор на ресурси, комуникациски капацитети, обучен ресурсен потенцијал за комуницирање во кризна ситуација, и симулирање на кризна ситуација. Комуникацијата со медиумите во кризна ситуација мора да е јасна и со почитување на роковите, без разлика на методите и техниките во односите со јавноста³. Истражувањата на авторот посочуваат дека во кризна ситуација значително е зголемен интересот на јавноста за вести и информации за текот на кризната ситуација и мерките за справување со кризата, се до нејзино решавање. Тоа се потврдува и на самит на националните новински агенции членки на АБНА⁴ и ЈИЕ кој се одржа во Приштина, Република Косово⁵, и во чии заклучоци меѓудругото се посочува:

- За време на пандемијата се зголеми продукцијата на вести;
- За време на пандемијата медиумските работници најчесто имаа online работа;
- Потребни се компенентни новинари;
- За време на пандемијата не е пропуштена ниту една круцијална пресконференција;
- За време на пандемијата медиумските работници работат на терен;
- За време на пандемијата се намали приходот од националниот буџет;
- За време на пандемијата се намалија приходите од бизнис секторот;
- За време на пандемијата националните агенции со личен придонес партиципираа во националниот фонд за справување со кризата и помош на семејства;
- Со обезбедување на првите дози вакцини во државата, медиумските работници добија приоритет при вакцинирањето;
- Над 95 насто од вработените во националните новински агенции се вакцинирани;
- Уредувачката политика е насочена во прилог на борбата против пандемијата и зачестени се вести, интервјуа и други новинарски прилози во кои се вклучени здравствените работници;
- Се реализира тесна соработка со здравствените власти;
- Се пренесуваат информации дистрибуирани од Светската здравствена организација;
- Не се забележани анти-ваксери меѓу вработените во националните новински агенции;
- Националните агенции имаат план за дејствување во постокوفيد период;
- Членките на АБНА заеднички ќе дејствуваат со формирање на Balkan News Room.

³ Миронски Ј., „Односи со јавност и медиуми“, стр. 119-120, Дијалог-Скопје

⁴ АБНА – ABNA, The Association of Balkans National Agencies, <https://abnase.com/>

⁵ <https://kosovapress.com/agjencite-e-lajmeve-te-ballkanit-ne-kosove-diskutojne-per-covid-dhe-mundesine-e-investimeve-ne-kosove/> (преглед 24.9.2021)

На Регионалната конференција „Медиумите и новинските агенции во постковид период“, авторот како претставник на МИА-Скопје учествува заедно со претставници на менаџмент на агенциите БТА-Софија, АТА-Тирана, ХИНА-Загреб, МИНА-Подгорица, АНАДОЛИЈА Истанбул, АНА МПА-Солун, како и претставници на новински агенции од Полска и Романија. Според Александру Јон Гибу, генерален секретар на ЕАНА⁶, за време на пандемијата значително се зголеми потребата од вести, информации и други новинарски прилози кои ги дистрибуираат традиционалните медиуми, а посебен интерес е покажан за производите на новинските агенции. Бројот на прегледи е исклучително голем затоа што довербата во овие медиуми е на високо ниво.

Во секој случај, во кризни ситуации, тежиштето се става на навремени и прецизни информации за јавноста за сите релевантни моменти од соодветниот настан и на начин на кој нема да има дополнителни сомнежи, туку напротив – целосна доверба⁷.

Сл.2 „Медиумите и новинските агенции во постковид период“, Приштина, 2021

За чувствителниот момент во работата на медиумските работници во услови на пандемија се говори и на вебинар на тема „Влијанието на Ковид-19 врз слободата на изразување“⁸ организиран од Советот на Европа. Според Марија Пејчиновиќ Буриќ, генерален секретар на Советот

⁶ ЕАНА – EANA, The European Alliance of National Agencies, <https://www.newsalliance.org/>

⁷ Perinic J., Miodic B., Odnosi s javnoscu u kriznim situacijama, p.2-3, znanstveni rad

⁸ <https://www.coe.int/en/web/secretary-general/-/webinar-on-the-impact-of-covid-19-on-media-freedom>

на Европа, потребата од информации и пристапот до информации е од врвен интерес затоа што секоја информација е во функција на лична заштита, како и заштита на семејството и колегите. –Не постои замена за квалитетно новинарство кое се темели на факти. Тоа е посебно важно затоа што се зголемува антимедиумската реторика која ја користат некои политичари и кои за ширњето на лажни вести ги обвинуваат новинарите. Ваквите согледани опасности во медиумскиот простор се појавуваат затоа што медиумите се доведуваат во ситуација јавно да бидат напаѓани од одредена публика заради информациите околу Ковид-кризата која не ја прифаќа како реалност, а од друга страна и напади јавните власти заради информирањето и пренесувањето информации од одржани јавни протести за кои наводно не треба да се информира. Во т.н. судир на точни и неточни вести на површина се појавуваат и лажни вести или Fake News кои предизвикуваат паника и ја нарушуваат довербата во институциите. Во обраќање на конференцијата Пејчиновиќ Буриќ предочува дека –Ковид кризата ја продлабочува финансиската криза во медиумите, видлив е пад на приходите кој посебно е видлив кај регионалните и локалните медиуми. Со финансиската криза паралелно се појавува пад на квалитетот на информациите, а расте „скептицизмот во вестите“ и тоа е неприфатливо во време кога на луѓето им треба најголема верба во вестите што ги добиваат, нагласува Пејчиновиќ Буриќ.

Препознавањето на новинарството како јавно добро е од исклучителна важност, и во таа смисла вестите од интерес за поголем дел од заедницата треба да се третираат како човеково право, а не бизнис производ.

Професионален пристап потврден со личен пример

Емилија Мисирлиевски е првата и единствена жена новинар од Битола која професијата ја стави на прво место, наспроти стравот кој кулминираше кон крајот на 2020 година предизвикан од сè поголемиот

број хоспитализирани лица, и не мал дел од нив затоа што не веруваа дека вирусот е смртоносен. Професионалниот пристап во новинарството само и само може да се потврди со личен пример, а таква е историјата на Мисирлиевски.

Сл.3 Емилија Мисирлиевски, новинар

- Редакцијата на ТВ Телма на 12.11.2021 ја прифати мојата идеја да влезам во Ковид центарот на Инфективното одделение при Клиничка болница-Битола. Немав страв затоа што немав време да размислувам за стравот. Добивме поддршка од персоналот на Инфективното одделение и заедно со снимателот Златко Јосифовски влеговме во црвената зона. Бевме максимално заштитени и со комплетна опрема, односно со скафандер, двојни маски, визир и заштитни очила. Снимавме. Неизбенежна беше комуникацијата со пациентите инфицирани од вирусот. Разговаравме, ги интервјуирав, анкетирав, слушав... И покрај тоа што имам големо професионално искуство, оваа задача ја работев со силни емоции. Длабоко ме погоди стравот на пациентите што го видов во нивните очи. Лелеците ечеа од болничките соби, солзите непрекинато течеа кај немоќните луѓе во болничките кревети. Влегувајќи од една во друга просторија, отворајќи една, друга врата од Ковид центарот глетката беше уште погорчлива, тажна, непријатна, затоа што гледав како во црни вреќи се изнесуваат мртви тела, а звукот од сирените на санитарските возила само потврдуваше дека персоналот врши прием на нови пациенти. Снимениот материјал и репортажата беа и се потресно сведоштво за битката со коронавирусот кој се водеше и води во болниците, за пеколот низ кој минуваат заболените, но и за пожртвуваноста на медицинскиот персонал во оваа пандемија. Откако излегов од Ковид-центарот почувствував страв кој се зголемуваше од час во час. Деноноќно бев оптоварена од помислата дали направив грешка при отстранувањето на скафандерот, дали маските ме заштитија, дали правилно ги извадив ракавиците!? Секое искашлување или главоболка ги сметав за симптоми на ковид. Се изолирав, внимавав на околината иако знаев дека поголема е можноста да се заразам на некое друго место отколку во Инфективното одделение. Тоа што го видов, често го раскажувам и посебно на оние кои не веруваат дека вирусот постои. И, да. Ако треба, повторно ќе ја извршам професионалната задача. Снимената репортажа за мене е непроценливо професионално искуство и во овој момент ја сметам за најсериозната и најсложена работна обврска во мојата кариера, нагласи Мисирлиевски.

Други меѓународни превентивни примери во медиумите за борба против вирусот

Во истражувањето воочивме и примери на непрофесионално новинарство видливо кај поединци кое за среќа навреме се санкционира. Така, американската медиумска куќа Си-Ен-Ен отпуштила тројца работници кои доаѓале на работа невакцинирани против коронавирусот заради прекршување на политиката на компанијата⁹. Да бидам појасен, имаме политика за нулта толеранција по ова прашање, напиша уредникот

⁹ www.mia.mk (Си-Ен-Ен отпушти тројца работници оти оделе на работа невакцинирани, 6.8.2021)

на Си-Ен-Ен, Џеф Цукер на Твитер, додавајќи дека е испратени писмо до вработените во кое се наведува дека вакцините се задолжителни за секој што оди во канцеларија и на терен.

ЈуТјуб ја суспендира телевизијата Скај њуз Австралија¹⁰ поради дезинформации за Ковид-19. – Имаме јасна политика за лажните информации за Ковид-19 и за да спречиме ширење на лажни информации една недела суспендиран е телевизискиот канал Скај њуз Австралија од својата платформа за размена на видео снимки поради лажни информации. Во истражувањето го воочивме и следниот пример. Германскиот Совет за медиуми чија функција е да врши доброволна самоконтрола врз печатените и нивните онлајн страници, во текот на 2020 година регистрира 4.085 поплаки од читатели кои се посомневале во точноста на новинарските текстови. Германскиот Совет посебно го евидентирал бројот на жалби поврзани со известувањата околу корона вирусот и притоа потврдени се 400 написи. Во Советот¹¹ констатираат дека на читателот му пречат изрази како што се „оние што го негираат постоењето на корона вирусот“ или „теоретичари на заговор“.

Примерите се во функција на генералната задача да се гради системска медиумска отпорност кон дезинформациите, а паралелно со тоа едуцирање на аудиториумот чија медиумска писменост не е на завидно ниво, и таа пропустливост не овозможува брзо препознавање на лажните вести.

Резиме

Медиумските работници како важна алка во системот кој директно се судри со невидливиот непријател храбро и професионално го прифатија предизвикот. Со целосно, навремено и точно информирање директно и индиректно помогнаа на другите професии вклучени во борбата против Ковид-19, но и на аудиториумот за кој се основани. Улогата на медиумите е исполнета затоа што во амбиент на т.н. „инфодемиија“, токму медиумските работници на јавноста и овозможија да не паничи, да ги следи препораките на здравствените работници и на површина да ги издвои точните наспроти лажните вести.

Професионалните медиуми во оваа криза ја зголемија продукцијата на вести, останаа на терен, а како што претходно беше посочено, најхрабрите медиумски работници влегоа и во црвената зона на ковид-центрите се со единствена цел на јавноста да и се даде точна информација поврзана со по живот опасниот вирус. Работата не застана, но финансиските импликации се зголемени, и затоа треба да се вложува во медиумите затоа што така поефикасно ќе се справуваат со лажните вести.

¹⁰ <https://libertas.mk/ut-ub-a-suspendira-televisi-ata-ska-uz-avstrali-a-poradi-dezinformacii-za-kovid-19/> (преглед 12.9.2021)

¹¹ <https://mia.mk/pandemi-ata-i-mediumite-rekorden-bro-poplaki/> (преглед 15.6.2021)

Пандемијата е во тек, а временскиот интервал, домашните и странски искуства се доволни за подготовка на појасна Стратегија за дејствување и работа во кризна ситуација, а тоа подразбира заштита на ресурсниот потенцијал за поефикасно да ги исполнува професионалните обврски, да дистрибуира информации до јавноста кои позитивно ќе влијаат врз менталното здравје и ќе го јакнат имунитетот на аудиториумот.

Користена литература и други извори:

Black Sam, The Essentials of Public Relations, RPG, 1993

Regional Conference “Media and News Agencies in Post COVID Age”, ABNA SE, Pristina, 2021

Webinar on the impact of Covid-19 on media freedom, German Federal Ministry of Foreign Affairs and the Federal Government Commissioner for Culture and the Media and the Council of Europe, 2021

Миронски Јасмина, Односи со јавност и медиуми, Дијалог-Скопје, 2010

Невена Груевска¹

ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ ПРЕХРАНБЕНАТА ИНДУСТРИЈА КАКО И НАВИКИТЕ ЗА ИСХРАНА НА ПОТРОШУВАЧИТЕ

Апстракт

Човештвото многу пати било дестабилизирано и променувано од различни надворешни влијанија (природни несреќи, економски потреси, пандемии). Пандемиите, во зависност од развиеноста на индустријата и технологијата, извршиле значајни негативни влијанија врз економијата. Прехранбената индустрија е една од најзначајните алки во економијата која најбрзо се соочува и ги чувствува негативните влијанија на пандемијата. Последната пандемија - Ковид 19 изврши значајно влијание на целокупниот процес кој се одвива во прехранбената индустрија, од земјоделското поле како примарна алка, па се до крајниот потрошувач. Дојде до реорганизација на синџирот за снабдување со храна: производство, изработка и преработка на готовиот производ, дистрибуцијата и побарувачката на храна, затворање на прехранбени капацитети, ограничени политики за трговија со прехранбени производи.

Рестриktivните мерки, затворањето на границите, ограниченото движење на луѓето, психолошкото негативно влијание на пандемијата, доведоа до промени во начинот на исхрана на индивидуата, вметнувајќи и преферирајќи нови постапки на сметка на други кои делумно или целосно се отфрлија.

Целта на трудот е да се оцени влијанието на пандемијата врз прехранбениот сектор и да се доближат новите постапки и протоколи за работа и производство во прехранбената индустрија кои се наметнаа.

Анкетните истражувања кои беа направени покажуваат во каква насока се променети навиките за исхрана на човекот.

Клучни зборови: храна, потрошувач, прехранбена индустрија, исхрана, ковид мерки.

THE IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE FOOD INDUSTRY AS WELL AS THE EATING HABITS OF CONSUMERS

Abstract

Mankind has been destabilized and changed many times by various external influences (natural disasters, economic shocks, pandemics). Pandemics, depending on the development of industry and technology, have had a significant negative impact on the economy. The food industry is one of the

¹ МСУ „Г.Р.Державин“, Битола, Северна Македонија, e-mail: ngruevska@gmail.com

most important parts in the economy that is rapidly facing and feeling the negative effects of the pandemic. The latest pandemic - Covid 19 has had a significant impact on the overall process that takes place in the food industry, from the agricultural field as the primary part, to the end consumer. There has been a reorganization of the food supply chain: production, processing and manufacture of the finished product, food distribution and demand, closure of food facilities, restricted food trade policies.

Restrictive measures, closing borders, restricted movement of people, the psychological negative impact of the pandemic, have led to changes in the diet of the individual, inserting and preferring new procedures at the expense of others that are partially or completely rejected.

The purpose of this paper is to assess the impact of the pandemic on the food sector and to bring closer the new procedures and protocols for work and production in the food industry that have been imposed.

Surveys that have been conducted show the direction in which human eating habits have changed.

Keywords: food, consumer, food industry, nutrition, covid measures.

ВОВЕД

Многу пати, во текот на историјата опстанокот на човекот и човештвото воопшто, бил доведен во прашање од различни причини. Многу често и пандемиите биле причина за дестабилизација на нормалното живеење. Минатата година на 11 март Светската здравствена организација (СЗО) прогласи пандемија . Болеста КОВИД 19 многу брзо се рашири на шест континенти како резултат на новиот корона вирус САРС-н КоВ -2, од која причина голем број на земји на секаде низ светот за многу краток временски период прогласија вонредна состојба. СЗО во најкраток рок изготви Глобален стратешки план за подготвеност и одговор и упати повик до сите земји да планираат подготвителни постапки и да превземаат соодветни чекори за справување со кризата. Пандемијата со корона вирусот е петта забележана пандемија, по вирусот на грип од 1918 година (Х1Н1), вирусот на грип од 1957 година (Х2Н2), вирусот на грип од 1968 година (Х3Н2) и 2009 година Пандемски грип (Х1Н1). Објаснувањата кои СЗО ги дава кон целокупната јавност укажуваат на тоа дека КОВИД пандемијата не е само јавна криза во здравството , туку криза која ќе го зафати секој сектор од општественото живеење. Од таа причина СЗО повика секој поединец активно да се вклучи во борбата со невидливиот непријател. Согласно препораките на СЗО Стратешкиот план за било кој сектор, активностите и приоритетните чекори ги насочуваше кон: Координација, планирање и мониторинг на ниво на земја; Комуникација за ризик и учество во заедницата; Надзор, тимови за брза реакција и истрага на случај; Влезни точки; Национални лаборатории; Превенција и контрола на инфекција; Управување со ситуацијата; Оперативна поддршка и логистика.

Но спроведувањето на мерките препорачани од СЗО направија големи радикални промени во тековното работење на сите сектори. Истите тие мерки предизвикаа затворање на голем број работни места како и промени во секојдневните навики на живеење на човекот. Од тука и интересот на авторот за создавање на овај труд. Во понатамошниот тек на трудот ќе бидат согледани какви се тоа промени го окарактеризираа работењето на прехранбениот сектор во изминатата година и пол, како последица на промена на барањата и навиките на потрошувачите пред сè, а секако и како резултат на ретриktivните мерки воведени од релевантните институции.

ДЕЛУВАЊЕТО НА ПРЕХРАНБЕНАТА ИНДУСТРИЈА ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА

Голем број на работни места претрпеа рестрикции како и целосно укинување како резултат на пандемијата. Се ограничија патувањата и состаноците во живо. Стандардна практика во работењето станаа работењето од дома како и online состаноците. Меѓутоа не во секоја област и сектор овај начин на работа евозможен. Така на пример, луѓето вклучени во прехранбените индустрии немаа можност за работа од дома па од тие причини истите мораа да продолжат со секојдневниот начин на работа само со одредени измени.

Со самото погласување на пандемијата се појави неопходност за брзо изработување на планови со соодветни насоки за работниците во капацитетите за преработка на храна, со цел да има континуитет во нивното работење. Како една од најзасегнатите гранки на прехранбената индустрија секако е индустријата за преработка на месо и месни производи, кои се дефинираа и како критична инфраструктурна целина во однос на храната и земјоделскиот сектор.

Бидејќи во прехранбената индустрија се произведуваат производи кои се од суштинско значење за секојдневниот живот, после првиот аларм за појава на пандемијата веднаш во овие индустрии се направија планови за чистење, дезинфекција на објекти, скрининг и мониторинг на работниците за КОВИД 19, одржување на едукативни работилници за работниците и надзорите со цел спречување на заразата како и начин на управување со заболените вработени. Ризикот за и во работењето во прехранбениот сектор е уште поголем и од таму што доколку една фабрика се затвори голем број на работници може да останат без своите приходи, но истотака постои и опасност да заразата преку своите активности ја шират и понатаму во другите сектори. Прехранбената индустрија претставува многу важен сектор во однос на економијата. Во некои делови од оваа индустрија се јави намален капацитет на работа а со тоа и намален приход, а од друга страна пак се јави поголема побарувачка на одделни артикли и неможност на фабриките за задоволување на тие потреби на потрошувачот.

Она на што работодавците ставија главен акцент во текот на работењето за време на пандемијата е секако зачувувањето на здравјето на вработените со обезбедување на доволно работна сила на сметка на оние работници кои одбиваа работни ангажмани заради страв или веќе појавени симптоми од коронавирусот. Покрај директно инволвираните лица во производствениот сектор за храна, и луѓето кои работат во синцирот за снабдување со храна потребно е строго да се придржуваат на пропишаните мерки со цел на крај да се задоволат барањата на потрошувачите. Во секој еден момент од производството, преносот и дистрибуцијата на храна потребно е да се обезбеди доверба кај потрошувачите. Во минатото потрошувачите генерално не размислуваа премногу за фазите на добивање на еден производ, што со појавата на пандемијата значително се измени и привлече големо внимание дали на безбеден и сигурен начин се добиваат прехранбените производи. И покрај големиот обем на пандемија, во ниту еден извештај изработен од страна на СЗО не стои дека инфекцијата се пренесла како резултат на конзумирање на одреден вид храна, заради што се смета дека истата не претставува директен ризик по однос на јавното здравје во однос на КОВИД 19. Но месото, рибата или живината можат да бидат значаен извор за пренос на корона вирусот како резултат на тоа што вирусот е отпорен и има долг временски период за преживување во различни средини како што се пластика, челик или картон, а кои се користат во конфекционирањето на претходно споменатите производи.

ПРОМЕНИ ВО ИСХРАНА КАКО РЕЗУЛТАТ НА ПАНДЕМИЈА

Со цел да се заштитат себеси, потрошувачите пројавија поголем интерес за практикување на здрава исхрана, со цел за зголемување на нивниот имунолошки систем. Од таа причина се зголеми побарувачката за функционална храна која содржи биоактивни состојки. Понатаму со цел да се спречи пренесувањето на коронавирусот преку производителите, трговците на мало и потрошувачите повеќе внимание се даде на безбедноста на храната. Пандемијата секако предизвика и проблеми со одржливоста на храната како резултат на променетиот интерес за одреден производ од страна на потрошувачите.

Синцирот за снабдување со храна е составен од пет фази почнувајќи од земјоделското производство, селектирање на добиениот производ, преработка, дистрибуција и потрошувачка. Со цел да се обезбеди квалитет и безбедност на храната се користат два системи за безбедност и тоа: првиот преку прописи и закони со стандарди спроведени од државни агенции и вториот систем се базира на незадолжителни стандарди договорени со меѓусебни пазарни закони или меѓународни асоцијации.

Мерките кои треба да се имплементираат во синцирот за снабдување со храна со цел да се обезбеди непречено функционирање и проток на храна во секоја фаза поделени се во повеќе групи. Здравствени проблеми

на вработените во исхраната, лична хигиена, користење лична заштитна опрема како што се шлемови и ракавици, дезинфекција на површини и работни средини, безбедно ракување / подготовка / испорака на храна, и одржување на социјална дистанца. Заштитните мерки во последните фази од синцирот на снабдување со храна се критични бидејќи повеќе луѓе можат потенцијално да бидат погодени кога ќе се придвижат кон последните фази .

За оваа пандемија треба да се знае дека за разлика од птичиот грип, Ешерихија коли (*E. coli*) или Листерија (*Listeria mon.*), истата не влијае директно врз производството, бидејќи не се шири директно преку добиток или земјоделски производи (FAO, 2020a). Сепак беа направени значителни ограничувања во транспортот (копнен, воден и воздушен транспорт) на стоки, како и во миграцијата на работна сила од страна на голем број влади на држави низ целиот свет. Според некои Извештаи кои ни беа достапни при изработката на овај труд добивме податоци дека користењето на камионите за дистрибуција на храна е намалено на 60% од ограничувањата во Франција , додека во нашата земја тој процент изнесува околу 40 %.

Голем број на земји, особено оние во развој и неразвиените се соочија и со дополнителен проблем заради ограничувањата со движење како и целосните заклучувања кои траеја и по повеќе месеци. Во истите тие земји голем број на лица особено од пограничните региони беа ангажирани како привремени работници, сезонски, што со новонастанатата ситуација се прекина. Од тука трпеа и производствените капацитети, како и дистрибуцијата на прехранбени производи, а со тоа се наруши самиот синцир за дистрибуција на храна, при што и артиклите добија повисока вредност заради нивната расипливост, т.е. краток рок на траење.

Бидејќи сите процеси и фази во синцирот на снабдување се силно поврзани едни со други, мало задоцнување или дефект може да предизвика негативен ефект што резултира со голема загуба во приносот и излезот. Голем број на производители беа принудени во текот на кризата да ги остават своите производи да не се искористат и расипат поради ограничувањата. Од тие причини, одржувањето на логистичката ефикасност е клучен фактор за прехранбената индустрија, особено во глобалната криза. Најголемите проблеми во синцирот на снабдување со храна се добивање суровини од добавувачи и обезбедување на континуитет на проток на храна од производителите до крајните корисници. Потребно е да се вложат максимални напори за да се придвижат брзините на синцирите за снабдување со храна.

Во секторот за храна се содржани многу разновидни производи како месо, овошје, зеленчук, млечни производи, готови јадења и други производи за јадење со висока вредност, за што се потребни големи количини на капитални инвестиции. Ограничувањето помеѓу градовите, провинциите, регионите и земјите има негативно влијание врз

дистрибуцијата на главните производи . Се јавува потреба за поголема продуктивност во земјоделско-технолошкиот процес што може да се идентификува и како технолошки напредок и усовршување на работната сила .

Ситуацијата која започна со појавата на пандемијата ги спречи потрошувачите да одат во ресторани, со што своите оброци започнаа во поголем процент да ги приготвуваат во домашни услови. Кај истите се јави одбивност и страв да ги посетуваат и пазарите и супермаркетите.

Во голем број на компании особено оние за преработка на месо производството беше намалено, некаде делумно прекинато поради работниците за кои беше утврдено дека се КОВИД 19 позитивни, како и оние кои од страв дека ќе се разболат на работно место не сакаа да одат на работа. Од таа причина производствениот капацитет на голем број месни индустрии во текот на првите месеци по појавата на пандемијата се намали за повеќе од 25 %. На одредени места се појави недостаток на артикли по полиците, со што намалувањето на понудата предизвика зголемување на цената на месните производи. Од страна на менаџерите на маркетите беше утврдено и специјално време за пазарење на ранливи категории на лица како и ограничување на бројот на лица кои во еден момент може да се затекнат во продажниот простор.

Капацитетите за преработка на храна - потенцијални жаришта за појава на болеста предизвикана од корона вирусот

Постојат повеќе причини за капацитетите за преработка на храна да претставуваат жаришта за појава на болеста и тоа: во фабриките за храна особено месните индустрии тешко е да се одржува социјална дистанца бидејќи работниот кадар постојано е во стоечка положба блиску еден до друг на производните линии. Дополнително бидејќи се работи во бучна средина, работниците, за да можат меѓусебно да комуницираат приморани се гласно да зборуваат односно викаат , што пак го потенцира капковиот пат на пренесување на вирусот. Најчесто производните капацитети се наоѓаат надвор од урбаната средина, па работниците до своето работно место или патуваат со автобус или друг вид на организиран превоз или пак со патнички автомобили каде не е возможно да се обезбеди соодветна дистанца, со што се овозможува вирусот лесно да се шири понатаму. Микроклиматските услови во капацитетите за преработка на храна се пропратени со студена и влажна средина што истотака го олеснува ширењето на вирусот. Темните и студени средини без ултравиолетово светло го одржуваат вирусот активен со можност за зголемување на стапката на пренос. Извештаите од ФАО покажуваат дека според тестовите за постојаност на вирусот на пет различни температури (4, 22, 37, 56 и 70° C) и пет различни површини (хартија, ткиво, дрво и ткаенина) покажаа дека САРС-н КоВ-2 е високо стабилен на 4° C, но чувствителен на топлина. Вирусот покажа стабилност на мазни површини

иако постојано беше подложен на стандардни средства за дезинфекција. Според Ван Доремален и сор.(2020) корона вирусот е стабилен во аеросоли цели 3 часа, како и одржлив на бакар, картон, нерѓосувачки челик и пластика во текот на 4, 24, 48 и 72 часа. Термичка обработка на храна на температури повисоки од 70° C се доволни за да се уништи SARS-CoV-2, но треба да се следат одредени санитарни препораки (миење раце, одвојување на сурово и варено месо, итн.).

Во оние преработувачки капацитети каде централизирано се одвиваше производството помали беа штетите предизвикани од состојбата со пандемијата, за разлика од малите производствени капацитети каде што се јави затворање и прекинување на целиот процес заради појава на болеста кај одреден број на работници и автоматско ставање во изолација на другите работници.

Одредени држави преку своите влади направи промени во политиките за трговија со храна и го ограничи извозот на одредени артикли а го дозволи увозот, со што се остварува политика за доволна снабденост на домашниот пазар со одреден производ. Но сето тоа имаше и одредени негативни ефекти бидејќи намалениот извоз ги намали и цените на производите, што неповолно финансиски се одрази врз земјоделците. Истотака извозниците ја губат довербата на меѓународниот пазар и се нарушуваат идните договори за работа.

Побарувачката на потрошувачот и влијанието на пандемијата

Голем број фактори влијаат врз оваа појава. Пред сè тука е цената на прехранбениот производ, со колкав приход односно финансиски средства располага купувачот, навиките за купување, социјалниот статус, како и ограничувањата за движење кои беа наметнати од страна на пооделни влади во државите.

Ограниченото движење односно карантинот стресно делуваше врз луѓето, што ја зголемуваше нивната потреба за брза и нездрава храна, со цел убивање на досадата, што пак повлече појава на прекумерна тежина кај поголем број на лица. Потрошувачите се сочија со недостаток на одредени производи за време на пандемијата. Како во европските земји, така и кај нас се јави зголемена побарувачка и потрошувачка на брашното, шеќерот, прашакот за пециво како и маслото како основни прехранбени производи. Производите со долг рок на траење, како конзервирана или сушена храна, тестенини и млечни производи беа во главниот фокус на потрошувачите. Интересен е податокот кој го добивме за недостиг на јајца во потребна количина во некои земји од светот за време на екот на пандемијата.

Пандемијата предизвика и загриженост за здравствениот аспект во исхраната притоа внимавајќи и на финансискиот дел. Навиките на потрошувачите се насочуваа кон поголемо внесување на здрава храна од природно потекло како овошје и зеленчук како и зрнеста храна богата со

антиоксиданси за зачувување на својата физичка и ментална здрава состојба. Но притоа внимаваа да не го натфрлат предвидениот финансиски буџет.

Доколку ги анализираме и компарираме резултатите од анкетите кои ни беа достапни на интернет како и сопствените реализирани анкети на 100 испитаници на возраст од 30 годишна возраст и повеќе, се добиваат доста интересни одговори. Така според добиените резултати на светско ниво (Hughes, M. 2020) потрошувачката на здрава храна и пијалоци во текот на пандемијата се зголеми за : зеленчук 33%, овошје 29 %, зрнеста храна 26,5 %, додека нашите анкети покажуваат дека зеленчукот повеќе се барал за 20 %, овошјето со 47 % а зрнестата храна приближно исто како на светско ниво. Желбата за конзумирање на слатка храна на светско ниво се покачила за 44,5%, а кај нас за 35 % што пак резултирало со покачување на телесната тежина генерално кај целокупната испитувана популација.

Голем број од испитаниците ја намалиле фреквенцијата на пазарување и тоа на светско ниво ги користеле интернет услугите за купување, додека во нашата земја повозрасните купувачи ги ангажирале помладите членови од нивните семејства да извршат набавка на потребните подукти додека за купување преку телефон или интернет интерес пројавиле само 5% (Askew, K, 2020). Многу голем процент односно дури 70% како на светско така и на домашно ниво изјавиле дека конзумираат повеќе храна додека се дома или во период на полициски час односно карантин.

Во однос на конзумирање здрава храна 43% истакнале дека конзумираат повеќе овошје, 40% повеќе зеленчук, а 30% повеќе храна која содржи висок ниво на протеини. Додека кај нашите испитаници фокусот се акцентира врз месото со 40% зглемување, овошјето со 25% а зеленчукот со 20%.

На прашањето поставено за што најмногу им недостасува излегувањето по ресторани, најголем процент одговориле непотребно потрошеното време за приготвување на оброкот и тоа 64 % (на светско ниво) додека нашите испитаници во 70 % одговориле дека социјалниот аспект за запознавање на нови пријатели како и договарање на одредени зделки (Bakalis et all, 2020). Испробувањето на нови јадења беа значајни за 44 % од светските испитаници а само 15 % кај нашите испитаници.

За тоа каква е безбедноста на храната која ја конзумираат високи 80 односно 90 % одговориле дека е сигурна за употреба.

Повеќенеделниот карантин делуваше врз потрошувачите на тој начин што истите почнаа поинаку да размислуваат за економскиот, еколошкиот како и социјалниот аспект за вредноста на храната, со тоа што ќе се купува само неопходната храна, за која секако ќе се внимава да не заминува во отпад во поголеми количини.

Намалување на ефектот на минимум на Ковид-19 врз исхраната на човекот

Последната пандемија сериозно ја загрози безбедноста како на храната, така и на исхраната. Нарушениот систем во маркетингот, логистиката и воспоставениот економски трговски системи го ограничија

пристапот до некои производи на одредено место и во одредено време, од која причина пак може да се појават проблеми со глад и неухранетост, сметаат експертите од ФАО.

Зачувување на правилен синцир на исхрана

Се смета дека една третина од целокупното производство на храна пред почетокот на пандемијата се губела или трошела во некоја од фазите на синцирот за снабдување со храна (FAO, 2020a). Но со настапувањето на пандемијата значително, со повеќе од 12 % се зголеми отпадот од храна.

Доколку се прави селекција на отпадот и се издвојуваат остатоците од храна преку конвенционални или иновативни техники кои може да се применат во фаза на екстракција, фракционирање и изолација на биоактивни компоненти, би можело да се изолираат каротеноиди, феноли, пектини, етерични масла, флавоноиди и др. кои може да се користат како конзерванси, средства за желирање, или додатоци во исхраната.

Европската организација за храна посочува дека храната не претставува извор на коронавирус и истиот не може да се пренесе преку конзумирање на одреден вид на храна. Меѓутоа бидејќи вирусот лесно се пренесува преку воздух, работниците кои се ангажирани во производствениот процес мора строго да ги почитуваат пропишаните мерки за заштита. Имплементирањето на полуавтоматски или автоматски линии создава можност за зголемување на продуктивноста од 25 % како и обезбедување поголема безбедност во однос на исправноста на прехранбените производи.

Со појавата на пандемијата се промени и начинот на управување со човечките ресурси. Се променија условите за работа, повеќе од потребно се усвоија нови политики и активности на работното место за намалување на меѓусебните контакти кај работниците. Пред почетокот на било која активност задолжително се проверува здравствената состојба било да се работи за работници, посетители, добавувачи или други лица и притоа им се укажува да ја носат задолжителната лична опрема за заштита. Потребна е ротација на работниците поделени во неколку групи, со различно време за паузи како и поставување на бариери во горниот дел од телото или користење на дијагонален накрсен систем на работа доколку се работи на трака на која од двете страни се изведуваат работни активности (особено во месната или млечната индустрија). Во делот на магационирање и складирање потребно е да се направи реорганизација на просторот со редизајн кој ќе овозможи поголема дистанца помеѓу работниците.

ЗАКЛУЧОК

За време на кризни состојби, особено оваа како што е пандемијата со коронавирус како неопходна алка за нормално одвивање на секојдневниот живот е одржување стабилен синцир на снабдување со храна. Како критични точки за испорачување на храната се сметаат логистичките

операции, за што се потребни дополнителни напори за правилно одвивање и одржување на операциите. Затоа потребни се повеќе инфраструктурни инвестиции кои ќе овозможат поголем надзор, подобри санитарни системи, зголемена употреба на дигитална документација. Потребно е најстрого да се спроведува хигиенска контрола во дистрибутивниот сектор, со цел да се спречи пренесувањето на вирусот.

Потребно е да се направи подобар систем на управување со залихите на храна во различни региони од светот со цел да не се појави вишок или дефицит на некое друго место.

Голем број на влади во светот преку соодветните министерства презедоа мерки и програми за финансирање на земјоделците и производствените капацитети од типот на кланици, оранжерии и пекари. Во периодот на заклучување(полициски час) на земјоделските работници како и работниците во фабриките за храна им беше дозволено извршување на своите работни задачи.

Секоја земја индивидуално сериозно треба да ја сфати новонастанатата ситуација и во одреден период да ги заостри или олабави мерките зависно од ширењето на пандемијата. Секако флексибилноста на синцирот на снабдување со храна е од круцијално значење за нормално одвивање на животот.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aldaco, R, Hoehn, D, Laso, J, et al. :Food waste management during the COVID-19 outbreak: a holistic climate, economic and nutritional approach. *The Science of the Total Environment* (2020) p. 742: 140524
2. Alonso, E, Gregory, J, Field, F, et al. Material availability and the supply chain: risks, effects, and responses. *Environmental Science and Technology*, (2007). 41: 6649–6656.
3. Askew, K. Life in lockdown: Coronavirus prompts half of French consumers to reappraise “value” of food (2020). [Online]. <https://www.foodnavigator.com/Article/2020/05/29/Life-in-lockdown-Coronavirus-prompts-half-of-French-consumers-to-reappraise-value-of-food>. Достапно на 29 мај, 2020
4. Bakalis, S, Valdramidis, V P, Argyropoulos, et al. . Perspectives from CO+RE: how COVID-19 changed our food systems and food security paradigms. *Current Research in Food Science*, 3: 166–172, (2020)
5. .Beghin, J C. The protectionism of food safety standards in international agricultural trade. *Agricultural Policy Review*, 2014:7– 9.
6. Bowler, A L, Bakalis, S, Watson, N J. A review of in-line and on-line measurement techniques to monitor industrial mixing processes. *Chemical Engineering Research and Design*, (2020) 153: 463–495
7. Chin, A, Chu, J, Perera, M, et al. Stability of SARS-CoV-2 in different environmental conditions. *The Lancet Microbe*, (2020). 1(1):E10.

8. EC (European Commission). COVID-19 and food safety-questions and answers, European Commission [Online]. (2020). https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/safety/docs/biosafety_crisis_covid19_qandas_en.pdf. Достапно на 10 април, 2020
9. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). Adjusting business models to sustain agri-food enterprises during COVID-19 [Online]. (2020a). <http://www.fao.org/3/ca8996en/CA8996EN.pdf>. Достапно на 15 мај, 2020
10. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). Interim guidance: sustaining FAO's commitment to Environmental and Social Standards during the COVID-19 pandemic [Online]. (2020h). <http://www.fao.org/3/ca9290en/CA9290EN.pdf>. Достапно на 5 јуни, 2020
11. Hughes, M. Evolving eating habits as a result of COVID-19 [Online]. (2020). <https://www.newfoodmagazine.com/article/109890/evolving-eating-habits-as-a-result-of-covid-19/>. Достапно на 15 мај, 2020
12. Nicola, M, Alsafi, Z, Sohrabi, C, et al. The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): a review. International Journal of Surgery, (2020). 78:185–193
13. Petetin, L. The COVID-19 crisis: an opportunity to integrate food democracy into post-pandemic food systems. European Journal of Risk Regulation, (2020). 11: 326–336.
14. Shahidi, F. Journal of Food Bioactives, (2020). 9: 1–3.
15. WHO (World Health Organization). WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard [Online]. <https://covid19.who.int/>. (2020b). Достапно на 5 август, 2020

Билјана Марковска^{1,2}

COVID-19: НУТРИТИВНИОТ СТАТУС, ЗНАЧАЕН ФАКТОР ЗА ОПТИМАЛЕН ИМУН СИСТЕМ

Апстракт

Новиот Coronavirus (SARS-CoV-2), чија експанзија доведе до појава на пандемија во март 2020 година, стана предизвик за научната заедница која се занимава со здравство на сите нивоа. Насоченоста е кон тоа да се изнајдат најефикасни превентивни решенија и решенија за лекување, кои би довеле до успешно справување со вирусот и компликациите предизвикани од него. Во овој контекст, важно е да се земе во предвид нутритивната состојба, како фактор кој има значително влијание врз имунолошкиот систем, а со тоа и врз можноста на организмот соодветно да одговори на инфекцијата.

Цел на овој труд е да се добие увид за тоа како и дали одредени нутриенти влијаат врз превенцијата и третманот на инфекција со COVID-19. Тоа е направено преку преглед и анализа на литература и истражувања од таа област.

Како заклучок може да се каже дека иако има лимитирани докази дека големата доза на суплемементи со микронутриенти би превенирала инфекција или значително би го подобрила третманот кај пациенти со COVID-19, одржувањето на оптимален нутритивен статус е важен за целокупната здравствена состојба. Меѓутоа, важно е да се напомене дека за гојазноста и дијабетот кај пациентите увидено е дека негативно влијаат врз исходот при инфекција со COVID-19, па затоа потребна е превентивна нутритивна поддршка за спречување на овие состојби. Фокусот треба да се стави на промовирање на балансирана здрава исхрана богата со антиоксиданти и развој на разновидна микрофлора во дебелото црево, со што би се намалил ризикот за хронични незаразни заболувања, а притоа би се зајакнал имуниот систем.

Клучни зборови: COVID-19, исхрана, антиоксиданти

¹ Специјална болница за гинекологија и акушерство - Плодност, Битола

² Универзитет на Балеарските Острови, Палма, Мајорка, Шпанија

Biljana Markovska^{3 4}

COVID-19: THE NUTRITIVE STATUS, AN IMPORTANT FACTOR FOR OPTIMAL IMMUNE SYSTEM

Abstract

The novel Coronavirus (SARS-CoV-2), which expansion led to pandemic in March 2020, has become a challenge for scientific health community in each level. The aim is to explore the most effective preventative and curative options that would lead to successful outcome of the viral disease and its complications. In this context, it is important to consider the nutritional status, as a factor that has a significant impact on the immune system, and thus on the ability of the body to respond appropriately to the infection.

The aim of this paper is to gain insight into how and whether certain nutrients affect the susceptibility to and progression of COVID-19. Systematic review and analysis of literature and research studies in the field were done.

In conclusion, although there is currently limited evidence that high-dose micronutrient supplements would either prevent COVID-19 infection or significantly improve recovery, maintaining optimal nutritive status is important for overall health. However, it is important to emphasize that obesity and diabetes in patients have been associated with poor COVID-19 outcomes, so preventive nutritional support is needed in order to prevent these conditions. The focus should be on promoting a balanced healthy diet rich in antioxidants and the development of a diverse microflora in the gut, which would reduce the risk of chronic non-communicable diseases, while strengthening the immune system.

Key words: COVID-19, nutrition, antioxidants

ВОВЕД

Кон крајот на 2019 година, со голема брзина, на глобално ниво почна да се шири инфекцијата со Coronavirus (SARS-CoV-2), наречена COVID-19. Во март 2020 година, од страна на Светската здравствена организација, беше прогласена пандемија. Започна предизвик за здравствените системи кои сеуште прават напори да се справат со вирусот и последиците од него. Пандемијата, покрај другото, има значително влијание врз навиките за исхрана, а исто така и нутритивниот статус има влијание врз справувањето со болеста. Така, во овој труд се разгледува влијанието на одредени нутриенти врз подобрувањето на имуниот систем, а со тоа и со подоброто справување со вирусот и болеста која тој ја предизвикува.

³ Special hospital for gynaecology and obstetrics – Plodnost, Bitola

⁴ University of Balearic Islands, Palma, Mallorca, Spain

МЕТОДОЛОГИЈА

Направен е систематски преглед на литература. Пребарувањето е извршено преку електронски бази на податоци, и тоа PubMed, Google Scholar и Science Direct. Избрана е соодветна литература, анализирана е и систематизирани се добиените податоци.

ИМУНИТЕТ

Сите ‘рбетници имаат имун систем способен да ги разликува „своите“ молекуларни честички од „туѓите“, а притоа да го уништи она што е идентификувано како туѓо. На овој начин имуниот систем ги елиминира вирусите, бактериите и другите патогени организми и молекули кои претставуваат потенцијална закана за организмот. Имуниот одговор на физиолошко ниво е сложен и координиран збир од интеракции меѓу многу класи протеини и типови клетки.

Имуниот одговор се состои од два комплементарни системи познати како хуморален и клеточен имун систем.

Хуморалниот имун систем (од латински *humor* - течност) е насочен кон бактериските инфекции и екстрацелуларните вируси (оние кои можат да се најдат во телесните течности), но исто така може да реагира и на поединечни туѓи протеини.

Клеточниот имун систем ги уништува домашните клетки инфицирани од вируси, а исто така уништува и некои паразити и туѓи ткива.

Централен дел од хуморалниот имун одговор се растворливите протеини, наречени антитела или имуноглобулини (Ig). Имуноглобулините сврзуваат бактерии, вируси, или големи молекули кои за нив се туѓи тела и се цел за уништување. Имуноглобулините се добиваат од В-лимфоцитите или В-клетките, кои го комплетираат својот развој во коскената срцевина.

Главниот дел од клеточниот имун одговор го сочинуваат претставниците од класата на Т-лимфоцити или Т-клетки, чии последни фази од развојот им се одвиваат во тимусот [1].

Нашиот организам е во постојана борба против инфекции преку имунолошкиот систем и затоа неговото одржување на оптимално ниво на функционалност е многу важно, особено во сегашните околности кога се справуваме со COVID-19 пандемија. За добар имун систем потребен е оптимален нутритивен статус. Така, потребно е познавање за тоа како храната, навиките во исхраната и некои други аспекти на животниот стил се од суштинско значење за правилно функционирање на имунолошкиот систем [2]. Важна е редовната, разновидна и балансирана исхрана, преку која би се обезбедиле сите потребни макро и микронутриенти, како и одржувањето и регулирањето на телесната маса, превенцијата и контролата на дијабет тип 2 и сл. [3] Од здравите и потребни животни навики, треба да се напомене дека добро е да се практикува редовна умерена физичка активност, да се избегнува пушењето и колку што е можно да се избегнуваат стресни ситуации.

ОКСИДАТИВЕН СТРЕС

Стресот се дефинира како генерален одговор на телото на иницијални заканувачки надворешни или внатрешни фактори, вклучувајќи мобилизација на физиолошки и психолошки ресурси за да се справат со нив. Нормално постои рамнотежа помеѓу производството на т.н. реактивни кислородни видови (ROS - *reactive oxygen species*: високореактивни продукти од делумна редукција на кислород, во кои се вбројуваат водород пероксид H_2O_2 , супероксид $\cdot O_2$ и хидроксилен слободен радикал $\cdot OH$, кои се добиваат како споредни меѓупродукти во текот на оксидативната фосфорилација) и активностите кои ги вршат антиоксидантите од организмот за нивно отстранување [1].

Оксидативниот стрес е предизвикан од нерамнотежа помеѓу производството на ROS и заштитната функција на антиоксидантниот систем, одговорен за нивна неутрализација и отстранување. Вишокот на ROS предизвикува патолошки одговор кој доведува до оштетување на клетките и ткивата.

Храната богата со компоненти кои имаат антиоксидативно својство е клучна за одржување на добар антиоксидативен систем кај луѓето, меѓутоа, во случаи кога има оксидативна преоптовареност на организмот, често е потребна дополнителна суплементација со минерали, витамини и одредени додатоци на исхраната кои имаат антиоксидативно својство.

ДИГЕСТИВЕН СИСТЕМ

Храната има голема важност за превенција и лекување на многу болести, а здравиот дигестивен систем е клучен за правилно искористување на хранливите материи кои се внесуваат со неа. Секогаш кога е можно, добро е хранливите материи да се внесуваат преку храна, наместо преку суплементи. Дури и кај пациенти кои се опоравуваат од болест во одделите за интензивно лекување, се препорачува да се почне со ентерална исхрана веднаш откако тие ќе бидат хемодинамски стабилни и свесни. Со тоа, меѓу другото, се одржува интестиналниот мукозен интегритет (со што се спречува транслокација на бактерии и токсини преку цревната слузница) и се подобрува клеточниот антиоксидативен систем (што влијае врз подобрување на имунолошкиот систем) [4].

За одржување на интестиналниот интегритет многу е важна разновидноста и бројноста на цревната микрофлора. Врз нејзиниот состав може да се влијае или од страна на бактериите со кои се дошло во контакт и кои ќе го преживеат гастроинтестиналниот тракт (пробиотици), или со примена на храна со специфични олигосахариди кои се недигестибилни и стигнуваат до дебелото црево, каде го стимулираат растот на одредени „здрави“ бактерии (пребиотици). За таа цел, потребно е секојдневно да се внесува разновидна храна, особено таа од растително потекло. За специфичните олигосахариди, кои дејствуваат како селективни подлоги за микрофлората, се смета дека се најефикасни во модулирање на микробиолошкиот состав [5].

ВИТАМИНИ И МИНЕРАЛИ

За добар имун систем, важно е оптималното ниво на одредени витамини и минерали, но без намалување на внесот на другите хранливи материји, потребни за правилна функција на организмот. Според достапните научни информации, надлежниот научен панел на Европската агенција за безбедност на храна (European Food Safety Authority - EFSA) има утврдено дека следните шест витамини се важни за здраво одржување на имунолошкиот систем: Д, Ц, А (и β -каротен), и витамини од групата Б (особено Б6, фолати и Б12), како и четирите минерали: цинк, бакар, железо и селен. Панелот на EFSA заклучи дека постојат дефинитивни докази за поврзаноста меѓу дневниот внес на овие витамини и минерали и нормалното, здраво функционирање на имунолошкиот систем [6].

1. Витамин Д

Витаминот Д има клучна улога во модулација на имуниот систем. Тој го намалува ризикот од бактериски и вирусни инфекции преку повеќе механизми, меѓу кои и преку одржување на клеточните физички бариери и зајакнување на клеточниот и хуморалниот имунитет. Витаминот Д може да ги подобри природниот и стекнатиот клеточен имунитет преку редуцирање на цитокинската бура, која кај потешки случаи на COVID-19 ја предизвикува вродениот имунолошки систем, а суплементацијата со витамин Д може да ја намали продукцијата на про-инфламаторните цитокини, да ја зголеми експресијата на анти-инфламаторни цитокини и да ја подобри експресијата на гените поврзани со антиоксидантниот систем [7], [8].

2. Витамин А

Витаминот А може да се добие од храна од животинско потекло (разни форми на ретинол) или од растителна храна (провитамин А, каротеноиди) [9]. Повеќето каротеноиди имаат имуномодулаторно својство кај луѓето: поврзани се со правилното производство и цитотоксичната активност на одредени лимфоцити, стимулираат ослободување на одредени цитокини или имаат способност за фагоцитоза [10]. Недостатокот на овој витамин е поврзан со многу сериозни имунолошки нарушувања и нарушен адаптивен одговор [11], а негативните ефекти се потенцираат во случај на прекумерна дебелина [12].

3. Витамин Ц

Витаминот Ц има клучна антиоксидантна улога и неговиот придонес е поврзан со намалување на оксидативниот стрес, но забележан е и одреден антивоспалителен ефект. Тој ја намалува типичната цитокинска бура предизвикана од акутен респираторен дистрес синдром. Меѓутоа, испитувањата се правени кај пациенти во болнички услови, со употреба на големи количини на витамин Ц [13].

4. Фолати

Фолатите (витамин Б9) имаат есенцијална улога во метаболизмот на одредени аминокиселини и во метилацијата на ДНК [14]. Понатаму, клучни се за оптимален имун одговор посредуван од Th-1 и за соодветна

продукција на антитела. Нема многу испитувања, но се претпоставува дека нарушувањето на метаболичкиот пат на хомоцистеинот, предизвикано од COVID-19, е еден од механизмите што ги доведуваат инфицираните клетки до смрт. За сузбивање на овие компликации треба да се земе во предвид и третманот со фолна киселина, како и со витамините Б6 и Б12 [15].

5. Витамин Б6

Витаминот Б6 (пиридоксин) е важен за одржување на цитотоксичната активност на НК (natural killers) - клетките, за соодветен развој на лимфоцитите и за производството на антитела (В-клетки). Субоптимален внес на овој витамин доведува до намалена концентрација на циркулирачки лимфоцити, нивна нарушена матурација и намален одговор антиген-антитело [16].

6. Витамин Б12

Недостатокот на витамин Б12 е поврзан со помала количина на циркулирачки лимфоцити и нарушен одговор на антителата [11]. Се прават испитувања и за антивирусните карактеристики за овој витамин [17].

7. Цинк

Цинкот е микроелемент кој е неопходен за развој и одржување на функцијата на имуниот систем. Во организмот е втор микронутриент по присутност (по железото), а составен дел е и на протеините и важен е за нивната функција [3]. Тој има и антиоксидативно дејство, штитејќи од слободни радикали и влијае врз антиоксидативната активност на некои протеини [16]. Така, цинкот во оптимална доза, делува како анти-воспалителна компонента и помага да се оптимизира имуниот одговор и истовремено да се намали ризикот од инфекција [18]. При земање на цинк, треба да се внимава на фитатите како антинутриенти, кои негативно влијаат врз неговата апсорпција [19]. Доколку подолго време се земаат суплементи со цинк, заедно со него треба да се зема и бакар .

8. Железо

Железото учествува во многу имуни процеси и е неопходна компонента за одредени ензими вклучени во активностите на имуните клетки. Кога се работи за COVID-19, железото има влијание врз репликацијата на вирусот (за вирусна репликација потребни се протеини што се зависни од железо, како рибонуклеотидната редуктаза - клучен ензим вклучен во биосинтезата на нуклеотидите), додека при нарушена белодробна функција и хипооксија, недостатокот на железо го влошува пулмонарниот одговор на хипооксичен стрес [3].

Меѓутоа, треба да се внимава при негова суплементација, бидејќи големо ниво на железо може да предизвика клеточна токсичност [20].

9. Бакар

Бакарот е микронутриент, кој има улога во оптимизирање на функцијата на компоненти од имуниот систем, како НК-клетките, макрофагите, неутрофилите и моноцитите [21]. Тој има антивирусно дејство, кое го покажува делувајќи на два начини: ги подобрува

компонентите на имуниот систем за да се борат против инфекции и преку директен контакт со вирусот [22]. Неговиот дефицит е поврзан со помалку ефективен имун одговор и со зголемена вируленција, но и прекумерниот внес има несакани ефекти врз имуниот систем [16].

In vitro студии покажале дека јоните на бакар го блокираат неопходниот протеин за репликација на SARS-CoV-1 [23].

10. Селен

Селенот е важен микронутриент, вклучен во диференцијација, пролиферација и нормална функција на многу компоненти од вродениот имун систем. Дел е од соединенија кои имаат антиоксидативна активност (селенопротеини, глутатион пероксидаза 1 – GPX1). Понатаму, тој има клучна улога во адаптивниот одговор, асистирајќи при продукција и развој на антитела [24]. Поради ова, дефицитарните нивоа на селен, поврзани се со намалена цитотоксичност на НК-клетките, намален титар на антитела, нарушен клеточен имунитет и намален одговор на вакцинацијата, додека неговата суплементација најчесто е поврзана со подобрување на клеточниот имунитет и подобар имунолошки одговор против вируси [16].

Има податоци што сугерираат дека селенот може да биде клучен во подобрување на имунитетот против инфекција со SARS-CoV-2. Селенот влегува во составот на GPX1, кој има антиоксидативни и антивирусни својства (GPX1 реагира со протеазата на SARS-CoV-2 и со тоа го инхибира нејзиното дејство). Исто така, употребата на соли на селен (натриум селенит) е дел од терапијата против тромбоза, па неговата употреба може да помогне за помалку клинички компликации [6].

ОПТИМАЛНА НУТРИТИВНА ПОДДРШКА

Во моментот недостасуваат протоколи за нутритивна поддршка на пациенти со COVID-19. Нејзината потреба може да се согледа според тоа што голем дел од заболените се со коморбидитети, кои бараат посебен нутритивен третман, а и во акутната фаза на заболувањето може да дојде до малнутриција кај одредени пациенти. Затоа експерти од Европското здружение за клинички нутриционизам и метаболизам (European Society for Clinical Nutrition and Metabolism – ESPEN) предлагаат да се следат неколку чекори за соодветна нутритивна поддршка:

- Ран скрининг за малнутриција
- Индивидуален нутритивен план
- Употреба на орална нутритивна суплементација
- Воведување на парентерална исхрана, доколку ентэралната исхрана, три дена не ги задоволува нутритивните потреби
- Следење на нутритивниот статус [3]

ЗАКЛУЧОК

Правилната исхрана, во која се застапени сите микро и макронутриенти е важна за одржување на добар имун систем, а и за негово подобрување.

Важна е едукацијата на популацијата и свесноста за адекватна исхрана за време на пандемија со COVID-19. За одредени витамини (Д, Ц, А, Б6, Б9 и Б12) и минерали (цинк, бакар, железо и селен) се увидело дека имаат позитивно влијание врз имуниот систем и врз справување со болеста. Доколку нема акутна состојба, кога е потребна поголема количина, добро е тие да се внесуваат преку исхраната, бидејќи и константно поголемата концентрација во организмот, може да доведе до несакани дејства.

Правилната, балансирана и разновидна исхрана поволно влијае на одржување на здрав дигестивен систем и микрофлора, која исто така влијае за одржување на добар имун систем.

Литература:

- [1] D. L. Nelson and M. M. Cox, “Lehninger Principles of Biochemistry 7th,” *W.H. Free. Co.*, vol. 2, 2017.
- [2] A. F. Gombart, A. Pierre, and S. Maggini, “A Review of Micronutrients and the Immune System-Working in Harmony to Reduce the Risk of Infection,” *Nutrients*, doi: 10.3390/nu12010236.
- [3] P. T. James *et al.*, “The Role of Nutrition in COVID-19 Susceptibility and Severity of Disease: A Systematic Review,” *Journal of Nutrition*, vol. 151, no. 7. 2021, doi: 10.1093/jn/nxab059.
- [4] B. Markovska, “Benefits from early postoperative oral intake of food in gynecology,” *Knowl. Int. J.*, vol. 17.3, pp. 1211–1217, 2017.
- [5] B. Markovska, V. Pavlova, M. Menkinoska, and T. Blazhevskaa, “Functional aspects of prebiotics used in infant nutrition,” *Knowl. Int. J.*, vol. 13.2, pp. 273–278, 2016.
- [6] S. Galmés, F. Serra, and A. Palou, “Current State of Evidence: Influence of Nutritional and Nutrigenetic Factors on Immunity in the COVID-19 Pandemic Framework,” *Nutrients*, vol. 12, 2020, doi: 10.3390/nu12092738.
- [7] W. B. Grant *et al.*, “Evidence that Vitamin D Supplementation Could Reduce Risk of Influenza and COVID-19 Infections and Deaths,” doi: 10.3390/nu12040988.
- [8] C. Huang *et al.*, “Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China,” *Lancet*, vol. 395, pp. 497–506, 2020, doi: 10.1016/S0140-6736(20)30183-5.
- [9] M. L. Bonet, J. Ribot, S. Galmés, F. Serra, and A. Palou, “Carotenoids and carotenoid conversion products in adipose tissue biology and obesity: Pre-clinical and human studies,” *Biochim. Biophys. Acta - Mol. Cell Biol. Lipids*, vol. 1865, no. 11, p. 158676, Nov. 2020, doi: 10.1016/J.BBALIP.2020.158676.
- [10] E. Toti, C.-Y. O. Chen, M. Palmery, D. Villaño Valencia, and I. Peluso, “Non-Provitamin A and Provitamin A Carotenoids as Immunomodulators: Recommended Dietary Allowance, Therapeutic Index, or Personalized Nutrition?,” 2018, doi: 10.1155/2018/4637861.
- [11] S. Maggini, E. S. Wintergerst, S. Beveridge, and D. H. Hornig, “Selected vitamins and trace elements support immune function by strengthening

- epithelial barriers and cellular and humoral immune responses,” in *British Journal of Nutrition*, 2007, vol. 98, no. SUPPL. 1, doi: 10.1017/S0007114507832971.
- [12] O. P. García, “Micronutrients, immunology and inflammation: Effect of vitamin A deficiency on the immune response in obesity,” in *Proceedings of the Nutrition Society*, 2012, vol. 71, no. 2, doi: 10.1017/S0029665112000079.
- [13] A. Boretti and B. K. Banik, “Intravenous vitamin C for reduction of cytokines storm in acute respiratory distress syndrome,” *PharmaNutrition*, vol. 12. 2020, doi: 10.1016/j.phanu.2020.100190.
- [14] G. S. Ducker and J. D. Rabinowitz, “One-Carbon Metabolism in Health and Disease,” *Cell Metabolism*, vol. 25, no. 1. 2017, doi: 10.1016/j.cmet.2016.08.009.
- [15] Y. Singh *et al.*, “SARS CoV-2 aggravates cellular metabolism mediated complications in COVID-19 infection,” 2020, doi: 10.1111/dth.13871.
- [16] S. Maggini, S. Beveridge, P. J. P. Sorbara, and G. Senatore, “Feeding the immune system: The role of micronutrients in restoring resistance to infections,” *CAB Reviews: Perspectives in Agriculture, Veterinary Science, Nutrition and Natural Resources*, vol. 3. 2008, doi: 10.1079/PAVSNNR20083098.
- [17] M. Kandeel and M. Al-Nazawi, “Virtual screening and repurposing of FDA approved drugs against COVID-19 main protease,” *Life Sci.*, vol. 251, p. 117627, Jun. 2020, doi: 10.1016/J.LFS.2020.117627.
- [18] P. G. de Almeida Brasiel, “The key role of zinc in elderly immunity: A possible approach in the COVID-19 crisis,” *Clin. Nutr. ESPEN*, vol. 38, 2020, doi: 10.1016/j.clnesp.2020.06.003.
- [19] “Scientific Opinion on Dietary Reference Values for zinc,” *EFSA J.*, vol. 12, no. 10, 2014, doi: 10.2903/j.efsa.2014.3844.
- [20] R. Agoro, M. Taleb, V. F. J. Quesniaux, and C. Mura, “Cell iron status influences macrophage polarization,” *PLoS One*, vol. 13, no. 5, 2018, doi: 10.1371/journal.pone.0196921.
- [21] A. N. Besold, E. M. Culbertson, and V. C. Culotta, “The Yin and Yang of copper during infection,” *Journal of Biological Inorganic Chemistry*, vol. 21, no. 2. 2016, doi: 10.1007/s00775-016-1335-1.
- [22] N. van Doremalen *et al.*, “Aerosol and Surface Stability of SARS-CoV-2 as Compared with SARS-CoV-1,” *N. Engl. J. Med.*, vol. 382, no. 16, 2020, doi: 10.1056/nejmc2004973.
- [23] Y. M. Báez-Santos, S. E. St. John, and A. D. Mesecar, “The SARS-coronavirus papain-like protease: Structure, function and inhibition by designed antiviral compounds,” *Antiviral Research*, vol. 115. 2015, doi: 10.1016/j.antiviral.2014.12.015.
- [24] F. Saeed, M. Nadeem, S. Rabia, M. T. Ahmed, A. Sajid, and A. Ullah, “Food and Agricultural Immunology Studying the impact of nutritional immunology underlying the modulation of immune responses by nutritional compounds-a review,” 2015, doi: 10.1080/09540105.2015.1079600.

д-р Мимоза Богданоска Јовановска¹
м-р Искра Танушевска²

БЕНЧМАРКИНГ НА МЕРКИТЕ ЗА СПРАВУВАЊЕ СО ПАНДЕМИЈАТА ВО ЗБРАТИМЕНИТЕ ГРАДОВИ СО БИТОЛА

Апстракт

Секојдневниот живот во градовите ширум светот е прекинат во почетокот на 2020 година како резултат на КОВИД-19. Развојот на пандемијата ги стави на тест двете движечки сили на функционирањето на човештвото во 21 век: науката и технологијата. Притисокот врз науката беше во правец на заштита и излекување на населението од вирусот (производство на вакцина и лекови), додека технологијата се употреби во правец на овозможување на што понепречено функционирање на човештвото. Градовите во услови на пандемија се соочија со потреба од максимално можна изолираност како услов за спречување на ширењето на пандемијата, од една страна, додека од друга страна сепак се соочија со предизвикот да функционираат на најдобар можен начин применувајќи ги најновите достигнувања на технологијата во комбинација со креативни решенија поврзани со конкретните потреби кои произлегоа од пандемијата. Светската здравствена организација креираше препораки, а во нивни рамки градовите креираа свои мерки за справување со пандемијата. Активностите преземени во услови на пандемија во различните земји се прикажани во различни анализи со цел воочување на најдобрите практики, учење од нив и воочување на оние мерки кои би биле најприфатливи за примена при појава на следен бран на пандемијата. Со цел да се учи од искуствата на подобрите, во духот на бенчмаркингот, во рамките на овој труд е направена анализа на мерките за справување со пандемијата во пет европски градови, чиј избор не е случаен. Имено, станува збор за збратимените градови на градот Битола кои лоцирани во 5 различни држави во Европа и тоа: Епинал-Франција, Крањ-Словенија, Осиек-Хрватска, Општина Стар Град (Белград) – Србија, и Херцег Нови – Црна Гора.

Клучни зборови: пандемија, КОВИД-19, мерки, бенчмаркинг, збратимени градови

Abstract

Everyday life in cities around the world was interrupted in early 2020 as a result of COVID-19. The development of the pandemic has put to the test the two driving forces of human functioning in the 21st century: science and

¹ Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Факултет за информатички и комуникациски технологии – Битола, Партизанска бб, Битола, РСМ, e-mail: mimoza.jovanovska@uklo.edu.mk

² Вработена во Еурофарм – Скопје

technology. The pressure on science was in the direction of protecting and curing the population of the virus (production of vaccines and finding potential remedies) and, at the same time, using technology to enable the smooth and normal functioning of humanity. On the one hand, cities all around the globe faced the need for maximum isolation to prevent the spread of the pandemic, and on the other hand, still facing the challenge of functioning in the best possible way using the latest technological advances in combination with creative solutions related to the specific needs that arose from it. The World Health Organization created recommendations, and within them, the cities have created their measures to deal with the pandemic. The activities undertaken in circumstances of the pandemic in different countries are presented in different analyzes to identify the best practices, learning from them and identifying those measures that would be most acceptable for application in the event of the next wave of the pandemic. Learning from the experiences of more skilled countries, and in the spirit of benchmarking, within this paper, an analysis of the measures for dealing with the pandemic in five European cities is made, the choice of which is not random. Namely, it is about the twin cities of Bitola, which are located in 5 different countries in Europe: Epinal-France, Kranj-Slovenia, Osijek-Croatia, Municipality of Star Grad (Belgrade) - Serbia, and Herceg Novi - Montenegro.

Key words: pandemic, COVID-19, measures, benchmarking, twin cities

ВОВЕД

Во последниве децении светот е сведок на разновидни заразни заболувања, од кои дел се закануваа да се развијат во пандемија, но само тековниот КОВИД-19 го презеде водството во одземање животи низ целиот свет. Светската здравствена организација (СЗО) го прогласи КОВИД-19 за „итна здравствена состојба од меѓународен интерес“ со што пандемијата предизвика глобална криза од досега незамисливи размери. Од раните денови на кризата предизвикана од КОВИД-19, научната заедница во континуитет се залага за расветлување на разни прашања како што се механизмите кои го поттикнуваат ширењето на вирусот, неговите влијанија врз животната средина и социо-економските потреби и неопходните планови и политики за закрепнување и адаптација (Sharifi and Khavarian-Garmsir, 2020); дава насоки за идни дејствија на државите и градовите во услови на пандемија (UN-Habitat, 2021); а направени се и бројни прегледи со фокус на евиденција на преземените мерки во различни делови од светот, држави или градови, особено во време на lockdown (UNESCO, Cities' Response to COVID-19).

Тековната пандемија го отвори прашањето за урбаната ранливост на пандемии и доведе до заклучок дека е потребно подобро познавање на основните модели и динамика на пандемиите, нивните ефекти врз градовите и неопходната подготовка на мерки за нивна адаптација на

новите состојби (Conoli et al., 2020a). Во тој правец, пандемијата предизвикана од КОВИД-19 им понуди можност на градовите да се обидат да се справат со пандемијата и при тоа да тестираат какви се активности може да се преземат со цел да се овозможи функционирање на градот во услови на пандемија при што граѓаните и нивното здравје да бидат на прво место. Градовите и државите во светот немаа искуство со пандемија од овој вид, па справувањето со новонастанатата ситуација и борба против вирусот се одвиваше и се одвива на различен начин и со различни резултати. Големiot број спроведени мерки ја наметнаа потребата од нивна евиденција и нивно дистрибуирање во светски рамки, со цел споредување на најдобри практики при справувањето со состојбите предизвикани од појавата на вирусот.

Евиденцијата на мерките, а особено нивното споредување со цел да се посочат најделотворните мерки за справување во време на пандемијата наликува на бенчмаркинг. Според Camp (1989) бенчмаркингот значи „најдобро од најдоброто“ или оценување на алтернативите и одлучување која е најдобра. Целта на бенчмаркингот е да се постигне „учење од другите“, од оние кои имаат постигнато подобри резултати и имаат пошироко искуство, со што е претставен како систематско учење од најдобрите, со збогатување на знаењето како резултат на процес (Knez-Riedl 1996). Така, бенчмаркингот како метод е основата за овој труд, со цел преку евиденција на мерките применети во време на пандемијата да може истите да се проучат и да се понудат опции за делување во иднина доколку настанат исти или слични состојби.

Битола и збратимените градови со Општина Битола во 2020 година се соочија со многу предизвици поврзани со справување со корона вирусот Ковид-19, особено во периодот на lockdown. Во рамките на овој труд ќе бидат прикажани резултатите од истражувањето спроведено во периодот од септември-ноември 2020 година, период во кој се случи најголемиот бран предизвикан од Корона вирусот. Истражувањето се однесува на методите, мерките и начините на борба против Ковид-19 во збратимените градови со град Битола: Епинал (Франција), Херцег Нови (Црна Гора), Крањ (Словенија), Осиек (Хрватска) и Општина Стари Град во Белград (Србија). Главната идеја на овој труд е лоцирање на мерките кои ги презедоа 5 градови низ Европа, нивна споредба и анализа, со цел да се извлечат најдобрите практики за справување со кризи од сличен вид.

Трудот во продолжение е организиран на следниот начин: дадена е преглед на употребената методологија при истражувањето, дадени се студии на случај за секој од наведените градови, потоа следи табеларен преглед на мерките и нивната застапеност по градовите. Во дискусијата која следува е дадена поширока листа на мерки кои се применувани во светски рамки на ниво на град, и на крај е даден заклучок.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

При изработката на овој труд доминира квалитативна анализа на мерките применети во време на пандемија во пет европски градови. Изборот на градовите не е случаен туку станува збор за збратимени градови со градот Битола. Во основа истражувањето го користи методот на студија на случај, а самиот труд има компаративна димензија добиена заради споредбата на петте студии на случај. При реализацијата на истражувањето користен е методот на анализа на содржина што вклучуваше анализа на веб страници на анализираните градови и документација достапна на Интернет, како и релевантна литература од областа. Во истражувачкиот период заклучно со 30.11.2020 година беа истражени мерки и активности во градовите преземани од градоначалниците, општинските или градските кризни штабови и други јавни институции директно или индиректно вклучени во борбата против коронавирусот.

Заради поголема прегледност, добиените резултати освен наративно, се презентирани и табеларно, а во заклучните согледувања направени се посочувања на сличностите и разликите во пристапот и начинот на спроведување на борбата против Ковид-19 во секој град одделно, но и на светско ниво, со што се добива компаративност на податоците, но и запазување на бречмаркингот како метод за учење од најдобрите.

ПРЕЗЕНТИРАЊЕ НА СТУДИИТЕ НА СЛУЧАЈ

Епинал, Франција. Збратимениот француски град Епинал (www.epinal.fr) според пописот од 2017 година има 31.740 жители, кои со корона кризата почнаа да се справуваат од првиот ден или од 2. март кога во регионот на градот Епинал е регистриран првиот случај на заразено лице со Ковид-19. Според нашето истражување, првиот случај на инфекција предизвикана од коронавирус во Франција е регистриран на 24 јануари 2020 година. Од анализата на веб страницата на градот Епинал забележуваме: посебен линк за брзи вести поврзани со Ковид-19, посебни обраќања на градоначалникот со совети и препораки за заштита од Ковид-19; отворена кампања за вакцинирање против Ковид-19, спроведување на полициски час во период од 20 часот навечер до 06 часот, реализирани стандардни мерки со кои: рестораните работаат само со нарачки од дома, училиштата често се дезинфицираат заради непречен наставен процес, постојана и отворена комуникација со мобилни служби кои брзо ги поврзуваат граѓаните во зависност од итноста со здравствени екипи, полиција или војска, отворена постојана телефонска линија, а за лицата со посебни потреби, односно глуви и слепи лица, градот овозможи посебна апликација за помош и комуникација. Во определен период градот спроведе и lockdown како превентивна мерка.

КРАЊ, Република Словенија. Во познатата словенечка Горенска регија се наоѓа градот Крањ (www.kranj.si/). Тоа е четвртиот град по големина во Република Словенија во кој живеат 37.941 жител. Информациите за борбата против Ковид-19 секојдневно се ажурираат на

официјалната страница на градот (<https://www.kranj.si/koronavirus>). Жителите на градот и околината може брзо да се информираат за Ковид-19 или да добијат итна помош на посебен телефонски број. Борбата против коронавирусот градот ја врши организирано со поддршка на националните здравствени власти, но и со сопствени потенцијали, а на јавниот повик се вклучуваат и студенти по медицина. За време на коронакризата во Словенија и Крањ се регистрира променлива ситуација, од брзо прогласување на крај на пандемијата што се случи на 1 јуни 2020 г., до есенска состојба на најзагрозена држава со големи последици. Борбата против Ковид-19 е проследена со јавни кампањи, а градот посебно го промовира мотото #Биди Одговорен!

Во истражуваниот период ги воочивме и следните активности на општина Крањ: акција на Советот на градот и донација на трислојни маски за заштита од вирусот кои се доделени на ранливи групи граѓани; поставување информативни постери низ градот; промоција на медиумска кампања „Биди трпелив, среќен и остани здрав!“, дистрибуција на куси информации и ставање во поштенско сандаче; директно учество во јавна кампања за борба против Ковид-19 од страна на почесниот граѓанин на Крањ, Драго Штефе; донирање стари компјутери на лица/ученици кои немаат; градот го зголеми пристапот до отворената и бесплатна Wi-Fi мрежа KranjOpen од 2 на 6 часа; истражување на општината во врска со задоволството од мерките на градот при справувањето со Ковид-19; во кампањата вклучен е и Спортски институт Крањ со свои активности за заштита на спортистите во градот од сите категории; активиран посебен линк за изнајмување книги во локалната библиотека; воспоставен посебен режим на работа на аптеките во градот и нивна постојана комуникација со граѓаните.

Општина СТАР ГРАД, Белград, Република Србија. Општината Стар Град (Стари Град - www.starigrad.org.rs/o-opstini-stari-grad/) е централна градска општина која е лоцирана во старото градско јадро на Белград и е формирана во 1955 година. Во општината живеат околу 70.000 жители. Појавата на коронавирусот ја мобилизира општината од првиот ден, и со цел вирусот да не се шири закажаните избори за 21 јуни 2020 година било побарано да бидат одложени, иако тоа не е прифатено. Општината презема серија мерки, прекинува со прием на странки кој трае до 11.05.2020, а од тој ден приемот на странки во општината се врши исклучиво со претходна најава и потврден термин преку телефон или меил. Општина Стари Град, од 31 март до 7 април целосно дезинфицира 1.960 згради, нивните влезови, ходници, гелендери, визби, лифтови и други заеднички простории на станарите. Со одлука на општината, на баратели на дезинфекциони средства, бесплатно им се овозможува сами да ги дезинфицираат своите домови. Во првите одлуки што новоизбраниот градоначалник ги донесува е обезбедување финансиски средства за поддршка на сите правни лица регистрирани за угостителство и туризам,

кои според проценка на општината се најоштетени со појавата на Ковид-19. Средствата ги обезбедуваат од Владата на Република Србија, со цел да се поддржи локалната економија во Стари Град. Општината воведува нов протокол за јавни седници и јавен увид на планови од надлежност на општината. Заради влошување на состојбата со Ковид-19 и зголемување на бројот на инфицирани забранет приемот на странки во Општината и за итни случаи се препорачува телефонска и електронска комуникација преку меил. Граѓаните на Општина Стари Град сите информации за борбата против Ковид-19 може да ги пронајдат на официјалната страница во рубриката вести, односно нема брзо видлив банер за актуелната тема. Исто така немаат посебен преглед на бројот на инфицирани, излекувани и починати лица од Ковид-19. Република Србија³ е првата држава во регионот во која е донесена вакцината против Ковид-19, Фајзер и Бионтек.

ОСИЕК, Република Хрватска. Градот Осиек (<https://covid19.rs/>) со Битола е збратимен во 1965 година. Осиек има 84.104 жители, а заедно со околината 108.048. Според нашето истражување, пандемијата во овој град прикажа две состојби: прва пролетна во која по појавата на првото инфицирано лице регистрирано на 14 март 2020 г., со максимален ангажман на здравствените власти на 21 мај прогласена е состојба на ниту едно заразено лице или „korona-free жупанија“, а потоа повторно коронавирусот се враќа со тешки последици, односно втора есенска состојба со значителен број починати лица. Од служебиот портал на како што посочуваат – Осиек град на Драва!, лесно може да се воочи дека информациите за Ковид-19 се секојдневни, брзо видливи, јасни и може да се добијат насоки за водење или вклучување во борбата против Ковид-19. Со цел заштита на граѓаните, градските власти донесуваат низа одлуки како што се: затворање на сите јавни установи и нивно реактивирање во месец мај; затворање на теретани, спортски и фитнес центри и нивно реактивирање во мај; затворање и реактивирање на јавниот превоз со трамвај и автобуси; градот доделува неповратна финансиска помош на невработени лица; во знак на поддршка на градските мерки, Здружението за техничка култура врши изработка на заштитни визири; културниот центар на Осиек ги повикува младите од градот, аматерите уметници и други креативци своите идеи да ги пласираат на посебна online платформа.

Со цел зголемена и подобра заштита на човековото здравје градот спроведува операција на надлетување на градот за набљудување со дронави за што ангажирани се 15 пилоти со 12 летала, а 2 летала се посебно специјализирани со термо-визиска камера. Оваа акција се врши со дронавите кои летаат на висина од 50 до 120 метри, ги набљудуваат јавните површини, плоштадите, парковите, паркиралишта, фабрики и слично и притоа регистрираат дали се спроведуваат градските мерки за заштита од Ковид-19, дали има собирање на лица повеќе од дозволеният

³ <https://covid19.rs/> (пристапено на 15.12.2020 г.)

број и други непочитувања на одлуката. Советот на Град Осиек на почетокот од кризата одлучува седниците да ги одржува online, забрана за движење на населението од една во друга жупанија, и почит на востановениот lockdown, мерка која ја практикуваа повеќе држави во светот. Во Република Хрватска од 01.09.2020 година во функција е единствен телефонски број за добивање информации во врска со коронавирусот, а тоа е бројот 113. Во Хрватска првото вакцинирање против Ковид-19 почна на 27.12.2020 година.

ХЕРЦЕГ НОВИ, Црна Гора. Херцег Нови (www.hercegnovi.me/sr/) е крајбрежен град во Црна Гора со околу 33.000 жители. Од првиот ден со појавата на Ковид-19 во овој град се преземаат мерки и активности за мобилизација и заштита на граѓаните. На Facebook страницата на локалната самоуправа се издава Упатство за начинот на работа на општинските органи и служби, како и насоки за комуникација со граѓаните, а Упатството го пренесува и тамошното радио Радио Јадран (<https://radiojadran.com/89905-2/>). За поголема безбедност на граѓаните комуникацијата со граѓаните продолжува да се врши преку е-маил адреса, се истакнуваат јавни телефонски броеви и општински дежурства со ротација. Општината доследно ги применува и препораките од Национално координативно тело за заразни болести во Црна Гора кое со поддршка на мобилните оператори промовираат посебен број 15888 за вклучување на сите во заедничката борба против Ковид-19. Институтот за јавно здравје на Црна Гора во борбата против Ковид-19 го препорачува телефонскиот број 1616 како бесплатна SOS телефонска линија. Во јавна кампања се вклучуваат институции и поединци за да се зголеми свеста за заедничката борба и начинот на нејзино водење. Во тој период забележлив е јавен настап на уметникот Антонио Пешиќ познат во јавноста како Рамбо Амадеус, избран амбасадор на добра воља од УНИЦЕФ. Тој ќе рече - „денес во Црна Гора вистински пример за чојство и јунаштво е да се носи маска и да се одржува дистанца“. Пораката е во функција за зголемување на дисциплината на граѓаните во Црна Гора кои не веруваат во појавата на коронавирусот. Во Општина Херцег Нови се применуваат и следните мерки: Дезинфекција на улиците и плоштадите; Ограничено, а во еден период целосно затворање на работното време на јавни и приватни институции, компании, објекти и сл.; Комуналната полиција е редовно на терен и изрекува казни за непочитување на мерките за заштита на населението од Ковид-19; Приемот на граѓани во општината се врши секоја втора сабота и со точно утврдени мерки; Во периодот на коронакриза регистрирани се само 2 венчавки во општината но сепак бројот на инфицирани лица е во пораст.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА

Во овој дел на трудот направена е компаративна анализа на спроведените мерки во време на lockdown и коронакризата во светот и во наведените градови кои послужуваат како студија на случај.

Табеларниот приказ на воочените мерки кои ги користеле анализираните градови е даден во Анкс на овој труд. Вкупниот број мерки се распределени во осум категории и во секоја категорија се прикажани мерки кои се среќаваат барем кај еден од посочените градови. Заради споредливост, секој од градовите е наведен во табелата во посебна колона, и доколку тој град ја има применето мерката се впишува X. На овој начин направен е преглед од кој е евидентно која мерка каде е применувана.

Доколку се земат предвид различните студии и евиденции за мерките применети во врска со пандемијата (пример: Предицици на интелегентните градови) може да се забележи долга листа на мерки кои меѓу другото вклучуваат и: Covid Tracker апликација за следење на состојбата со Ковид, онлајн услуги за учење на далечина, апликација за проверка на заразеност од корона, веб страна на Амстердам за приказ на распространетоста на волонтерите, апликација на база на вештачка интелигенција на база на интерактивен сервис преку праќање на пораки, голем број на платформи за бизниси, информации, телемедицина, споделување на информации во врска со короната, конференции и состаноци и апликации за тоа како да се следат контактите (Амстердам), телефонски линии поврзани со информации за ковид, апликација за следење на состојбата со ковид по домовите, координира на набавка и следење на потребите од технологија во време на ковид, онлајн ресурси за поттикнување на учење на далечина, содржини поврзани со создавање на маски дома, онлајн обуки за добри практики за заштита од заразување, чат наречен Стоп за Короната, заштита од дома – апликација за телемедицина од дома, зајакнување на lockdown со помош на дрoнови, иницијатива за пешаците да не го притискаат копчето за семафор, тој сам да се активира, дезинфекција на болниците со роботи, апликации наменети за повозрасните луѓе, апликации и канали во живо во врска со информации поврзани со состојбата со ковид 19, платформа за бесплатни психијатриски и психолошки совети, училиште од дома, таблети и слушалки за постари лица, апликација за дигитална домашна посета за медицина, платформа за помош, платформа за борба против короната во областа на културата, електронска платформа за работа од дома на вработените во локалната самоуправа, платформа за различни видови помош: мајки со деца со недостатоци, итна помош со храна, хакатони, онлајн изложби, апликации за забава, апликации за поврзување на волонтери со лица на кои им е потребна помош, мобилна апликација за интегрирани информации поврзани со ковид 19, апликација за физички активности дома за повозрасни лица, апликација за онлајн тестирање за корона, онлајн посета на културно наследство (Партенон), формирани локални екипи за тестирање по дома, платформи⁴ за комуникација меѓу граѓаните и ставање на приказни како се

⁴ <https://www.local.gov.uk/our-support/coronavirus-council-information-and-support/covid-19-good-council-practice/covid-19>

поминува времето во lockdown, платформа за поврзување на најважните институции во општината ос цел планирање на интервенции (брза помош, позашрна, полција и други), апликација за доделување на грантови на бизнис секторот, повик до граѓаните да дадат идеја за апликација или начин за подобрување на ситуацијата и справување во локдаун во нивната област, користење на социјалните медиуми од страна на локалните власти за споделувањ на информации, апликација за доделување на грантови врз основа на 15 прашања, онлајн курсеви за населението во време на корона за збогатување на вештините.

Споредбата на горенаведените мерки и мерките кои ги имаме лоцирано кај наведените градови, може да се заклучи дека градот Епинал има спроведено најголем број мерки кои според опфтоот најповеќе одговараат на светките трендови. Остантите градови, имаат извесни осцилирања, помал број спроведени мерки, но сепак и нивните мерки се вбројуваат во светски утврдените.

При анализата се забележуваат креативни новини кои секако дека може да бидат употребени и од страна на локалните власти во општина Битола: често обраќање до јавноста преку youtube канал (пример на градоначалникот на Епинал) и Апликација за помош и комуникација со лица со ограничувања; надгледување на градот со дрон и термовизиски камери (пример на градот Осиек); вклучување на јавни личности во кампања против Ковид-19 (пример со почесниот граѓанин на општина Крањ); ставање во функција на јавни телефонски броеви кои се лесно запаметливи (пример со градот Херцег Нови); бесплатно доделување на дезинфекциски средства за месни заедници кои лично ќе извршат дезинфекција на станбен објект (пример со Општина Стари Град).

Она што дополнително сакаме да го истакнеме е тоа дека во истражувачкиот процес забележавме и негативни појави како што се: општински веб страници/портали на кои не може брзо да се пронајдат вести и насоки за преземени мерки на соодветната општина за борба против Ковид-19; нема детални општински информации за бројот на инфицирани, оздравени и починати лица; понудени се телефонски броеви за контакт кои тешко се паметат; несоодветна стратегија за комуницирање со јавноста во кризна ситуација.

ЗАКЛУЧОК

Компаративната анализа покажа дека постои голема разлика во преземените мерки од страна на градовите со кои е збратимена Општина Битола. Од истражувањето лесно се воочуваат основните преземени мерки кои се видливи кај сите градови, кои покрај препораките за носење маска, социјална дистанца и постојано миење на рацете, се различни. Воочивме дека сите активности може да се поделат во неколку категории (ние дефиниравме осум) и секоја од овие категории во различните градови е застапена со повеќе различни активности кои се преземани во изминатиот

период. Еден дел од активностите се сретнуваат како активности кои се преземаат во неколку од градовите, но најголем број од активностите се уникатни т.е преземни само во еден град, што ја остава можноста дадениот преглед во овој труд да побуди идеи и иницијативи кај општините во поглед на преземање на идни мерки за заштита при Ковид-19.

Овој труд има ограничување кое се однесува на изборот на градовите и малиот опсег (само 5 градови), како и тоа дека градовите припаѓаат на држави кои значајно се разликуваат според економската состојба во која се наоѓаат.

КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ

1. European Medicines Agency: EMA, <https://www.ema.europa.eu/en>
2. Grad Osijek, www.osijek.hr
3. Mestna Občina Kranj, www.kranj.si
4. Ville d' Epinal, www.epinal.fr
5. World Health Organization: WHO, <https://www.who.int/>
6. Влада на Република Северна Македонија, <https://vlada.mk/covid19>
7. Градска Општина Стари Град, <http://www.starigrad.org.rs/o-opstini-stari-grad/>
8. Институт за јавно здравје на Република Северна Македонија
9. Институт за јавно здравље Републике Србије
10. Општина Битола, www.bitola.gov.mk
11. Општина Херцег Нови, <https://www.hercegnovi.me/sr/>
12. Службен гласник на Општина Битола, бр.15, 2020
13. Otmani, A., Benchrif, A., Tahri, M., Bounakhla, M., Chakir, E.M., El Bouch, M., Krombi, M., 2020. Impact of Covid-19 lockdown on PM10, SO2 and NO2 concentrations in Salé City (Morocco). *Sci. Total Environ.* 735
14. Santos, A., Sousa, N., Kremers, H., Bucho, J.L., 2020. Building resilient urban communities: the case study of setubal municipality, Portugal. *Geosciences (Switzerland)* 10 (6), 1–13.
15. Sharifi, A. and Khavarian-Garmsir R. A. 2020. The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management, *Science of The Total Environment*, Volume 749.
16. NOAA. 2021. Global Climate Report – Annual 2020. NOAA <https://www.ncdc.noaa.gov/sotc/global/202013>
17. OECD. 2020a. Cities policy responses. 23 July, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/cities-policy-responses-fd1053ff/>
18. UN-Habitat. 2021. Cities and Pandemics: Towards a More Just, Green and Healthy Future. United Nations Human Settlements Programme.
19. UNESCO. Cities' Response to COVID-19. <https://en.unesco.org/creative-cities/content/cities-response-covid-19>
20. <https://www.intelligentcitieschallenge.eu/covid-19-good-practices>
21. <https://www.who.int/>
22. <https://radiojadran.com/89905-2/>

АНЕКС

1. Воспоставени канали за споделување на информации поврзани со Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стар Град	Осиек	Херцег Нови
Посебен линк за брзи вести поврзани со Ковид-19 на локално ниво	X	X			
Секојдневни, тековни информации поврзани со бројчена состојба поврзана со Ковид-19: број на заболени, излекувани, починати жители на општината	X				X
Отворена постојана телефонска линија	X			X	X
Поставување информативни постери низ градот		X			
Дистрибуција на флаери со куси информации во поштенско сандаче		X			
Медиумска кампања		X			X
Учество во јавни кампањи за борба против Ковид-19 од почесни граѓани, јавни личности, познати и славни личности		X			X
Вклучување на спортски институции во кампањи наменети за активности за заштита на спортистите во градот		X			
Користење на Facebook страница на општината и локално радио за споделување на Упатство за начинот на работата на општинските органи и служби, како и насоки за комуникација со граѓаните					X

2. Активности на градоначалник или совет на општина во услови на Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Директни обраќања на градоначалник до граѓаните со совети и препораки за заштита од Ковид-19	X		X		X
Акции на Совет на градот: донација на маски на ранливи групи граѓани, донирање стари компјутери, зголемен пристап до отворена и бесплатна Wi-Fi мрежа		X			
Истражување спроведено од страна на општината во врска со задоволството на граѓаните од спроведените мерки од страна на градот при справувањето со Ковид-19		X			
Дезинфекција на згради, улици, плоштади		X	X		X
Општината донира средства за дезинфекција на баратели со цел да им се овозможува сами да ги дезинфицираат своите домови			X		
Распделување на финансиските средства од Владата за поддршка на сите правни лица регистрирани за угостителство и туризам, кои според проценка на општината се најоштетени со појавата на Ковид-19			X		
Доделување неповратна финансиска помош на невработени лица				X	
Надлетување на градот со дрoнови				X	

3. Активности поврзани со вакцината против Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Отворена кампања за вакцинирање	X				
Донесена вакцина	X	X	X	X	

4. Мерки за заштита преземни од општината

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Спроведување на полициски час	X		X		X
Спроведување на lockdown како превентивна мерка	X	X		X	
Реализирани стандардни мерки со кои: рестораните работат само со нарачки од дома, училиштата често се дезинфицираат заради непречен наставен процес	X	X	X	X	X
Затворање на сите јавни установи, теретани, спортски и фитнес центри, јавниот превоз со трамвај и автобуси (до мај)				X	X
Забрана за движење на населението од една во друга жупанија/општина				X	
Комуналната полиција е редовно на терен и изрекува казни за непочитување на мерките за заштита на населението од Ковид-19;				X	X

5. Други активности преземени со цел да се олесни функционирањето на граѓаните во услови на Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стари град	Осиек	Херцег Нови
Постојана и отворена комуникација со мобилни служби кои брзо ги поврзуваат граѓаните во зависност од итноста со здравствени екипи, полиција или војска	X	X			

Активиран посебен линк за изнајмување книги во локалната библиотека		X			
Воспоставен посебен режим на работа на аптеките во градот и нивна постојана комуникација со граѓаните		X			
Отворање на здравствено катче за PCR			X		

6. Промени во работата на општините во услови на Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Забранет приемот на странки во Општината и за итни случаеви се препорачува телефонска и електронска комуникација (е-меил) или прием на странки со претходна најава и потврден термин преку телефон или меил		X	X		X
Нов протокол за јавни седници и јавен увид на планови од надлежност на општината			X		
Советот седниците да ги одржува online				X	

7. Активности на други институции и организации со цел подобро функционирање на градот во услови на Ковид-19

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Граѓански здруженија изработуваат заштитни визери				X	
Повик на младите од градот, аматерите уметници и други креативци своите идеи да ги пласираат на посебна online платформа.		X		X	

8. Активности поврзани со лица со посебни потреби и специфични категории на граѓани

	Епинал	Крањ	Стари Град	Осиек	Херцег Нови
Апликација за помош и комуникација на/со глуви и слепи лица	X				

м-р Валентин Соклевски¹

СОСТОЈБАТА, ПРОБЛЕМИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА ЗДРУЖЕНИЈАТА, ГРУПИТЕ И АНСАМБЛИТЕ ОД ОБЛАСТА НА ФОЛКЛОРОТ ВО СИТУАЦИЈА НА СВЕТСКА ПАНДЕМИЈА

Апстракт

Традиционалните игри и песни, како значајни делови од македонското духовно културно наследство, низ текот на вековите се пренесувале од генерација на генерација во семејството и средината во која што се живее и работи. Од средината на XX век дојде до израз негувањето и пренесувањето на културното наследство во аматерските фолклорни групи и ансамбли. Праксата покажа дека тие одиграа огромна улога во живото егзистирање на традиционалните игри, песни и обичаикако и во зачувувањето на народните носии и автентичните изворни инструменти.

За жал во 2020 и почетокот на 2021 година, под притисок на светската пандемија со корона вирусот, групите и ансамблиите запреа со својата работа и се доведени во мошне незавидна ситуација која ја истакна потребата од истражувања, анализи и посочување на можности за надминување на истата.

Мотивиран од сето тоа, со поддршка од Министерството за култура на РС Македонија, во периодот од март до јуни 2021 година реализирав научно истражувачки проект насочен кон *Состојбата, проблемите и перспективите на здруженијата, групите и ансамблиите од областа на фолклорот во ситуација на светска пандемија.*

Како резултат на тоа истражување дојдов до сознанија и заклучоци врз основа на кои ја констатирав состојбата во која се наоѓаат и посочив ургентни мерки за реализација во краток рок и стратешки мерки за реализација во подолг рок. На тој начин би им се помогнало на субјектите од фолклорната дејност да ја надминат ситуацијата и да се обезбеди нивна развојна перспектива.

Клучни зборови: *традиција, фолклор, фолклорна група, пандемија.*

ВОВЕД

Традиционалната игра и песна, како значаен дел од духовното културно наследство во РС Македонија, вообичаено се пренесувале од генерација на генерација во рамките на традиционалните начини на пренесување кои се практикувале во потесното семејство, родот, селото, градот, односно во средината во која што се живее, работи и егзистира.

¹ НУ Центар за култура-Битола, ул. „Широк Сокак“ број: 60, Битола

Таквата пракса, во видоизменет облик и содржина се практикува парцијално и денес, меѓутоа со намален обем на традиционални, а со зголемен обем на содржини од современата култура, игра и песна.

Од средината на минатиот век во Македонија дојде до израз негувањето, зачувувањето и пренесувањето на културното наследство и неговото живо егзистирање во аматерските КУД, фолклорните групи и ансамбли. Практиката во изминатиот период покажа дека овие здруженија на граѓани фактички одиграа огромна улога во заштитата, пренесувањето и живото егзистирање на традиционалните игри, песни и обичаи, како дел од духовното културно наследство, а и во зачувувањето на народните носии и автентичните изворни инструменти, како движно материјално културно наследство. Тука би ги издвоил групите и ансамбли кои се задржаа на вистинските автентични традиционални вредности. Таквите ансамбли станаа жаришта на едукација, своевидни традиционални лаборатории во кои што се чуваат и живо егзистираат вистинските традиционални духовни вредности и се заслужни за дел од тоа што го имаме зачувано до денес.

За жал во 2020 и почетокот на 2021 година под притисок на светската пандемија со корона вирусот ковид 19 групите, ансамблиите и КУД запреа со својата работа и се доведени во мошне незавидна ситуација која ја истакна потребата од истражувања, анализи и посочување на можности за надминување на истата.

Имајќи го во вид фактот дека во дадената ситуација субјектите од областа на фолклорниот аматеризам се изложени на голема опасност од пасивизирање, а можеби и исчезнување, нужно беше потребно иницирање и реализација на истражувачки процес кој што би опфатил соодветен примерок од субјектите со цел да се акумулираат, анализираат, систематизираат и презентираат податоци во врска со актуелната проблематика.

Мотивиран од сето тоа решив мојот научно истражувачки проект да го насочам кон *Состојбата, проблемите и перспективите на здруженијата, групите и ансамблиите од областа на фолклорот во ситуација на светска пандемија.*

Сметајќи дека постои нагласена потреба и простор за ваков тип на истражување, анализа и дефинирање на состојби, проблеми и можни перспективи со поддршка од Министерството за култура на РСМ истражувањето го реализирав во периодот од март до јуни 2021 година.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Согласно стандардите, теоријата и праксата, на почетокот го дефинирав проблемот на истражувањето со прашањето: „*Каква е состојбата и кои се проблемите и перспективите на здруженијата, групите и ансамблиите од областа на фолклорот во ситуација на светска пандемија*“.

Овој проблем го избрав заради тоа што е неистражуван, актуелен, добиените резултати претставуваат новост и се важни и применливи како во предметната дејност така и во науката, а овозможуваат и дефинирање на можна стратегија за работа во услови на загрозеност на дејноста.

Предметот на истражувањето е *Дејноста на групите, ансамблиите и КУД од областа на фолклорот во РСМ во време на пандемија во периодот февруари 2020 - јуни 2021 година.*

Основните цели на истражувањето се: *научни односно сознajни* – за да се добијат валидни податоци кои овозможуваат да се изврши дескрипција на состојбата, проблемите и перспективите, и *прагматични* – добиените сознанија да можат да се користат во градењето стратегии, планови и правци за работа во услови на загрозеност на дејноста.

Имајќи ги во вид различните аспекти и карактеристики, карактерот на истражувањето е: *фундаментално, општествено, монодисциплинарно, индивидуално, емпириско, квалитативно, макроетнографско, етнокоролошко, теренско, дескриптивно и флексибилно.*

Истражувањето го базирам на хипотезата дека „*Со посебно научно истражување можат да се утврдат состојбите и проблемите врз основа на кои што ќе се направи дескрипција и ќе се утврдат можните перспективите на здруженијата, групите и ансамблиите од областа на фолклорот во ситуација на светска пандемија*“.

Во реализација на научното истражување користев: *дескриптивно интерпретативен метод, емпириско неекспериментален метод и компаративен метод.* При тоа ја преферирав и користев техниката *интервју* но заради специфичната состојба со пандемијата паралелно реализирав и *анкета* со пополнување на *анкетни листови.*

Во рамките на истражувањето дефинирав *пригоден примерок по проценка на субјектите и испитаниците.* Врз основа на тоа беа вклучени 27 лица од различни ансамбли односно субјекти, при што директно беа интервјуирани 14, а анкетирани уште 13 лица од цела Република. Сите тие се значајни чинители во фолклорната дејност и тоа: претседатели на ансамбли, уметнички раководители, членови на СОФAM и активисти во дејноста. Имајќи во вид дека според некои податоци во државата, повремено или редовно, пред пандемијата работеа околу 100 ансамбли, примерокот е мошне солиден и даде веродостојни податоци, сознанија и резултати.

РЕЗУЛТАТИ

По завршувањето на истражувањето, обработката и анализата на податоците извршив класификација на податоците и изработив дескриптивен дел за секој сегмент поединечно, како и предлог ургентини мерки за санирање на состојбите на краток рок и стратешки мерки за развој на подол рок. Во рамките на резултатите сегментирано се претставени: *Состојбата пред почетокот на пандемијата; Состојбата за време на*

пандемијата (февруари 2020 – јуни 2021 година); Проблемите; Загрозеноста на ансамблите и фолклорната дејност; Работа за време на пандемија; Перспективи; Мерки за зајакнување на ансамблите и фолклорната дејност; и Заклучни согледувања.

СОСТОЈБА ПРЕД ПОЧЕТОКОТ НА ПАНДЕМИЈАТА

Здруженијата на граѓани, групи и ансамбли кои ја практикуваа фолклорната дејност во периодот до почетокот на пандемијата, односно до почетокот на 2020 година, работеа нормално, во традиционалниот континуитет, во согласност со предвидените планови и проекти од кои дел се финансирани од Министерството за култура, дел се помогнати од локалната самоуправа или од донатори и спонзори, а дел од сопствени приходи. При тоа во анализираниите субјекти членуваа преку 2.000 членови кои претежно се распоредени во фолклорни – игроорни ансамбли во согласност со нивната возраст и тоа именувани како *детски, младински, сениорски* (главен ансамбл, прв ансамбл, втор и сл.) и групи на *ветерани*. Во рамките на субјектите работаа и вокално инструментални секции односно состави, оркестри на народни традиционални инструменти и оркестри на индустриски инструменти. Групите и ансамблите располагаа со своја гардероба, носија, костими, од кои дел се автентични, изворни, а дел се новосоздадени по пример на изворните. Својата дејност ја извршуваа во свои простории, во училишта, домови на месни заедници, општински домови на култура, при што некои плаќаа кирија, а некои не. Во рамките на нивната дејност вршат соодветна едукација и подготовка на членовите за презентација на традиционални и новопоставени фолклорни содржини инспирирани од народните во рамките на своите програмски репертоари. Финансиската состојба им е стабилна, се реализираат проби, концерти, гостувања во земјата и странство.

Секое здружение, група или ансамбл е повеќе или помалку успешно како резултат на своите кадровски, човечки ресурси и материјално – финансиски капацитети.

СОСТОЈБА ЗА ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈАТА (ФЕВРУАРИ 2020 – ЈУНИ 2021)

По појавата на светската пандемија со корона вирусот, ширењето на инфекцијата, зголемувањето на бројот на заболените и воведувањето на мерките за заштита во нашата држава, односно по 20 февруари 2021 година, комплетната ситуација во фолклорната дејност се менува. Фолклорните групи и ансамбли престануваат со својата дејност и преминуваат во фаза на мирување, салите за проби и за сценска презентации се затвараат, предвидените концерти, гостувања, манифестации и фестивали се откажуваат.

Соодветните комисии, органи и тела на Владата пропишуваат и преземаат мерки и утврдуваат соодветни протоколи за вршење на битните дејности по сектори, но за жал, најверојатно заради спецификата, во периодот

од февруари 2020 па до јуни 2021 година не е изготвен протокол исклучиво наменет за работа и активности во фолклорната дејност. Во таква ситуација, соочени со опасности по здравјето на своите членови, ризик од ширење на пандемијата, без соодветни протоколи за дејноста и со многу оправдани мерки и ограничувања, групите и ансамбли се доведени во незавидна ситуација² која е обременета со многу проблеми и непознаници.

Тој период може да се подели во три фази и тоа: фаза на *комплетно мирување*, фаза на *делумно отворање и модифицирана активност* и фаза на повторно *парцијално затварање и модифицирана активност*. Во зависност од оценките на раководствата и членовите најголемиот број од ансамбли целиот период го поминаа во мирување, дел реализираа парцијална активност, а некои практикуваа модифицирана активност во текот на целиот период.

Фазата на *комплетно мирување* трае во периодот од февруари до крајот на јуни 2020 година и соодветно одговара на обемот на пандемијата и интензитетот на мерките за заштита. Соочени со големи опасности по здравјето на членовите, ризици, непознаници и ограничувања, реакцијата на ансамбли е сосема логична и оправдана. Ансамбли не работаат, постои минимална комуникација меѓу раководните структури и членовите³, информативни консултации помеѓу одговорните на ансамбли, комуникација со соодветните сектори со Министерството за култура околу предвидените проекти и дефинирање на нивниот статус и делумни консултации околу некои планирања на можни активности по стивнувањето на инфективниот бран.

Фазата на *делумно отворање и модифицирана активност* трае од јуни па до крајот на октомври односно почетокот на ноември 2020 година кога мал дел од субјектите се отвораат, се реактивираат, продолжуваат со дредени активности и ја прилагодуваат својата работа со условите, мерките и можностите. На тој начин одредени ансамбли по вакуум просторот во однос на функционирањето успеаја да обезбедат континуитет на функционирањето, со почитување на мерките за справување со корона кризата⁴ и започнаа концертни активности на отворени сцени со учество прво на вокално инструментални ансамбли, а покасно и со камерни игроорни групи и ансамбли. Тука е битно да се напомене дека Републичкиот фестивал на народни песни и игри „Илинденски денови“ Битола е првиот фестивал кој што ги отвори своите сцени за презентација на фолклорни содржини во живо на отворено во 2020 година, но и стана првиот интернационален фестивал кој се реализира ON LINE во РС Македонија. По „Илинденски денови“ со примена на мерките и протоколите и фестивалите „Преображдање“ во Вевчани, „Пеце Атанасовски“⁵ во

² Трајковски Благојче, МБУЦ „Илија Николовски Луј“ Скопје, сопствени истражувања.

³ Нацинска Нада, Група „Орнаменти“ Штип, сопствени истражувања.

⁴ Димитровски Борче, КУД „Илинден“ Битола, сопствени истражувања.

⁵ Крстевски Мирослав, КУД „Панче Пешев“ Куманово, сопствени истражувања.

Долнени и „Истибањското здравоживо – on line“ ги реализираа своите изданија⁶ и ја продолжија тенденцијата на отворање на можности за презентација на фолклорните ансамбли. Дел од фестивалите во РСМ не се одржаа⁷, а некои ансамбли реализираа и кратки гостувања во Косово, Албанија⁸ и Турција.

Фазата на *повторно парцијално затварање и модифицирана активност* започна од ноември и трае до почетокот на јуни 2021 година. Во овој период во согласност со препораките и мерките повторно се оневозможува одржување на проби и активна концертна активност во затворени простори, а временските услови не дозволуваа активности на отворено. Се разбира по добиеното скоро едногодишно искуство одредени ансамбли ги модифицираа своите активности изнаоѓајќи нови сегменти во мозаикот на можности за презентација на традиционалните вредности.

Битно е да се напомене дека во цел период од февруари 2020 до јуни 2021 година мал број ансамбли реализираа активности кои не се директно поврзани со концертна игроорна презентација. Имаше и ансамбли чија што традиција, кадровски, организаторски и просторни капацитети овозможуваа нивните простории да бидат отворени секојдневно⁹ и да реализираат проекти од областа на документаристиката, издаваштвото и одржувањето на носите. Одредени ансамбли имаа стручен потенцијал и визији кои им овозможи брзо прилагодување¹⁰ и адаптирање на ситуацијата насочувајќи се кон учество во разни проекти драми, филмови, изложби, работилници, семинари, фестивали и одржуваа активност во континуитет. Најголемиот број од малкуте ансамбли кои ги модифицираа активностите се ориентираа кон изработка на носии¹¹ и одржување на гардеробата и реквизитите.

Цела 2020 година се карактеризира со откажување и не реализирање на голем број проекти во фолклорната дејност. Но има и случаи кога одредени друштва ги реализираа поголемиот дел од своите активности¹² особено за проектите од изложбена, издавачка и многу ретко концертна активност на отворено чија што реализација не се судри со пропишаните мерки за заштита.

ПРОБЛЕМИ

Основни проблеми, предизвикани од пандемијата, кои ја оневозможуваа активната работа на субјектите од фолклорната дејност се: опасноста од инфекција, немањето протоколи за фолклорната (игроорната)

⁶ Чочороски Тошо, КУД „Дримкол“ Вевчани, сопствени истражувања.

⁷ Симоновски Горан, директор на НУ Центар за култура – Охрид, сопствени истражувања.

⁸ Рамадани Дритан, КУД „Бајрам Шабани“ Куманово, сопствени истражувања.

⁹ Кузаревски Сашко, АНПИ „Орце Николов“ Скопје.

¹⁰ д-р Јаневски Владимир, Ансамбл „Македонија“ Скопје, сопствени истражувања.

¹¹ Наков Ване, ФА „Етнос“, Скопје, сопствени истражувања.

¹² Димитровски Борче, КУД „Илинден“ Битола, сопствени истражувања.

дејност, неадекватните простории за одвивање на дејноста¹³, финансиската ситуација, стравот и несигурноста¹⁴, одливот на членови, чувството дека фолклорната дејност е загрозна и оставена сама на себе¹⁵.

Опасноста од инфекција, пропишаните мерки за заштита, како и чувството на одговорност кај раководните структури на групите и ансамблиите¹⁶ за здравјето на своите членови, доведоа до ситуација на почетокот сите субјекти комплетно да ја прекинат својата активност се додека не се остварат услови за безбедно вршење на дејноста. Со ширењето на заразата и појавата на инфекција на цела територија на државата, а во рамките на тоа и случаите на заразување на лица кои се членови на групите и ансамблиите, уште повеќе се втемели потребата од прекин на активностите и мирување во рамките на фолклорната дејност.

Во услови на пропишани мерки на заштита како и соодветни протоколи за работа во голем број сфери од општественото живеење, недонесувањето на соодветни специјализирани протоколи за фолклорната дејност претставува огромна тешкотија за групите и ансамблиите. Покрај другото, тоа предизвика чувства на инфериорност, отфрленост и забораеност од надлежните и даде можност да ширење на разни дезинформации и демотивизација¹⁷. Тоа на некој начин во првите месеци од пандемијата ја задуши можноста на иницијативност и креативност за изнаоѓање модел на делување кај најголемиот број на групи и ансамбли. Со текот на времето самоиницијативно многу мал број на групи и ансамбли започнаа со одредени активности кои можеа да се вклопат во протоколите за одредени музички, танцови и едукативни дејности.

Запирањето на активностите предизвика и запирање на финансиските приходи кои ги имаа субјектите. Со оглед на тоа што пробите односно процесот на едукација не се реализираше членовите престанаа со плаќање на чланарина, а запреа и приходите од концертни и самофинансирачки активности. Предвидените проекти од областа на концертната активност, гостувањата на интернационални фестивали во странство не можеа да се реализираат, а со тоа и договорените дотации од Министерството за култура за дел од одобрената и прифатената програма не можеа да се исплатат. Во ситуација на пандемија и општа здравствена криза се изгуби поддршката од спонзорите и донаторите, а и од локалната самоуправа. Акумулацијата на сето наведено доведе до голема финансиска криза во групите и ансамблиите. Сметките за кирија, струја, вода, комуналии, интернет, одржување на просториите и гардеробата, стручни и други услуги се згледуваа и ги водеа субјектите кон безизлезна ситуација која се стреми кон банкрот. Единствено ентузијазмот на одредени раководители,

¹³ Арсов Александар, КУД „Јане Сандански“, Неготино, сопствени истражувања.

¹⁴ Талески Кирил, Вокален состав „Октет“ Прилеп, сопствени истражувања.

¹⁵ Димитровски Борче, КУД „Илинден“ Битола, сопствени истражувања.

¹⁶ Рутевски Боро, ФА „Битола“ Битола, сопствени истражувања.

¹⁷ Кнежевиќ Милан, КУД „Младост“ Јосифово, сопствени истражувања.

кои со голем напор обезбедуваа средства за елементарните потреби, како и приходите од Министерството за култура за проектите кои не беа директно загрозени од пандемијата (изработка на носии, набавка на инструменти, материјали, подготовка на изложби, печатење на монографии и сл.) ги држеа одредени ансамбли во некоја минимална финансиска кондиција.

Покрај финансиските се јавуваат и проблеми со просториите за активност. Сите ансамбли кои користеа простории во основните и средните училишта, домовите и центрите за култура¹⁸ или во други институции заради пропишаните мерки за заштита не беа во можност редовно да ги користат за активност. Единствено групите и ансамблиите кои имаа свои простории, или простории во урбаните (месните) заедници можеа полесно да имаат пристап до своите канцеларии, сали за вежбање и гардероби. Тука би напоменал дека голем дел од просториите кои се користат се неадекватни, без соодветно греење, вентилација, санитарни јазли и основни услови за работа што во актуелната ситуација уште повеќе дојде до израз.

Во ситуација на забрана за дејност, немање проекти, адекватни простории, во некои средини се јави и губење на врската помеѓу членовите и ансамблиите и проблем со одлив на членовите¹⁹ со што уште повеќе се наруши стабилноста на ансамблиите. Одливот на членови во одреден процент е и нормална појава заради промена на интерес, запишување на факултет, преселби и слично, но во неможност за прием на нови членови проблемот доби нова димензија.

Акумулацијата на сите наведени проблеми доведе до несигурност, страв и чувство на загрозеност за иднината на ансамблиите и воопшто фолклорната дејност во државата.

ЗАГРОЗЕНОСТ НА АНСАМБЛИТЕ И ФОЛКЛОРНАТА ДЕЈНОСТ

Пандемијата, запирањето на активностите, губењето на континуитетот во негувањето на фолклорните содржини²⁰, проблемите кои се појавија заради сето тоа, ги извадија на површина сите слабости како на субјектите така и на општествениот систем дизајниран за поддршка и развој на фолклорната дејност. Тоа доведе до реално чувство на загрозеност²¹ на функционирањето и континуитетот на ансамблиите и фолклорната дејност во оној облик кој егзистира со децении.

Губењето на институционалната сигурност, оставањето на ансамблиите сами на себе, немањето евалуација на човековите ресурси, кондицијата на субјектите и отсуството на креирање на соодветна институционална поддршка²² првенствено од општините каде што ја вршат дејноста само ја зголеми несигурноста и ја влоши состојбата.

¹⁸ Тренеска Татјана, ФА „Бисери“ Охрид, сопствени истражувања.

¹⁹ Милошевски Љупчо, КУД „Илинден“ Струга, сопствени истражувања.

²⁰ Стојановска Перса, ЗФГ „Копачка“ Драмче, Делчево, сопствени истражувања.

²¹ Ѓорѓиев Ѓорѓи, Пејачка група „Армањ Пирифањ – Горди Власи“, Скопје, сопствени истражувања.

²² Димитровски Борче, КУД „Илинден“ Битола, сопствени истражувања.

Самата кадровска структура на одредени субјекти кои работаат по застарени матрици, во кои заради разни причини отсуствува поголема доза на стручност²³ и професионалност, имаат одреден придонес за зголемување на загроеноста и во немањето креативен одговор на ситуацијата. Во тој правец е и констатацијата за инертност на одредени раководни структури во субјектите, доцнењето на системските решенија за децентрализација²⁴ кои би довеле до соодветна грижа и поголема поддршка од локалната самоуправа, па и третманот на медиумите на дејноста кои би ја зголемиле актуелноста на проблемите. Загроеноста на дејноста си носи и одредени корени и од времето пред пандемијата заради намалениот интерес за членување²⁵ кој е пренасочен кон новите модерни трендови и правци во сите сфери на културата и општеството.

РАБОТА ЗА ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА

Праксата во периодот февруари 2020 – јуни 2021 година покажа дека работата за време на пандемија е многу тешка, лимитирана, зависна од степенот на ширење на инфекцијата, мерките за заштита, како и од многу други услови и параметри и бара голема стручност, посветеност, дисциплина, финансиска поддршка и интердисциплинарна соработка со членови, родители, стручни лица, институции од областа на културата, здравството, образованието, локалната самоуправа и Министерството за култура. Еден од основните услови е изготвувањето на соодветни протоколи²⁶ за работа на групите и ансамблиите кои би ги подготвиле тимови од стручни лица од фолклорната дејност, здравствените власти и Министерството за култура.

Врз основа на скромните искуства во периодот, во услови на намалена инфекција, можна е работа со мали групи²⁷ со доследно почитување на насоките за мерење на температура, дезинфекција на раце, носење на маски, држење на максимално можно растојание²⁸, водење на прецизна евиденција за присутност на секоја проба²⁹, или работа со поголеми групи во широки простори и на отворено³⁰. Активноста on line, преку интернет социјалните мрежи, ансамблиите ја користеа претежно за учество на on line интернационални фестивали³¹, комуникација, одржување на работни средби и состаноци, а незначителен број ја користеа за едукација. Еден од ретките примери е *Семинарот за традиционална музика и игра во Битола* кој се реализира комплетно on

²³ Јаневски Владимир, Ансамбл „Македонија“ Скопје, сопствени истражувања.

²⁴ Кузаревски Сашко, АНПИ „Орце Николов“ Скопје, сопствени истражувања.

²⁵ Чочороски Тошо, КУД „Дримкол“ Вевчани, сопствени истражувања.

²⁶ Реџепов Зенил, КУД „Гоце Делчев“ Делчево, сопствени истражувања.

²⁷ Наков Ване, ФА „Етнос“ Скопје, сопствени истражувања.

²⁸ Стојчевска Милена, КУД „7-ми Септември, Македонски Брод, сопствени истражувања.

²⁹ Богдановски Тони, КУД „Кочо Рацин“ Скопје, сопствени истражувања.

³⁰ Мемеди Зани, СХКА „Јахи Хасани“ Чегране, Гостивар, сопствени истражувања.

³¹ Митковски Стојко, ФА „Китка“ Истибања, сопствени истражувања.

line во 2020 година. Најголем број од групите и ансамблие работата за време на пандемија ја насочија кон одржување и изработка на носии³², набавка на реквизити и опрема, реализација на изложби и подготовка и издавање на монографии³³ и други печатени материјали.

ПЕРСПЕКТИВИ

Покрај сите проблеми и тешкотии кои ги предизвика пандемијата констатација е дека со добро осмислена заедничка акција на микро и макро план од сите субјекти и надлежните институции на локално и државно ниво фолклорната дејност ќе си обезбеди своја перспектива.

Љубовта на младите луѓе кон својата традиција³⁴, желбата, мотивот и постоечката сила и енергија за работа³⁵ на илјадниците ентузијастички, фактот дека фолклорот е повеќе од игра³⁶, постоечката материјална, просторна но и кадровска база и потенцијал, големиот број на стручни кадри етнокореолози кои се вклучуваат во ансамблие и воопшто во дејноста, а секако и децениската традиција на егзистирање и справување со тешкотии и проблеми, ќе овозможат нов исчекор и перспектива.

Во тој процес на враќање во така наречена нормала ќе се појави процес на згаснување на стари и појавување на нови групи и ансамбли³⁷ што можеби е и природен процес на селекција и како појава е присутна во дејноста од 1945 година до денес, но тоа не би требало да има сила да ја загрози перспективата на дејноста.

Покажаните слабости за време на пандемијата треба да делуваат како поука и сигнал за цврсто *еснафско здружување* во рамките на постоечкиот *СОФМ - Сојузот на фолклорни ансамбли на Македонија* кој е рамноправен член на *СIOFF*³⁸ – *Интернационалниот совет на фолклорни фестивали и фолклорни уметности* и изнаоѓање на заеднички темелни основи за соработка и надградба кои ќе ги заштитат субјектите, дејноста и ќе обезбедат нова перспектива. При тоа треба да се надмине фобијата од промени, да се надминат сите евидентирани негативности, да се воспостави систем на валоризација кој ќе овозможи институционална сигурност и предвидливост но без да се загрози слободата на уметничкиот израз и индивидуалните посебности и карактеристики и без да се наштети на традиционалните културни вредности кои се предмет на негување и презентација.

³² Илиќ Ненад, АНПИ „Орце Николов“ Скопје, сопствени истражувања.

³³ Димитровски Антонијо, КУД „Илинден“ Битола, сопствени истражувања.

³⁴ Наков Ване, ФА „Етнос“ Скопје, сопствени истражувања.

³⁵ Милев Велин, ФА „Цветови“ с. Дедино, Радовиш, сопствени истражувања.

³⁶ Кузаревски Сашко, АНПИ „Орце Николов“ Скопје, сопствени истражувања.

³⁷ Јаневски Владимир, Ансамбл „Македонија“ Скопје, сопствени истражувања.

³⁸ Димитровски Никола, член на правна комисија на СIOFF, сопствени истражувања.

МЕРКИ ЗА ЗАЈАКНУВАЊЕ НА АНСАМБЛИТЕ И ФОЛКЛОРНАТА ДЕЈНОСТ

Заздравување и зајакнување на здруженијата, групите и ансамблиите и воопшто фолклорната дејност од последиците предизвикани од светската пандемија е процес кој треба да биде испланиран, организиран и реализиран од страна на сите субјекти од дејноста, Министерството за култура, локалната самоуправа и СОФАМ.

Покрај сите активности кои ќе ги преземаат групите и ансамблиите врз основа на нивните индивидуални планови и програми за работа потребно е во заедничка соработка со пошироката општествена заедница односно со институциите од областа на културата, здравството, образованието на државно и локално ниво да се дефинираат и преземат: *ургентни мерки на краток рок и стратешки мерки за развој на подолг рок.*

Во рамките на *ургентните мерки на краток рок* би ги издвоил:

- Дефинирање на протоколи за вршење фолклорна дејност во време на пандемија;
- Утврдување на основните финансиски потреби на групите и ансамблиите и помош за нивно подмирување;
- Утврдување на основните просторни, материјални, организациони, стручни и други потреби на групите и ансамблиите и помош за нивно задоволување,
- Утврдување на состојбата и пропишување на мерки за заштита на носиите на групите и ансамблиите;
- Стручна помош и едукација за развој на алтернативни начини за вршење на дејност вклучувајќи ја и on line дејноста во ситуација на продолжена пандемија.

Во рамките на *стратешките мерки за развој на подолг рок* би ги потенцирал:

- Дефинирање на стратегија за развој на фолклорната дејност во РС Македонија;
- Дефинирање на критериуми, мерила и стандарди за вршење на фолклорна дејност;
- Категоризација на субјектите од областа на фолклорната дејност;
- Зајакнување на капацитетите на СОФАМ;
- Зајакнување на капацитетите и соработка со Министерството за култура и единиците на локалната самоуправа.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Светската пандемија со корона вирусот има огромно негативно влијание врз работата на здруженијата, групите и ансамблиите од областа на фолклорната дејност во РС Македонија. Тоа доведе во периодот од февруари 2020 година до јуни 2021 година субјектите да поминат низ три тешки фази на делување и тоа: фаза на *комплетно мирување*, фаза на

делумно отворање и модифицирана активност и фаза на повторно парцијално затворање и модифицирана активност.

Дефинираната загрозеност на континуитетот на делувањето на групите, ансамблите и воопшто на вршењето на фолклорната дејност бара поширока општествена мобилизација и ангажираност во различни области со цел преку *ургентни мерки на краток рок и стратешки мерки на подолг рок* да се заштити, нормализира, надгради и да се отвори перспектива за фолклорната дејност и субјектите кои ја одржуваат и развиваат со децении.

THE SITUATION, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF ASSOCIATIONS, GROUPS AND ENSEMBLES IN THE FOLKLORE ACTIVITY IN THE SITUATION OF THE WORLD PANDEMIC

Abstract

The traditional dances and songs, as significant parts of the Macedonian spiritual cultural heritage, have been passed down from generation to generation within the family through the centuries in the environment in which people live and work.

From the middle of the XX century came the expression of nurturing and transmitting the cultural heritage in the amateur folklore groups and ensembles. Practice has shown that they have played a huge role in the ongoing existence of traditional dances, songs and customs and in the preservation of folk costumes and authentic instruments.

Unfortunately in 2020 and early 2021, under the pressure of the global coronavirus pandemic, groups and ensembles stopped their work and were brought into a very unenviable situation that highlighted the need for research, analysis and opportunities to overcome it.

Motivated by all of this, with the support of the Ministry of Culture of the republic of North Macedonia, in the period from March to June 2021 I realized a scientific research project aimed at *The situation, problems and perspectives of associations, groups and ensembles in the field of folklore in a world pandemic.*

As a result of that research, I came to findings and conclusions based on which I ascertained the state of the associations, groups and ensembles, and pointed out urgent measures for implementation in the short term and strategic measures for realization in the long term.

In that way, the subjects from the folklore activity would be helped to overcome the situation and to provide their development perspective.

Keywords: tradition, folklore, folklore group, pandemic.

СОГОВОРНИЦИ - ИНТЕРВЈУИРАНИ И АНКЕТИРАНИ ЛИЦА

1. Арсов Александар, КУД “Јане Сандански“ Неготино
2. Богдановски Тони, Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“ Скопје

3. Горгиев Ѓорги, З. „Мандра“, Пејачка група “Армањ Пирифањ -Горди Власи“, Скопје
4. Димитровски Антонијо, претседател на СОФАМ, КУД „Илинден“ Битола
5. Димитровски Борче, КУД „Илинден“ Битола
6. Димитровски Никола, СОФАМ, правна комисија СЮФФ, од Битола
7. Илиќ Ненад - Боб, АНПИ „Орце Николов“ Скопје
8. д-р Јаневски Владимир, Ансамбл „Македонија“ Скопје
9. Кнежевиќ Милан, КУД „Младост“ Јосифово
10. Крстевски Мирослав, КУД „Панче Пешев“ Куманово
11. Кузаревски Сашко, АНПИ „Орце Николов“ Скопје
12. Мемеди Зани, КУД „Јахи Хасани“ Чегране, Гостивар
13. Милев Велин , ФА „Цветови“ с. Дедино, Радовиш
14. Милошевски Љупчо, КУД „Илинден“ Струга
15. Митковски Стојко, Фолклорен Ансамбл „Китка“ – Истибања
16. Наков Ване, ФА „Етнос“ Скопје
17. Наџинска Нада, Група „Орнаменти“ Штип
18. Рамадани Дритан КУД „Бајрам Шабани“ Куманово
19. Реџепов Зенил, КУД „Гоце Делчев“ Делчево
20. Рутевски Боро претседател ФА „Битола“ Битола
21. Симоноски Горан, директор НУ Центар за култура – Охрид, „Балкански фестивал“
22. Стојановска Перса, ЗФГ „Копачка“ с. Драмче, Делчево
23. Стојческа Милена, КУД „7-ми Септември“ Македонски Брод
24. Талески Кирил, Вокален состав “Октет“ Прилеп
25. Трајковски Благојче, МБУЦ „Илија Николовски Луј“ Скопје
26. Тренеска Татјана ФА „Бисери“ Охрид
27. Чочороски Тошо, КУД „Дримкол“ Вевчани

ТЕХНИКИ ЗА ТИМСКА РАБОТА ВО ОНЛАЈН НАСТАВАТА ПО СТРАНСКИ ЈАЗИК

Доцент д-р Лела Ивановска

Факултет за информатички и комуникациски технологии, Универзитет
„Св. Климент Охридски” – Битола

Вонреден професор д-р Силвана Нешковска

Педагошки факултет – Битола, Универзитет „Св. Климент Охридски” –
Битола

Доцент д-р Милена Касапоска-Чадловска

Правен факултет – Кичево, Универзитет „Св. Климент Охридски” –
Битола

Апстракт

Каковомногуземји, така и кај нас, борбата против КОВИД-19 ги затвори училиштата и учењето се одвива онлајн. Онлајн наставата претставува нов, поинаков начин на учење и подучување. Прилагодување на содржината на материјалот, давање соодветни инструкции за зададените задачи, оценување на знаењето, одржување на мотивираноста и интересот научениците/студентите за време на онлајн часовите, се само дел од предизвиците со кои се соочи образованието во целост за време на оваа пандемија. Со овие предизвици се справуваат и наставниците и изучувачите на странски јазик.

Целта на овој труд е да понуди интерактивни техники за тимска работасо цел создавање поволна клима за онлајн учење на странски јазик, како и за поттикнување на социјализацијата меѓу сите инволвирани страни за време на онлајн наставата, но и за одржување на мотивацијата за учење, стимулирање, релаксирање и создавање атмосфера на доверба. Посебен акцент се става на некои од таканаречените воведни техники за тимска работа, предложени од Nik Peachey во неговата книга „Team Building Activities”, и тоа *The Ice breakers*, *Identity Iceberg*, *Human Alphabet*, *Bucket List* и *The Web Crawl*. Аргументите на овој труд се во насока на валидација на тврдењето дека користењето на ваковтип на наставни техники, од една страна, е директно поврзано со формирањето на позитивна социоемоционална атмосфера, а од друга страна, нуди можности за интеракција во наставата и полесно совладување на материјалот.

Клучни зборови: онлајн учење, техники, работа, социјализација, странски јазик

TEAM BUILDING TECHNIQUES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES ONLINE

Assistant professor, Lela Ivanovska, PhD

Faculty of Information and Communication Technologies, “St. Kliment
Ohridski” University – Bitola

Associate professor, Silvana Neshkovska, PhD

Faculty of Education – Bitola, “St. Kliment Ohridski” University – Bitola

Assistant professor, Milena Kasaposka-Chadlovska, PhD

Faculty of Law, “St. Kliment Ohridski” University – Bitola

Abstract

The fight against the Covid-19 pandemic, among many other things, meant closing the schools and resorting to online teaching in many countries in the world, ours included. Online teaching is a relatively new and a completely different method of teaching from the traditional, classroom-based teaching. Adjusting the teaching material, issuing appropriate instructions, assessing students’ knowledge, sustaining students’ motivation and interest during online classes are just a few of the challenges that this pandemic have brought up on education in general. Teachers of foreign languages as well as learners of foreign languages are not exempted from these occurrences.

The paper at hand aims to offer interactive team building techniques suitable for creating an atmosphere in class, conducive for acquiring a foreign language, for boosting the socialization of all parties involved in the process of online teaching and learning as well as for sustaining students’ motivation for studying, and for creating an atmosphere of trust and mutual respect. A special accent in this paper is put on a selection of introductory team building techniques proposed by Nik Peachey in his book “Team Building Activities”, such as *The Ice breakers*, *Identity Iceberg*, *Human Alphabet*, *Bucket List*, and *The Web Crawl*. All arguments presented in this paper seek to provide validation of the claim that employing such teaching techniques directly contributes not only to establishing positive socio-emotional atmosphere in class, but also to proffering possibilities for interaction and mastering the language much more quickly and easily.

Keywords: online teaching, techniques, team work, socialization, foreign language

Вовед

Онлајн наставата се изведува во едно ново опкружување каде што технологијата има значајна функција. Дигитализацијата, како дел од процесот на онлајн учење, го детерминира постигнувањето на целите и

резултатите од учењето. Користењето на дигитална технологија во наставата подразбира поголема флексибилност во процесот на учењето, но и поголема подготовка од страна на наставникот. Покрај физичката оддалеченост на учениците за време на онлајн учењето, од голема важност е да се води грижа и за социо-емоционалните аспекти на учењето бидејќи во овој случај, за разлика од наставата со физичко присуство, се зголемува психолошката и емоционалната оддалеченост и доаѓа до намалување на групната кохезија која е значајна за ефективно учење. Поради тоа, треба да се создаде чувство за заедница, да се одговори на социо-емоционалните потреби на учениците/студентите преку интерактивни активности кои ќе им помогнат да научат повеќе за себе и за своите соученици, ќе им отворат можност слободно да го искажат својот став, да добијат повратна информација и да имаат интерес и мотивација за учење.

Во таа насока, овој труд има за цел да понуди интерактивни техники за тимска работа со цел создавање на поволна клима за учење на странски јазик онлајн, за поттикнување на социјализацијата меѓу сите инволвирани страни за време на онлајн наставата, но и за одржување на мотивацијата за учење, стимулирање, релаксирање и создавање атмосфера на доверба. Посебен акцент се става на неколку воведни интерактивни техники предложени од Nik Peachey во неговата книга „Team Building Activities”, како што се: *TheIcebreakers*, *IdentityIceberg*, *HumanAlphabet*, *BucketList* и *TheWebCrawl*.

Аспектот социјализација во рамките на онлајн наставата

Социјализацијата е значаен дел во процесот на учењето. Многу ученици/студенти со задоволство доаѓаат на час за да се дружат и споделуваат искуства (Irwin and Berge 2006; Masscobu, 2008). Аспектот социјализација честопати се занемарува за време на онлајн наставата. Учениците/студентите немаат можност слободно да разговараат со своите врстници пред или по часовите или за време на паузата, како што тоа би го правеле кога наставата се одвива со физичко присуство. Во текот на онлајн наставата интеракцијата меѓу учениците/студентите во најголема мера е контролирана од наставниците и е насочена кон специфични педагошки цели за време на учењето при што лесно се занемарува социјализацијата (Peachey, 2021). Отсуството на социјализација може да влијае врз мотивацијата на учениците/студентите и динамиката на работа. Учениците/студенти не се познаваат доволно добро заради што се чувствуваат непријатно и не пројавуваат доволно интерес кога треба да се вклучат во заеднички активности (Capdeferro and Romero, 2012). Учењето на странски јазик претпоставува изложеност и бара одреден степен на психолошки ризик од учениците/студентите. Тие треба да бидат подготвени да ризикуваат, да прават грешки и да споделуваат понекогаш лични детали за себе со цел да го користат јазикот за да се изразат и да ги споделат своите мислења. Затоа, наставникот треба да им помогне да се

запознаатедни со други, да работат тимски, да соработуваати да се поддржуваат едни со други, како на педагошко, така и на емоционално ниво, со што би се стекнале соогромни придобивки како во однос на нивната мотивација, така и кога е во прашање нивната способност за напредок (Peachey, 2021).

Техники за тимска работа

Учењето не е индивидуална активност туку социјален процес кој подразбира интеракција и воспоставување меѓусебни односи меѓу инволвираните страни. Според Адамческа (1991) интеракцијата во активната настава претставува динамичен процес на меѓусебни односи на две или повеќе личности. Тоа значи дека ученикот/студентот, како поединец, стапува во непосредни контакти и ги восприема активностите на другите соученици/студенти. Брајша (1979) вели дека она што човекот го прави човек е неговото јас и се создава во интерперсоналните односи помеѓу луѓето од најрано детство. Според Diamondstone (1980) интерактивната настава подразбира размена на искуства, знаења, соработка и партнерство. На ова се надоврзува и Roeders, (2003) кој тврди дека интеракцијата се одвива меѓу сите учесници во групи, врз основа на партнерство. Интеракцијата е комплексен концепт ивклучува елементи како што се: организација на времето, земање предвид на потребите и интересите на учениците/студентите, воспоставување правила и норми на однесување, толеранција и позитивно-емоционално изразување (Pollucci-Whitcomb and Nevin, 1987).

Во интерактивната настава, основна форма на работа е групната, односно тимската. Техниките за групна работа треба да бидат забавни бидејќи на тој начин се подобрува динамиката на работа во текот на понатамошното следење на наставата, учениците/студентите се чувствуваат релаксирано, меѓусебно се запознаваат и создаваат атмосфера на доверба. Партнерските односи се основа на интеракцијата во наставата. Развивањето на вештини за тимска работа како дел од интеракцијата, е значајно за создавање на социо-емоционална клима во наставата, односно чувство за емоционална сигурност (Deutsh, 2000). Создавањето на позитивна емоционална атмосфера во наставата е основа за напредок и креативност во учењето (Kreidler, 1984). Со примена на техниките за тимска работа кај учениците/студентите се развива чувство за групна припадност, кооперативно учење, рамноправност, автентичност, демократичност (Павлович-Бренеселович, 2000). На ваков начин се воспоставува однос на доверба и блискост и покрај тоа што учениците/студентите се разликуваат според своите способности и интереси. Понатаму, техниките за тимска работа се одвиваат спонтано, создаваат социјална одговорност, позитивна комуникација меѓу учениците/студентите кои се разликуваат по многу атрибути. Ваквите техники се насочени кон развој на ставовите, чувствата и емоциите кај учениците/студентите.

Еден посебен вид техниката тимска работа, кои се од особена важност, се таканаречените *воведни техники*, кои подразбираат реализација на активности за загревање, односно релаксација, создавање на добро расположение и подигнување на енергијата. Овие наставни техники претставуваат директен вовед во реализација на таканаречените *носечки* или *централни активности* за време на часот (Clair, 1995). Со помош на овие техники учесниците можат лесно да се запознаат меѓусебно, но и да се мотивираат за работа во текот на часот.

Примената на воведните техники за тимска работа при онлајн учење не е едноставен процес. Тие треба да овозможат слободна комуникација и флексибилен пристап при самата интеракција и позитивно да влијаат врз интересот и мотивацијата на учениците/студентите. Оттука, од голема важност е на почетокот да се испитаат интересите и очекувањата на учениците/студентите. Исто така, потребна е подготовка на повеќе материјали, адаптирани на видот на активноста.

Во продолжение ќе бидат опишани дел од техниките за тимска работа, предложени од Nik Peachey во неговата книга „Team Building Activities”, којашто е збогатена со дигитални работни листови и презентации креирани со цел создавање на поволна клима заучењенастранскијазик онлајн, како и за поттикнување на социјализацијата и за одржување на мотивацијата за учење.

Icebreakers – оваа техника се состои во 10 прашања. Учениците/студентите во парови споделуваат лични ставови и мислења во однос на поставените прашања со цел подобро да се запознаат, а потоа треба да откријат што им е заедничко.

IdentityIceberg – учениците/студентите имаат за цел да анализираат цртеж на којшто е прикажана санта мраз и да разговараат за тоа какви сличности постојат помеѓу цртежот и луѓето. Понатаму, секој од нив треба да напише најмалку 25 вистинити искази за себе, започнувајќи ја реченицата со „Јас сум ...“ и потоа во групи да ги споделат речениците и да откријат која личност има најмногу заеднички особини со останатите во групата. Потоа, наставникот им ја објаснува поврзаноста на сантата мраз со луѓето, односно дека и тие како и мразот имаат различни нивоа на идентитет. Деловите од мразот над водата се делови од нивниот идентитет што се видливи за општеството. На следното ниво, веднаш под водната линија, постојат работи што само нивното семејство ги знае за нив. Како што се оди надолу, постојат елементи на нивниот идентитет што ги гледаат само најблиските луѓе и на крај, информации што се приватни, и само тие самите ги знаат. За крај, учениците/студентите во групи дискутираат за својот личен идентитет, односно во кој дел од сантата мраз спаѓаат 25–те искази што ги напишале за самите себе.

Human Alphabet – учениците/студентите работат во групи од по 4 до 8 учесници и имаат за цел да изберат збор по свој избор (тоа можат да го направат со помош на генератор на случајни зборови кој е содржан во

книгата) со онолку букви колку што има и учесници во групата, а потоа секој од нив креира буква со помош на делови од телото или пак некој предмет. Целта на техниката е останатите ученици/студенти да го погодат зборот. За крај, групата која погодила најголем зборови ќе се прогласи за победничка.

Bucket List – учениците/студентите работат во групи и имаат за цел да најдат оправдување зошто не сакаат да ги посетат местата кои им се претставени на слајдовите. Групата со најубедливи оправдувања ќе се смета за победничка.

TheWeb Crawl – учениците/студентите во групи имаат за цел да изберат една веб страна за изучување на англиски јазик од понудени осум и имаат за задача да истражат колку таа веб страна е корисна, што можат да научат од истата, како да ја користат и да споделат активности кои се таму понудени.

Предложените техники имаат за цел кај учениците/студентите да развијат комуникациски вештини коишто, покрај когнитивните способности, ќе ги развијат и нивните социјално-емоционални вештини. На тој начин ќе се создадат услови за развој на чувство за емпатија, ефикасност и компатибилност. Исто така, со примена на горенаведените воведни техники за тимска работа учениците/студентите учат како да формулираат прашања, а со тоа се создава и можност за дебати и дискусии, можност за нови прашања и размислувања, за насочена соработка, за оригинални иновации, индивидуална одговорност, за развивање на социјални вештини итн.

Заклучок

Целта на овој труд беше да ја демонстрира корисноста на техниките за тимска работа за време на онлајн наставата по странски јазик. Имено, акцентот беше ставен на опис на избрани воведни техники за тимска работа кои имаат повеќеслоен карактер, односно ја поттикнуваат не само социјализацијата меѓу учениците/студентите, туку и нивната мотивација за учење за време на онлајн наставата. Секако, овие техники можат да се прилагодуваат според потребите и интересите на учениците/студентите и целите на наставниот час. Во секој случај, структурата на овие техники подразбира двонасочна комуникација и размена на мислења и искуства, како и одговорност кон сопственото учење, што е од особена важност при совладувањето на странскиот јазик. Учениците/студентите учат како продуктивно и пријателски да работат во групи и да ја разбираат важноста на соработката во текот на наставниот процес и во секојдневниот живот.

Она што се наметнува како заклучок и препорака во однос на примената на ваквите техники за тимска работа е тоа дека тие се неопходни, особено во услови кога наставата по странски јазик се одвива онлајн, бидејќи придонесуваат за развивање на јазичните вештини на

учениците/студентите, односно заполесно совладување на материјалот, и го поттикнуваат нивниот интелектуален развој и мисловните процеси придонесувајќи засоздавање на позитивна социо-емоционална атмосфера за време на часовите.

Литература

- Адамческа, С., Тандемската работа на учениците, Скопје: Редакција на списанието Просветно дело, 1991.
- Brajsha, P. Psohodinamikapartnerskihodnosa, Zagreb: Scijalnazashtita, god.II, br. 4-5, 1979.
- Diamondstone, J. M., Designing, LeadingandEvaluatingWorkshops forTeachersandParents, Ypsilanti, High-ScopeEducationalResearchFoundation, 1980.
- Roeders, P. Interaktivnanastava. Dinamikaefikasnogucenja I nastave. Ured.Prof. dr. MiomirDespotovic. Beograd: Filozofskifakultet- Institutzapedagogiju I andragogiju, 2003.
- Павлович- Бренеселовис, Д., Павловски, Т. Timskirad i vaspitnojpraksi- Прурусник. Београд-Филозофски факултет, Центар за интерактивну педагогију-ЦИП, 2000.
- Дојч.М., Партнерски однос у воспитању. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет-Београд, 2000.
- Kreidler W., CreativeConflictResolution, London:ScottForesmananCo, 1984
- Clair J., Hoffman C., andJudz O. и Wolfe B. Користен извор: D. Pavlovic-Breneselovic, T. Pavlovski, str.17, 1990,1995.
- Pollucci-Whitcomb P., Nevin A., ThcollaborativeConsultation, Texas:Pro-Ed, 1987.
- Peachey N.,TeamBuildingActivities”,PeacheyPublications 2021.
- Capdeferro, N., &Romero, M.,Areonlinelearnersfrustratedwithcollaborativelearningexperiences? *TheInternationalReviewofResearchinOpenandDistanceLearning*, 13(2): 26-44, 2012.
- Irwin, C. &Berge, Z.Socializationintheonlineclassroom. E-*JournalofInstructionalScienceandTechnology*,9(1). Retrievedfrom <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ846714.pdf> , 2006.
- Maccoby, E. E. Historicaloverviewofsocialisation: researchandtheory. In J. E. Grusec& P. D. Hastings (eds.), *Handbookofsocialization: Theoryandresearch*, 13-41. NewYork: TheGuildfordPress, 2008.

Вонреден професор д-р Сашо Кочанковски¹
Прим. м-р сци. Д-р. Лилјана Кочанковска²

„ЗАЧУВУВАЊЕ И УНАПРЕДУВАЊЕ НА МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА НА КОВИД-19 - РЕЗУЛТАТИ ОД НАШИ ИСТРАЖУВАЊА -“

Апстракт

Целта на овој труд е да ги прикаже ефектите од пандемијата КОВИД-19 врз менталното здравје врз различни групи на луѓе (млади, студенти, здравствени работници). Всушност, овде се сумирани резултатите добиени од неколку истражувања кои ги направивме заедно со студентите на факултетот за психологија при Меѓународниот Славјански Универзитет „Г.Р.Державин“-Свети Николе-Битола и здравствените работници, во периодот 2020-2021 година. Трудите кои ги користевме за да го прикажам влијанието на Ковид-19 врз менталното здравје се наведени во продолжение:

- Истражување со Ивана Митревска насловено: „**Влијанието на КОВИД-19 врз менталното здравје**“
- Истражување со Емилија Крстевска насловено како: „**Влијанието на пандемијата од КОВИД-19 врз нивото на стрес кај интровертните и екстравертните студенти**“
- Истражувањето со Камелија Митревска насловено: „**Когнитивна дисонанца кај пушачи и непушачи во однос на пушењето на цигари**“ (еден дел од трудот е посветен на појава на когнитивна дисонанца како резултат на Ковид-19)
- Трудот „**Burn out - синдромот кај медицинскиот персонал во хосписот Сју Рајдер Битола**“, е направен од Прим. м-р сци. Д-р. Лилјана Кочанковска и Вонр. проф. д-р Сашо Кочанковски
- Истражувањето насловено: „**Однесување на студентите за време на онлајн предавања: истражување кај студентите од I-IV година на факултетот за психологија на МСУ „Г. Р. Державин“-Свети Николе-Битола**“, од Вонреден професор д-р Сашо Кочанковски, Симона Јовановска и Марија Саботиновска

Овие сознанија претставуваат придонес на психолошката наука во откривање и расветлување на повеќе аспекти на менталното здравје. Се надеваме дека тие ќе помогнат понатаму во зачувувањето и унапредувањето на менталното здравје на овие групи на луѓе, во периодот кој сеуште трае, но и после завршување на оваа пандемија.

¹ Меѓународниот Славјански Универзитет „Г.Р.Державин“- Свети Николе-Битола, e-mail: kochankos@hotmail.com

² ЈЗУ Специјализирана болница за геријатриска и палијативна медицина „13 Ноември“ – „Сју Рајдер“ Битола, e-mail: lile_ko@hotmail.com

Клучни зборови: ментално здравје, КОВИД-19, Burn out – синдром, студенти, здравствени работници

Associate Professor Dr. Sasho Kochankovski

Prim. M.Sc. Dr. Liljana Kochankovska

**"PRESERVATION AND IMPROVEMENT OF MENTAL HEALTH
DURING THE COVIDIS-19 PANDEMIC
- RESULTS OF OUR RESEARCH - "**

Abstract

The aim of this paper is to present the effects of the COVID-19 pandemic on mental health to different groups of people (young people, students, health professionals). In fact, here are summarized the results obtained from several studies we had realized together with students at the Faculty of Psychology at the International Slavic University "GR Derzhavin" -Sveti Nikole-Bitola as well as with health professionals, in the period 2020-2021. The papers we used to illustrate the impact of Covid-19 on mental health are listed below:

- Research with Ivana Mitrevska entitled: "The Impact of COVID-19 on mental health"
- Research with Emilija Krstevska entitled: "The impact of the COVID-19 pandemic on stress levels among introverted and extroverted students"
- Research with Kamelija Mitrevska entitled: "Cognitive dissonance in smokers and non-smokers in relation to cigarette smoking" (part of the paper is devoted to the occurrence of cognitive dissonance as a result of Covid-19)
- The paper "Burn out - syndrome among the medical staff at the Sue Ryder Bitola hospice, was made by Prim. M.Sc. Dr. Liljana Kochankovska and Assoc. prof. Dr. Sasho Kochankovski
- The research entitled: "Behavior of students during online lectures: research among students from I-IV year at the Faculty of Psychology at International Slavic University "GR Derzhavin" -Sveti Nikole-Bitola", by Associate Professor Dr.Sasho Kochankovski, Simona Jovanovska and Marija Sabotinovska

These insights represent the contribution of the psychological sciences to the discovery and elucidation of many aspects of mental health. We hope that they will help further in preserving and improving mental health of these groups of people, in the period that is still going on, but also after the end of this pandemic.

Keywords: mental health, COVID-19, Burn out - syndrome, students, health professionals

ВОВЕД

МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ – СОСТОЈБА НА БЛАГОСОСТОЈБА

Според Светската здравствена организација, која ја нагласува позитивната димензија, менталното здравје е дефинирано како состојба на благосостојба во која секоја индивидуа ги реализира неговите/нејзините сопствени потенцијали, може да се справува со вообичаените стресови во животот, може да работи продуктивно и со задоволство и може да придонесе во нејзината/неговата средина (заедница), (WHO, 2018).

Гледајќи на овој начин, менталното здравје не претставува само отсуство на ментална болест, туку многу повеќе.

Многу истражувачи сугерираат дека постојат индикатори на менталното здравје, кои ги претставуваат трите димензии: **Емоционална благосостојба** (перципираното задоволство од животот, среќа, радост и смиреност); **Психолошка благосостојба** (себеприфатеност, личен раст вклучувајќи ја отвореноста за нови искуства, оптимизам, надевање, цели во животот, контрола врз неговата околина, спиритуалност, самостојност и позитивни односи со другите) и **Социјална благосостојба** (социјална прифатеност, верување во потенцијалите на луѓето и општеството во целост, себепочитување и корисност во општеството, чувство за заедништво).

Заради тоа се предлага нова дефиниција за менталното здравје, според која - **Менталното здравје е динамична состојба на внатрешна рамнотежа која им овозможува на поединците да ги користат своите способности во согласност со универзалните вредности на општеството.** (Silvana Galderisi & alt, 2018)

Сите овие претставуваат важни компоненти на менталното здравје кои придонесуваат во различен степен, за динамична состојба на внатрешна рамнотежа: Основните когнитивни и социјални вештини; Способноста да ги препознае, да ги изразува и моделира сопствените емоции, како и да се соживува со другите (емпатија); Флексибилноста и способноста да се справува со негативни настани во животот и функционирањето во социјалните улоги; Хармоничниот однос меѓу телото и умот

ПРЕГЛЕД НА ИСТРАЖУВАЊАТА

Сите овие истражувања се направени во периодот 2020-2021 година, во текот на пандемијата од Ковид-19. Трудовите и заклучоците од истражувањата, кои ги користевме да го прикажам влијанието на Ковид-19 врз менталното здравје - врз младите, студентите и здравствените работници, се прикажани во продолжение.

Истражување со Ивана Митревска: „Влијанието на КОВИД–19 врз менталното здравје“ (2020, дипломска работа, МСУ „Г.Р.Державин“-Свети Николе – Битола).

Беше спроверено он-лајн, во август 2020. Беа опфатени 100 испитаници, од кои 57 се женски, а 43 машки. Сакавме да добиеме

информации во врска со верувањата, однесувањето и некои аспекти од менталното здравје.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА:

Во однос на носењето маска - 4% никогаш не носат, 62 % понекогаш.

Во однос на држењето дистанца - 6 % никогаш не држат, 59 % понекогаш

Дали се однесуваш одговорно за да ги заштитиш себе си и другите - 3% никогаш, 34 % понекогаш

Се чувствува нервозно заради ограничувањата во врска со Covid-19 - 72%

Проблеми со јадењето – 8%

Проблеми со спиењето 19 %

Дали некој твој близок бил во задолжителна самоизолација заради Covid-19, 35%

Дали некој твој близок бил позитивен на Covid-19 - 23%

Дали секојдневните активности зависат од Covid-19 - 31%

Дали побара помош од психолог/психијатар, - само 5%

Дали Covid-19 постои – 80% - Да, а додека 20% - Не

Во однос на образованието – 44% високо образование, средно 51%, а основно 5%.

Во однос на полот – 57% се женски, 43% машки.

Во однос на возраста на испитаниците: до 25 години - 61%, од 25 до 40 години - 23%, а над 40 години - 16% испитаници.

Истражување со Емилија Крстевска: „Влијанието на пандемијата од КОВИД-19 врз нивото на стрес кај интровертните и екстравертните студенти“ (2020, дипломска работа, МСУ „Г.Р.Державин“ - Свети Николе – Битола).

За екстрвертите карантинот станал вистински проблем. Истражувањата покажале дека поголемиот дел од испитаниците екстрверти се чувствувале како да им е одземен целиот живот.

Од друга страна, луѓето со склоност кон интровертност можат да се чувствуваат како светот да им одговара повеќе. Тие имаат повеќе време за себе, поминуваат поголем дел од времето дома, можат да се концентрираат на тивки активности. Доколку работат, тоа можат да го сторат дома во една пријатна и мирна атмосфера и да ги избегнат канцелариите и бучните кафичи.

Но, исто така постојат и некои работи на кои интровертите треба да внимаваат во време на пандемија. Тие можат да се почувствуваат многу изолирани и тоа да им штети на нивната благосостојба. Потребно е да не забораваат да одржуваат контакт со пријателите и семејството. Во рана изолација, интровертите може да изгледаат повлечени. Доколку стресот продолжи и е екстрем, тие ќе ја исцрпат својата енергија на интровертност и возможно е да станат лути и агресивни.

Екстрвертите, напротив, стануваат сè погласни додека се обидуваат да добијат реакција од другите и бараат контакт кој им е

потребен. Недостатокот на внимание со кое се соочуваат во изолацијата може да предизвика да бидат некарактеристично повлечени, во еден нивен внатрешен свет.

Тргувајќи од претпоставката дека екстрвертите во карантин се изложени на поголем стрес и со поголеми фрустрации поради ограничувањата, ова истражување е направено со цел да се направи споредба помеѓу доживувањето на стресот (предизвикан од самоизолацијата во време на пандемијата со ковид – 19) кај студентите екстрверти и кај студентите интроверти.

Истражувањето беше спроведено на 67 студенти, од кои 26 во прва година, 18 во втора година, 10 во трета година и 13 четврта година.

Нивото на перцепиран стрес во просек изнесува 17 бодови, што укажува на благо покачување, земајќи во предвид дека според интерпретацијата на скалата за стрес од DAS тестот, скорот од 0 – 14 се смета за „нормален“.

Не е откриена статистички значајна разлика во нивото на стрес помеѓу машките и женските испитаници,

Просечната вредност кај машките е $M=17,25$, додека кај женските просечната вредност е малку пониска $M=16,89$.

Екстрвертите имаат повисоко ниво на стрес од интровертите.

Аритметичката средина за екстрвертните изнесува $M=19$, додека аритметичката средина за интровертните е $M=15,86$. Меѓутоа оваа разлика не е статистички значајна

Се поставува прашањето дали самоизолацијата е секогаш проследена со негативни и нездрави емоции, или, сепак, може да се поврзе и со позитивни доживувања?

Многу психички промени подразбираат личноста успешно да го помине и надрасне времето на осамување и искуството на соочување сам со себе и најпосле да ги прифати своите човечки слабости.

При таа средба со себе, некои ќе се соочат со своите најдлабоки егзистенцијални стравови и ваквите искуства нема воопшто да им бидат лесни.

Прифаќањето на сите свои доживувања, позитивни или негативни, претставуваат услов за личен раст и развој. Ваквиот период претставува тест за сите нас, да се преиспитаме колку е развиена и до каде е нашата свесност. Периодот кој нè зафати е можност да се спознаеме себе, да имаме време да разговараме со себе и да се запознаеме подобро и да не стравуваме од тоа искуство. Психотерапевтските искуства ни покажуваат дека исходот на запознавање на самите себе е секогаш вреден за трудот што се вложува.

Не можеме да контролираме што ќе се случи во иднината. Не можеме да ги отстраниме сосема природните емоции како страв и анксиозност, но она што можеме да го контролираме се постапките кои ги преземаме во сегашниот момент.

Истражување со Камелија Митревска: „Когнитивна дисонанца кај пушачи и непушачи во однос на пушењето на цигари“ (2020, дипломска работа, МСУ „Г.П.Державин“ - Свети Николе – Битола).

Еден дел од трудот е посветен на појава на когнитивна дисонанца како резултат на Ковид-19.

Пандемијата предизвикана Корона вирусот го промени животот на луѓето низ целиот свет и започна да зема удел и влијание и во физичките и во психолошките сфери на човековото постоење и функционирање.

Покрај тоа што Корона вирусот зададе голем удар и остави страшни последици врз здравствениот систем и економијата, енормни последици остави и врз менталното здравје на целото население, во светски рамки.

Поради настанатата ситуација, наглата промена на функционирање на животот и одвивање на секојдневните обврски, како и големиот страв за своето здравје и здравјето на најблиските, многу голем удар пандемијата зададе и продолжува да задава на психолошката состојба на луѓето.

Паниката, стравот, недовербата, депресијата и анксиозноста резултираа со ранливо население кое не знае како и дали може да се справи со оваа ситуација.

Многу голем дел од луѓето не знаат како да се однесуваат, дали се однесуваат правилно или не, дали се однесуваат совесно или не, сакаат да прават едно, а прават друго.

Едноставно е неизбежно толку голема контрадикторност да не резултира со појава на когнитивна дисонанца. Когнитивната дисонанца настанува кога имаме застапени две различни гледишта кои се меѓусебно неконзистентни, а се намалува преку менување на системот на вредности, мислењето и однесувањето.

Кога човекот не издржал на искушението и заминал со своите пријатели на забава, кај него може да се појави страв дека може да се зарази од вирусот таму каде што се наоѓа. Во тој момент, кај него настанува когнитивната дисонанца, бидејќи знае дека тоа што го прави не е во ред и може да резултира со многу лоши последици, како за него така и за негово семејство, па тој почнува да размислува дека - тој е млад човек и многу се мали шансите да се зарази, дека вирусот е обичен грип и не е толку страшен како што го кажуваат, дека тој е само со своите пријатели и нема контакт со други, иако реалната ситуација и не е така како што тој си ја претставува во моментот бидејќи околу него има многу други луѓе.

Едноставно тој човек за да го намали нивото на непријатност која ја чувствува почнува да си дава секакви изговори и почнува да верува во нив. Колку повеќе пати тоа го направи, толку повеќе ќе почне да верува во тоа што си го кажува себеси.

Тука е тој момент на рационализација на однесувањето или уште како што ја нарекуваме „замка“ која произлегува од рационализацијата, бидејќи со цел да ја намали когнитивната дисонанца, човекот почнува да верува во нешто што навистина може да резултира со лоши последици за

неговото здравје, како и за здравјето на неговото семејство, а со тоа да придонесе и за влошување на ситуацијата во средината каде живее.

Истражувањето „Burn out - синдромот кај медицинскиот персонал во хосписот Сју Рајдер Битола“, од авторите - Прим. м-р сци. Д-р. Лилјана Кочанковска и Вонр. проф. д-р Сашо Кочанковски, направено во периодот мај-јуни 2020 год. и е презентирани на Меѓународната научна конференција „Исток-Запад“ во Свети Николе во јули 2021 год.

Целта на ова истражување е да го процени ризикот за појава на синдромот на професионално согорување. Користен е Maslach Burnout Inventory (МБИ).

Во истражувањето беа вклучени вкупно 30 испитаници (25 женски и 5 машки, на возраст од 20-61 години) вработени во Хосписот Сју Рајдер во Битола.

ЗАКЛУЧОЦИ

Во однос на полот откривме дека кај женските постои висок степен на емоционална исцрпеност и деперсонализација, додека кај машките тие вредности се ниски.

Во однос на образованието откривме дека кај вработените со средно образование постои висок степен на деперсонализација и среден степен на емоционална исцрпеност, додека пак кај вработените со високо образование тој степен е на средно ниво.

Во однос на работниот стаж откриени се високи вредности за емоционална исцрпеност и деперсонализација кај вработените кои имаат работен стаж од 0-10 години како и оние со над 20 годишен работен стаж. Вработените со работен стаж од 10-20 години постигнуваат средни вредности на овие димензии.

Во однос на возраста, се добиваат интересни податоци. Имено, вработените на возраст од 20-30 години, имаат ниски вредности на емоционална исцрпеност и високи вредности за деперсонализација; Оние на возраст од 30-40 години – висока емоционална исцрпеност и ниско ниво на деперсонализација; Оние на возраст од 40-50 години имаат средно ниво на емоционална исцрпеност и ниско ниво на деперсонализација, Додека пак оние над 50 години – имаат високо ниво и на емоционална исцрпеност и на деперсонализација.

Во однос на чувството на личниот успех и постигнувањата на работа, заради сопствените способности, чувството за компетентност и успешност во сопствената работа кај медицинскиот персонал во оваа установа е на високо ниво.

Истражување: „Однесување на студентите за време на онлајн предавања: истражување кај студентите од I-IV година на факултетот за психологија на МСУ „Г. Р. Державин“-Свети Николе-Битола“, од

Вонреден професор д-р Сашо Кочанковски, Симона Јовановска и Марија Саботиновска, направено во мај-јуни 2021 год. резентирано на Меѓународната научна конференција „Исток-Запад“ во Свети Николе во јули 2021 год.

Во истражувањето беа вклучени вкупно 125 испитаници - студенти од I - IV год, на факултетот за психологија (109 женски и 16 машки, на возраст од 19-40 години). Истражувањето беше спроведено онлајн во периодот април-мај 2021 година.

ЗАКЛУЧОЦИТЕ ОД ОВА ИСТРАЖУВАЊЕ:

Врз основа на добиените податоци можеме да ја потврдиме хипотезата дека *Постојат различни причини кои влијаат врз тоа дали студентите ги следат онлајн предавањата со вклучена камера.*

Исто така, од добиените резултати, можеме да ги потврдиме и четирите потхипотези, кои претставуваат и 4 групи на причини за однесувањето на студентите за време на онлајн наставата и тоа дека:

- *ИТ опремата и интернет конекцијата имаат влијание врз тоа дали студентите ги следат предавањата со вклучена камера*
- *Однесувањето на другите студенти за време на предавањата има влијание врз тоа дали студентите ги следат предавањата со вклучена камера*
- *Вклученоста на камерата на професорите за време на наставата има влијание врз тоа дали студентите ги следат предавањата со вклучена камера*
- *Од самоперцепцијата за тоа како студентот изгледа, како се чувствува и какви се условите дома, зависи дали е вклучена камерата во текот на предавањата*

Сите добиени податоци од истражувањата укажуваат на промени во менталното здравје под влијание на пандемијата Ковид -19. Се надеваме дека сите овие прикажани сознанија ќе дадат придонес во психолошката наука и пракса. Се надеваме исто така, дека тие ќе помогнат понатаму во зачувувањето и унапредувањето на менталното здравје на овие групи на луѓе, во периодот кој сеуште трае, но и после завршување на оваа пандемија и ќе ги насочат превентивните и терапевтските активности за поефикасно справување и надминување на тешкотиите кај различни групи на луѓе.

Литература:

- Castelli R. Frank, Sarvary A. Mark (2021). *Why students do not turn on their video cameras during online classes and an equitable and inclusive plan to encourage them to do so.*

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ece3.7123>

- Guillem, Antonio (2021). *Research explains why students keep their cameras turned off*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://www.openaccessgovernment.org/cameras-turned-off/101934/>
- Harvey, Jack (2020). *Face value: why won't students turn their cameras on*. Преземено на 24. 5. 2021 <https://wonkhe.com/blogs/face-value-why-wont-students-turn-their-cameras-on/>
- Loya B. Liz (2020). *Strategies to Encourage Students to Turn Their Cameras On*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://www.edutopia.org/article/strategies-encourage-students-turn-their-cameras>
- Nicandro, Vincent; Khandelwal, Aditya; Weitzman, Alex (2020). *Please, let students turn their videos off in class*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://www.stanforddaily.com/2020/06/01/please-let-students-turn-their-videos-off-in-class/>
- P., Erika (2021). *Why Do Students Do Not Want To Turn On Their Cameras During Online Classes*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://www.sciencetimes.com/articles/29219/20210120/why-students-want-turn-cameras-during-online-classes.htm>
- Patrick (2020). *Online Classroom Management: Why Your Students Turn Their Cameras Off*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://www.hawohomeroom.com/2020/04/online-classroom-management-why-your-students-turn-their-cameras-off/>
- PhD Moses, Tabitha (2020). *5 reasons to let students keep their cameras off during Zoom classes*. Преземено на 24. 5. 2021
<https://theconversation.com/5-reasons-to-let-students-keep-their-cameras-off-during-zoom-classes-144111>
- **Silvana Galderisi, Andreas Heinz, Marianne Kastrup, Julian Beezhold, and Norman Sartorius** (2018). *Toward a new definition of mental health*. Преземено на 3. 7. 2018.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4471980/>
- Stanford University (2020). *Cameras and Masks: Sustaining Emotional Connections with Your Students in an Age of COVID19 (Part 2 of 2)*. Преземено на 24. 5. 2021 <https://tomprof.stanford.edu/posting/1814>
- WHO (2018), *Mental health: strengthening our response*. Преземено на 24. 6. 2021 <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>
- Емилија Крстевска (2020). „Влијанието на пандемијата од КОВИД-19 врз нивото на стрес кај интровертните и екстравертните студенти“ (дипломска работа, МСУ „Г.Р.Державин“ - Свети Николе – Битола).
- Ивана Митревска, (2020). „Влијанието на КОВИД-19 врз менталното здравје“ (дипломска работа, МСУ „Г.Р.Державин“ - Свети Николе – Битола).

- Камелија Митревска (2020). „Когнитивна дисонанца кај пушачи и непушачи во однос на пушењето на цигари“, дипломска работа, МСУ „Г.Р.Державин“ - Свети Николе – Битола).
- Лилјана Кочанковска, Сашо Кочанковски (2021). „Burn out - синдромот кај медицинскиот персонал во хосписот Сју Рајдер Битола“ Меѓународната научна конференција „Исток-Запад“ Свети Николе, јули 2021.
- Сашо Кочанковски, Симона Јовановска и Марија Саботиновска (2021). „Однесување на студентите за време на онлајн предавања: истражување кај студентите од I-IV година на факултетот за психологија на МСУ „Г. Р. Державин“ - Свети Николе-Битола“, Меѓународната научна конференција „Исток-Запад“, Свети Николе, јули 2021.

Проф.д-р Јасмина Буневска Талевска
Универзитет Св.Климент Охридски-Битола
Технички факултет Битола

ВЛИЈАНИЕТО НА КОВИД-19 ВРЗ ЈАВНИОТ ПРОСТОР: ПРЕГЛЕД ОД АСПЕКТ НА СООБРАЌАЈОТ И МОБИЛНОСТА ВО ГРАДОВИТЕ

Апстракт:

Пандемијата КОВИД-19 е првенствено здравствена криза, но исто така и просторна криза! Ова може да се објасни преку потребата да се дистанцираме, да го промениме начинот на транспорт или да се префрлиме на пешачење и возење велосипед, потребата да се преселиме на улица, повеќе јавен простор за чекање, повеќе простор за поминување, со еден збор потреба за “преуредување на улицата и сообраќаен дизајн за здравје! ”

Никогаш порано во европските и светски метрополи не сме можеле да видиме како до овој степен и на толку јасен начин сегашниот автоцентричен модел на градови влијае врз здравјето, безбедноста и животната средина, но никогаш порано не сме можеле да видиме јасна и цврста волја и на локалните и на националните власти да го променат јавниот простор од автомобили во активна мобилност (пешачење и возење велосипед) и како се нудат финансиски придобивки за стимулирање на велосипедскиот сообраќај. Оттука, кризата е можност и предизвик да им помогнеме на нашите општини, по примерот на многу европски и светски метрополи, во краток временски период, конечно да го реализираат она што го планираат и размислуваат долго време - одржлив развој на сообраќајот и мобилноста - да се намали товарот на јавниот превоз сега кога мерките се веќе олабавени, но тоа е и начин да се намали автоцентризмот на општините, да се намали сообраќајниот метеж и сообраќајното загадување.

Затоа, овој труд има за цел да потенцира прашања во смисла на КОВИД-19 и новите пристапи во планирањето и проектирањето на сообраќајот и мобилноста во градовите. Се верува дека кризата КОВИД-19 може фундаментално да го промени нашиот однос со јавниот простор.

Клучни зборови: КОВИД-19, одржлив развој, сообраќај, безбедност на сообраќајот, урбана мобилност, јавен простор

Associate professor Jasmina Bunevska Talevska, Ph.D.
University St.Kliment Ohridski-Bitola
Faculty of Technical sciences

THE IMPACT OF COVID-19 ON PUBLIC SPACE: A REVIEW FROM THE ASPECT OF TRAFFIC AND MOBILITY IN THE CITIES

Abstract:

The COVID-19 pandemic is primarily a health crisis, but it is also a spatial crisis! This can be explained through the need to distance ourselves, change the mode of transport or switch to walking and cycling, the need to relocate on the streets, more public space for waiting areas, more space to pass, in a word the need to "rearrange the street and traffic design for health!"

Never before have we been able to see how in many European and world capitals to this extent and in such a clear way the current self-centered model of cities affects health, safety and the environment, but never before have we been able to see the clear and firm will of local and national authorities to relocate public space from cars to active mobility (walking and cycling) and how financial benefits are offered to stimulate bicycle traffic. Hence, the crisis is an opportunity and a challenge to help our municipalities, following the example of many European and world capitals, in a short period of time, to finally realize what they have been planning and thinking for a long time - sustainable development of traffic and mobility - to reduce the burden of public transport now that the measures have already been relaxed, but it is also a way to reduce the auto centrism of municipalities, to reduce traffic jams and traffic pollution.

Therefore this article aims to highlight emerging questions at the interface of COVID-19 and planning and design of traffic and mobility at the city level. It is possible that the COVID-19 crisis may fundamentally change our relationship with public space.

Key words: COVID-19, sustainable development, traffic, traffic safety, urban mobility, public space

1. Вовед

Рестрикциите во употребата на јавниот простор и социјалната дистанца беа и сеуште се клучните мерки за намалување на трансмисијата на КОВИД-19 вирусот и за заштита на јавното здравје. Половина од населението ширум светот остана дома или поднесе рестрикции во движењето. Се случува празни улици, празни паркови и плажи, а некои активни улици ширум метрополите во светот беа прогласени за „улици на духови“, како во Рим и Барселона на пример. Слушавме за различни размислувања, но сигурно е дека почувствувавме несигурност и страв дека

нашето чувство за место и простор ќе биде трајно трансформирано, а социјалните врски во јавните простори променети.

Инженерите, сообраќајните планери, урбанистите, новинарите, во голема мерка во изминатиот период пишуваат за влијанието на оваа криза врз трансформацијата на јавниот простор, но, веќе е време да се посветиме на анализа на тоа како оваа криза влијаеше врз промената на нашите професии и потребата од адаптација, односно, професионален поглед врз моменталната состојба и предлог како одговор на некои критички прашања за тоа како да изградиме една нова политика во соодветната област.

Имено, иако постојат многу потенцијални влијанија на КОВИД-19 на намената на земјиштето, урбаната густина, енергијата, транспортот, сообраќајот и мобилноста, фокусот во овој труд е на на типологијата на јавниот простор и ре-дизајнот на улицата, а ќе се даде и одговор на прашањето дали се јавува потреба за нов пристап во планирањето на безбедноста на сообраќајот, мобилноста и микро-мобилноста.

2. Европска политика за безбедност на сообраќајот

Во Јуни оваа година во Брисел, Комисијата за транспорт на европскиот парламент гласаше за Извештајот за новата транспортна политика, а претходно се одржа Конференција на Европскиот совет за безбедност на патиштата, на која се донесе нова десетгодишна програма чии генерални заклучоци се однесуваат на смирување на сообраќајот во урбаните средини:

- ЗОНА 30 или зона на смирен сообраќај
- Ре-дизајн на уличната мрежа и
- Фаворизирање на одржливите видови на превоз или одржлива мобилност.

Претходно, во април, европската комисија по повод конференцијата на Европската Унија-ЕУ за резултатите од безбедноста на патиштата, конференција која обедини претставници на политиките на ЕУ, граѓанското општество и патната администрација да ја проценат состојбата на безбедноста во сообраќајот и кои понатамошни чекори треба да се превземат во насока на „визијата нула“, ги објави новите бројки кои покажуваат пад на смртноста на патиштата на рекордно ниско ниво во 2020 година, пред се поради значителното намалување на патувањата во услови на КОВИД-19. Се проценува дека во 2020 година на патишта загинале 18 800 лица, што е годишен пад од 17% во однос на 2019 година [1]. Сепак, ова е помал пад во споредба со остриот пад на нивото на сообраќај низ цела ЕУ. Во текот на изминатата деценија, помеѓу 2010 и 2020 година, бројот на смртни случаи на патишта се намалил за 36%, што покажува дека целта за намалување на бројот на смртни случаи за 50% во таа декада не е постигната, но, сепак со 42 смртни случаи на 1 милион жители, ЕУ има многу поволни бројки во споредба со просекот на светско ниво кој изнесува над 180 смртни случаи на 1 милион жители.

Европската комисија на 20 април и официјално ја започна повелбата за безбедност на патиштата 2021-2030 која е најголема граѓанска платформа за безбедност на патиштата и поддршка на „визијата нула“, односно, целта да се намалат смртните случаи на патиштата на нула до 2050 година [2]. Имено, Европската повелба за безбедност на патиштата датира од 2004 година, како идеја на Генералниот директорат за мобилност и транспорт и како дел од нивната акциска програма за безбедност на патиштата, а со единствена цел да се подигне свеста за културата и безбедноста во сообраќајот, но и да се обезбеди најголемо можно присуство на локално и национално ниво. Денес, Директоратот интензивно работи со мрежа на национални контакти во земјите членки на ЕУ и нивни претставници-амбасадори во останатите земји ширум светот, развивајќи на тој начин нов и посилен пристап за поддршка на поставените цели со размена на добра практика и мобилизирање на граѓанското општество во преземање на вистински активности за подобрување на безбедноста на патиштата.

2.1. Европска повелба за безбедност на патиштата и одржлива мобилност

Основните цели на европската повелба за безбедност на патиштата и одржлива мобилност, се:

- ✓ охрабрување и поддршка на здруженија, училишта, универзитети, компании од сите видови и големини и локални власти во преземање активности за безбедност на патиштата и одржлива мобилност;
- ✓ го препознава придонесот на граѓанското општество за подобрување на безбедноста на патиштата;
- ✓ да им олесни на членовите на граѓанското општество да се стекнат и споделат знаења за прашања поврзани со безбедноста на патиштата и одржливата мобилност;
- ✓ олеснување на дијалогот со цел пренесување на искуство и практично знаење за безбедноста на патиштата на сите нивоа во земјите ширум светот и затоа и се повикуваат сите здруженија, училишта, универзитети, институции да се придружат и да придонесат за намалување на бројот на повредени во сообраќајот - што ќе ги направи патиштата побезбедни.

Мисијата на европската повелба за безбедност на патиштата и одржлива мобилност е дополнително да ја охрабри, зајакне и прошири оваа заедница, со крајна визија за намалување на смртните случаи и сериозните повреди за 50% во периодот од 2020 до 2030 година и без смртни случаи и сериозни повреди на патиштата до 2050 година.

Со цел целосно да ги поддржат можностите за спроведување на акции за подобрување на безбедноста на патиштата воопшто и особено да

го забрзаат усвојувањето на повелбата, националните контакти им даваат насоки на членките за тоа, како да го сторат тоа и ги поддржуваат во воспоставувањето на националните промотивни активности.

Претходно, во февруари 2020 година со Стокхолмската декларација се поставени темелите на глобална политичка посветеност на целите на Резолуцијата на Генералното собрание на ООН за безбедност на патиштата, со која периодот 2021-2030 година се прокламира како втора декада на акции за безбедност на патиштата, [3]. Во врска со ова, ЕУ веќе го презеде водството и постави нова цел да го намали бројот на смртни случаи за 50% и за прв пат бројот на сериозни повреди до 2030 година.

Затоа, 2021/2022 година е особено важна за безбедноста на патиштата, по повеќе основи, а пред се бидејќи светот повторно ги започнува своите активности, а Владите ширум светот со право признаваат дека намалувањето на смртните случаи е како резултат на КОВИД-19 - и дека смртните случаи на патиштата - мора да се сфатат подеднакво сериозно. Во Европската Унија се надеваат дека еден од позитивните аспекти од КОВИД-19 пандемијата ќе биде токму тоа што поставената привремена инфраструктура, како нови патеки за велосипеди и пешачки зони ќе останат како трајна инфраструктура, бидејќи тоа ќе помогне да се направи мобилноста поактивна и побезбедна за ранливите корисници-пешаци и велосипедисти.

3. Влијание на КОВИД-19 врз безбедноста на сообраќајот

Имено, влијанието на пандемијата е тешко да се измери, па додека помалиот сообраќај како резултат на пандемијата КОВИД-19 имаше јасно, иако немерливо влијание врз смртноста на патиштата, прелиминарните податоци од Соединетите држави укажуваат на зголемување на смртноста во 2020 година, и покрај рестрикциите во сообраќајот. Фактите кои беа изнесени за некои земји на ЕУ исто така укажуваат на зголемување на ризичното однесување, особено на брзото возење за време на периодот на полициски час.

Влијанието на пандемијата врз урбаната мобилност покажа значително зголемување на популарноста на велосипедизмот, а многу градови низ целиот свет им дадоа на велосипедистите и пешаците иако привремено, сепак одреден простор на улиците. Овој охрабрувачки развој може да има значително позитивно влијание врз квалитетот на воздухот и климатските промени, како и да создаде нови предизвици за безбедноста на патиштата. Низ ЕУ, околу 70% од смртните случаи на патиштата во урбаните области се однесуваат на ранливите учесници во сообраќајот, вклучително и пешаци, мотоциклисти и велосипедисти. Безбедноста на патиштата е клучна област на интерес во градовите и Европската комисија сака да осигура дека безбедноста на патиштата е земена во предвид во сите фази на планирање на урбаната мобилност. Безбедноста на патиштата ќе биде важен елемент на новата иницијатива за урбана мобилност што

Европската комисија ќе ја претстави подоцна оваа година. Во врска со ова, две европски престолнини, Хелсинки и Осло, постигнаа нула смртни случаи на пешаци и велосипедисти во 2019 година, наведувајќи го намалувањето на брзината како клучен фактор за напредокот.

Безбедноста на патиштата, е јавно-здравствено прашање. Ковид-19 уби 3,5 милиони луѓе ширум светот. Во текот на последната деценија, најмалку 13 милиони луѓе починаа на патиштата ширум светот. Извонредниот глобален одговор на пандемијата Ковид-19 покажа како креаторите на политиките и општеството во целина треба да дејствуваат кон некоја заедничка цел! Успехот не е загарантиран, но, секој учесник во сообраќајот има право и одговорност да се движи наоколу без да го ризикува сопствениот или животот на другите. Креаторите на политиките имаат одговорност да градат безбеден систем кој помага да се заштитат сите! Дали ќе се пристапи со енергија и посветеност со каква што многумина им пристапија на предизвиците на Ковид-19 останува да видиме.

4. Влијание на КОВИД-19 врз дизајнот на јавниот простор

Оптимистите аргументираат дека КОВИД-19 е можност за планерите да ослободат повеќе простор за пешаците и велосипедистите, додека, Милано беше првиот европски град кој прогласи трајно проширување на тротоарите и 35 километри нови велосипедски ленти. Во повеќе градови видовме како преку ноќ се прошируваат тротоари, се поставуваат физички мерки за времено и брзо смирување на сообраќајот, пред се преку воведување на принципите на тактички урбанизам или моделот на суперблокови на Барселона.

Пандемијата не примора да користиме нов вокабулар или типологија за опишување на местата во поглед на социјалната густина, растојанија, задушување или ризик по јавното здравје. Размислуваме низ други очила за споделувањето на средствата за транспорт и микро-мобилноста која доживеа раст во пред пандемскиот период и е добредојдена во пост-пандемскиот период, но, поради споделувањето треба посебно да се размисли за соодветен сервис за одржување и чистота на овие превозни средства.

Улиците треба да бидат ре-дизајнирани за да задоволат многу други потреби освен дистанцирање и одржување на растојание, како онлајн купување и достава на пример, што го отвара прашањето за обезбедување на дополнителни места за застанување на овие возила или конкретно мораме да го менуваме пристапот и нашите идеи за оптимално регулирање на уличното паркирање.

5. Влијание на КОВИД-19 врз сообраќајот и мобилноста

Никогаш порано во многу европски и светски метрополи до овој степен и на толку јасен начин не сме можеле да видиме како

моменталниот автоцентричен модел на градовите влијае на здравјето, безбедноста и животната средина, но и никогаш порано не сме можеле да видиме јасна и цврста волја на локалните и национални власти за реалоцирање на јавниот простор од автомобили кон активна мобилност или пешачење и велосипедизам и како се нудат финансиски бенефиции за да го стимулираат велосипедскиот сообраќај.

Затоа и на нас треба да ни биде јасно дека тоа е решението во оваа криза, пред се за да се намали оптовареноста на јавниот превоз сега кога се веќе олабавени мерките, но, тоа е и начин да се намали автоцентричноста на општините, да се намали сообраќајниот метеж и загадувањето кое доаѓа од сообраќајот.

Од тука, кризата е и' можност и предизвик да им се помогне на нашите општини по примерот на многу европски и светски метрополи, во краток период, конечно, да го реализираат она што го планираат и размислуваат долго време – одржлив развој на сообраќајот и мобилноста.

Во текот на 2019 година, беше спроведена анализата на состојбата на сообраќајот и мобилноста во пет општини. Извештајот на таа swat анализа во облик на БЕЛ ДОКУМЕНТ беше изработен и во Септември 2019 година презентираан пред пратеничката комисија за транспорт и животна средина во Собранието на РСМ – „Бел документ за развој и планирање на одржлива урбана мобилност во РСМ“, [5], [6].

Лично, верувам а на основа на анализа тврдам дека изработката на „ПРИРАЧНИК за сообраќајно проектирање во време на пандемија“, кој во исто време ќе биде прифатен и од страна на Министерството за внатрешни работи, ќе доведе до решение на децениските проблеми во општините.

Ќе подвлечам дека тој пристап на проектирање, кој и не е нов, тоа е добро познатиот пристап и концепт на одрливата урбана мобилност, може да ни донесе многу еколошки, безбедносни и економски придобивки, а ако сакаме овие промени да се случат и во нашите градови или онаму каде што се случиле да останат трајни и во пост Ковид 19, ќе бидат неопходни соработка, силна политичка волја и конкретна акција.

6. Заклучок

Урбанистите имаат тенденција да креираат јавен простор во кој луѓето се чувствуваат добредојдени, безбедни и конфорно. Во конкретната криза, а посебно што вакви и слични пандемии се очекува да се случуваат и во иднина, потребно е:

- Да се поедностават процедурите за одобрување и спроведување на брзи сообраќајни проекти за привремени пешачки и велосипедски патеки или, „уличен ре/дизајн и простор анти корона или сообраќајно проектирање за здравје!“
- Потребно е Министерството за локална самоуправа да ги поттикне општините да покажат волја и лидерство во време на криза и да го алоцираат просторот за здрава мобилност.

▪ Потребно е Министерството за внатрешни работи да ги прифати и поддржи мерките, да ги ослободува постоечките патеки и да асистира на општините кои би сакале да го прошируваат просторот за движење на пешаци и велосипедисти на коловозот.

И конечно, и покрај напредокот кој се постигна со измените на неколку закони и покрај напредокот кој се очекува да се постигне со новиот Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање, а согласно детална анализа на капацитетите, ресурсите, можностите и предизиците со кои се соочуваат поголемиот дел од општините во поглед на мобилноста, сакам да нагласам дека за најголем дел од општините сеуште правилникот е автоцентричен, нормативите се превисоки заради типот на уличната мрежа и со тоа, дел од поголемите општини кои имаат реални сообраќајни проблеми имаат потреба од дополнително поедноставување на постапките и бараната проектна документација, поедноставување на процедурите од Министерството за внатрешни работи и Министерство за транспорт и врски.

И конечно, знаејќи ги потребите на општините ќе се овозможи напредок и во идни постапки и тоа:

1. Во процесот на изработка на пример на генералните урбанистички планови, затоа што новите ГУП-ови треба да се темелат на вредностите на т.н. „обратна сообраќајна пирамида“ на која на врвот е пешакот а не’ возилото: одржливост, заштита на животна средина, здравје и безбедност.
2. Во процесот на изработка на транспортните и други стратегии, на пример националната стратегија за безбедност во сообраќајот затоа што најновите европски сознанија за безбедноста во сообраќајот се дека 70% од жртвите во сообраќајните незгоди се во урбаните средини и 39% од нив се пешаци, а 12% се велосипедисти, а тоа значи дека и ние како држава мора да прифатиме дека мобилноста и безбедноста одат заедно, и дека безбедноста на патиштата треба да биде основна компонента на плановите за одржлива урбана мобилност.

Литература

- [1] SAFER ROADS, SAFER CITIES: HOW TO IMPROVE URBAN ROAD SAFETY IN THE EU, PIN Flash Report 37 European Transport Safety Council, June 2019
- [2] Improving global road safety, General Assembly decision A/74/L.86, August 2020
- [3] Stockholm Declaration Third Global Ministerial Conference on Road Safety: Achieving Global Goals 2030 Stockholm, 19–20 February 2020
- [4] Буневска-Талевска, Ј.: СТРАТЕГИЈА ЗА РАЗВОЈ НА СООБРАЌАЈОТ И МОБИЛНОСТА ВО ГРАДОВИТЕ – ПРИРАЧНИК, 2019, ISBN 978-608-66356-0-2.
- [5] Буневска-Талевска, Ј., Симоновски, З.: Бел документ за развој и планирање на одржлива урбана мобилност, GIZ – Отворениот

регионален фонд за Југоисточна Европа за енергетска ефикасност,
август 2019.

- [6] Support to local self-government units of the Republic of North Macedonia to promote sustainable urban mobility, GIZ/ZELS- July-September, Expert, 2019.
- [7] Sustainable urban mobility for the South East Europe Countries II, GIZ ORF-EE, 2019.

вон. проф. д-р Ангелина Станојоска¹
вон. проф. д-р Ице Илијевски²

СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЈА

Абстракт:

Пандемијата предизвикана од корона вирусот драстично го промени секојдневниот начин на живеење и работење на луѓето и имаше големо влијание врз физичката и менталната состојба. Рестриктивните мерки кои беа донесени како одговор на пандемијата, а највеќе ограничувањето на движењето (полициски час, карантин, самоизолација и сл.) резултираше со зголемување на ризикот од семејно насилство.

Во трудот ќе дадеме осврт и прикажување на моменталната состојба со семејното насилство во Република Северна Македонија, односно ќе ги анализираме факторите на ризик кои влијаат за зголемување на семејното насилство, како и мерките за заштита на жртви од семејно насилство. Посебен акцент ќе биде ставен на превенцијата и институционалниот одговор за да се спречи овој вид на насилство и поддршка и помош на жртвите.

Клучни зборови: семејно насилство, пандемија, жртви, Ковид 19.

ВОВЕД

Почетокот на пандемијата имаше значаен ефект врз глобалната здравствена состојба, силни социјални и економски ефекти, а во многу земји резултираше со примена на рестриктивни мерки и полициски час од големи размери (Anderson et al., 2020). Државите во светот почнаа да користат различни видови на реактивни и проактивни мерки за ограничување на ширењето на новиот корона вирус. Овие мерки, претежно познати како „мерки за ограничување“ имаат цел да го ограничат ширењето на вирусот помеѓу поединци и вклучуваа: ограничувања на патувања, гранични контроли, карантин, социјална изолација, физичка дистанца, затворање на бизниси, други услуги и образовни објекти (Payne & Morgan, 2020).

Светските рестриктивни мерки, поради пандемијата COVID-19, предизвикаа многу негативни исходи, како што се невработеност, финансиска криза, проблеми со менталното здравје, зголемување на бројот на смртни случаи, зголемен број случаи на семејно насилство итн. Специфичните околности на кризата COVID-19 значително ги зголемија ризиците од семејно насилство, правејќи ги домовите небезбедни за оние кои се соочуваат со семејно насилство, а се ранливи на различни форми на

¹ Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Правен факултет, angelina.stanojoska@uklo.edu.mk

² Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Правен факултет, iilijevski@hotmail.com

насилство и предизвикаа многу тешки, а во одредени случаи и фатални последици.

Во светот се појавуваат извештаи за зголемување на семејното насилство за време на пандемијата. Споредувајќи го април 2020 година со истиот период од претходната година, СЗО забележа зголемување од 60% на итни повици од жени подложени на насилство од интимен партнер во европските земји-членки.

Во Република Северна Македонија, Владата прогласи вонредна состојба на 18 март 2020 година на целата држава со цел да се спречи ширењето на корона вирусот. За време на вонредната состојба беа донесени многу одлуки и мерки за справување со пандемијата кои имаа за цел да ја ублажат здравствената, социјалната и економската криза, која може да се продлабочи како последица на вонредната состојба.

Во насока на очекувањата за зголемување на семејното насилство во периодот на важење на забраната за движење, Министерството за труд и социјална политика, како одговорна институција за борба против семејното и родово базираното насилство, требаше да преземе активности за подигнување на јавната свест и информирање на јавноста за телефонските броеви на кои може да се пријави семејно насилство.

Семејното насилство е сеопфатен термин кој вклучува многу форми на злоупотреба - физичка, психолошка, емоционална, сексуална и финансиска - во интимна или зависна семејна врска. Тоа често ескалира од закани и вербален напад до насилство опасно по живот, а жртвите можат да претрпат различни форми на злоупотреба и насилство истовремено. Исто така, семејното насилство е прилично трансверзален феномен низ општеството, кој ги зафаќа сите возрасти и било која социо-економска или културна група, со сложени и длабоко вкоренети основни причини и честопати не е официјално пријавен (Gama et al., 2020).

Предизвикот кој се поставува во овој труд е токму потребата да се разбере појавата на семејното насилство за време на пандемијата COVID-19 во Република Северна Македонија во насока на градење на специфични системи за поддршка на жртвите на семејно насилство.

КРИМИНАЛНОТО ОДНЕСУВАЊЕ И COVID – 19

Новиот начин на живот укажа на комплексни промени и избори кои општествата мораа да ги имплементираат и направат. Притоа, најголемиот број на очекувања од рестриктивните мерки поврзани со пандемијата беа насочени кон намалувањето на резиденцијалните кражби, поради политиките на карантин, односно зголемување на комерцијалните кражби (заради намалена заштита на затворените бизниси) и на семејното насилство (поради останувањето дома и како што напоменавме мерките на карантин) (Miller & Blumstein, 2020).

Промените во секојдневниот начин на живот, влијаеше на промени во обемот и дистрибуцијата на криминалот, резултирајќи со зголемен број

на кривични дела поврзани со семејното насилство поради политиките кои бараа од граѓаните да останат дома. Зошто? Поради корелациите на мерките на карантин, финансискиот стрес и присилката изолација (Usher et al., 2020). Истото се очекуваше и кога станува збор за сексуалните кривични дела, нелегалните пазари и имотните кривични дела (пред се во комерцијални објекти) (Miller & Blumstein, 2020). Исто така, мора да се напомене дека месеците кога важеа рестриктивните мерки, беше зголемен бројот и на случаи на говор на омраза, но и на кривичните дела од омраза. Така на пример, чести беа насилните напади врз луѓе со кинеско потекло, но и врз инфицирани луѓе или луѓе кои имале контакт со некој кој бил инфициран или се враќале од земји со висок ризик од инфекција со новиот коронавирус.

Како што напоменавме претходно, рестриктивните мерки првично ги променија рутинските активности на луѓето. Теоријата на рутински активности го објаснува криминалното однесување преку секојдневните, рутински активности, употребувајќи ги трите круцијални елементи кои истовремено мора да се присутни: мотивиран сторител, погодна цел (жртва) и отсуство на заштита или некој друг превентивен фактор. Пресметувајќи го ризикот и вредноста на целта, сторителот носи одлука да го изврши или не кривичното дело (Cohen & Felson, 1979). Останувајќи надвор поретко, со ограничен број на социјални контакти, бројот на можности за извршување кривични дела е исто така намален, но времето поминато дома е важен фактор пак за зголемување на други видови кривични дела.

Најчесто користениот механизам за заштита од инфекција со новиот SARS-CoV-2 вирус поврзан со намалувањето на насилното криминално однесување беше: затворањето на баровите, рестораните, училиштата, фабриките, другите бизнис објекти, итн.; забраната за јавни собирања; забрани за национални и меѓународни патувања; и употреба на електронско следење на движењето (што во одредени земји беше употребно) – преку употреба на мобилни апликации кои собираа информации за претходното движење и контакти на лицата кои биле инфицирани со вирусот (Eisner & Nivette, 2020).

Всушност, наметнатите мерки ги трансформираа рутинските активности и ги променија нивните последици, пред сè поради ограничувањата на блиските контакти; не постоеја можности за насилно однесување (на пример, неконтролирано однесување на тинејџерите); но се зголемија можностите за други активности и појави, како присуството на состојби и емоции поврзани со насилното однесување – анксиозност, страв, гнев; слабо заштитени имоти; потенцијалните жртви на семејно насилство затворени во домот заедно со насилните членови на семејството; невработеност и глад; загуба на блиски лица; многу промени во сегментите на неформалната и формалната општествена контрола, пред сè во областите на електронскиот надзор – што беше зголемен во насока на контрола на движењето и социјалните контакти; и зголемената важност на

солидарноста и обврските да им се помогне на ранливите категории граѓани (Eisner & Nivette, 2020).

Користејќи некои од каузалните механизми и теоретските објаснувања би можеле да посочиме зошто одредени кривични дела се зголемуваат, а други се намалуваат за време на рестриктивните мерки. Имено, промените во рутинските активности и мерките на карантин резултираат во намалување на уличното насилство, но ги зголемуваат случаите на семејно насилство. Исто така, употребата на мобилни апликации или други видови на надзор и следење на социјалните контакти, пред сè на инфизираните, ги намалува можностите за насилно однесување во јавност. Но, затворањето значи изгубени работни места, глад и несигурност во однос на иднината, зголемување на можностите за антивладини протести и насилство; и зголемување на обемот на кривични дела на улица. Затворени во домовите поради полицискиот час, без можност да го напуштат домот, во одредени случаи резултира со проблеми поврзани со менталното здравје, појава на одредени негативни емоции, како што се анксиозност и гнев, кои се поврзани со напнатост, па може да резултираат со девијантно однесување, во овој случај семејно насилство. А, поради многуте неодговорени прашања поврзани со новиот коронавирус и наметнатите мерки на задолжителна физичка дистанца, постои редуцирано ниво на физичко насилство меѓу странци. Она што всушност се промени во насока на насилството е намалувањето на неговото случување надвор од домот (меѓу странци или познаници) и зголемување на случаите на насилство во домот (меѓу членовите на семејството) (Eisner & Nivette, 2020).

За време на рестриктивните мерки и карантинот, повеќе од 80% од светската популација минуваше најголем дел од своето време во нивните домови, што отвори многу можности за семејното насилство. Емоционалните лавиринти за време на полицискиот час го зголемија нивото на емоционални фактори, како што се чувството на гнев, анксиозност, страв, депресија, но и фрустрација поради потребата да се остане затворен и недостиг на други можности за жртвите.

Анализата на дневните билтени на Министерството за внатрешни работи, укажа дека насилните кривични дела во Република Северна Македонија (убиство и обид за убиство, семејно насилство, „насилство“, телесна повреда и тешка телесна повреда) се зголемиле во обем (во 2020 година) во споредба со истиот период од 2019 година. Овие случаи се карактеристични за урбаните средини, се случуваат меѓу членови на семејства и блиски роднини, поради рестриктивните мерки, но тоа не е случајот со истите кривични дела во руралните средини, каде феноменологијата е иста со таа пред рестриктивните мерки. Тоа укажува дека луѓето кои живеат во руралните средини, не се однесувале според обврските за време на рестриктивните мерки, односно се движеле за време на полицискиот час, пред сè поради извршување на земјоделските работи.

Намалувањето на насилството за време на рестриктивни мерки е нормална последица на ограничените блиски контакти. На ваков начин, луѓето имаат помалку можности да излезат од нивните домови, мора да избегнуваат физички контакти со други луѓе (надвор од нивното семејство), што не дозволува можности за конфликтни ситуации. Истовремено, Parkinson and Zara (2013) заклучиле дека постои конекција меѓу природните катастрофи и пандемиите со родот и криминалното однесување, така на пример, сексуалното и семејното насилство за време на епидемијата со Ебола. Но, Roman et al. (2007) дека насилството по ураганот Катрина се намалило, а потоа повторно се зголемило.

Карактеристичен за кризните времиња е и финансискиот стрес. За време на КОВИД-19 рестриктивните мерки, многу луѓе го загубиле своето вработување и/или доживеале промена во финансиските приходи. Во такви случаи, финансискиот стрес бил клучен фактор поврзан со семејното насилство, фемидите и филицидите (Monash Gender and Family Violence Prevention Centre, 2020).

ЗАКЛУЧОК

Семејното насилство во нашата земја е зголемено во анализираниот период, но истото не е значајно поголемо во обем во истиот период во 2018 и 2019 година. Таквиот заклучок е заснован на ограничени податоци, поради што не би можеле да заклучиме дали постои директна врска меѓу случаите на семејно насилство и рестриктивните мерки.

Но, она што е исто така многу важно за анализираниот период во 2020 година, претставува фактот дека се појавија реакции во јавноста од страна на НВО кои работат на превенција на родово заснованото и семејното насилство, кои се однесуваа на потребата жртвите на семејно насилство да не бидат санкционирани, доколку ги напуштат домовите за време на полицискиот час, а во домот се случувало семејно насилство.

Донесување на пост-кризни мерки и чекори е клучно за оваа особено ранлива категорија на лица - жртви на семејно насилство. Следните предложени мерки (кои се во согласност со Конвенцијата на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство) и чекори треба да се спроведуваат тековно, како трајни и одржливи програми: (Препораки до влади, донатори и граѓански организации, 2020)

- Националните и локалните институции мора да одвојат буџетски средства за воспоставување и одржливост на специјализирани услуги за жени жртви на родово-базирано насилство и семејно насилство и нивните деца.
- Итно обезбедување на специјализирани услуги за сместување како што се засолништа и кризните центри со посебна заштита и здравствен протокол за сместување.
- Обезбедување на советување и поддршка преку психосоцијална поддршка на локално ниво.

- Обезбедување бесплатна правна помош во согласност со Законот на бесплатна правна помош.
- Интернет (онлајн) поддршка.
- Да се развијат апликации (за паметни телефони) кои можат да ги користат жртвите за да пријават насилство.
- Мобилни интервентни тимови во секој град во земјата.

Неопходно е итно креирање на национален кризен план за заштита и спречување на насилство врз жени и семејно насилство, кој ќе биде во согласност со одредбите и стандардите на Истанбулската конвенција и Националниот акциски план за имплементација на Истанбулската конвенција до 2023 година. Овој план јасно и детално би ги дефинирал мерките и активностите за заштита на жртвите, минимизирање на последиците и спречување на насилството врз жените и децата и семејното насилство во време на пандемија.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Bullinger, L.R., Carr, J.B., & Packham, A. (2020). COVID-19 and Crime: Effects of stay-at-home Orders on Domestic Violence. National Bureau of Economic Research (Working Paper);
2. Boman, J.H., & Owen, G. (2020). Has COVID-19 Changed Crime? Crime Rates in the United States during the Pandemic. *American Journal of Criminal Justice*, 45: 537-545
3. Eisner, M., & Nivette, A. (2020). Violence and the Pandemic: Urgent Questions for Research. (HFG Research and Policy in Brief);
4. Gama A., Pedro A.R., de Carvalho M.J.L., Guerreiro A.E., Duarte V., Quintas J., Matias A., Keygnaert I., Dias S., (2020) Domestic Violence during the COVID-19 Pandemic in Portugal. *Portuguese Journal of Public Health*. vol. 38;
5. Monash Gender and Family Violence Prevention Centre (2020). Family, domestic and sexual violence;
6. Monash Gender and Family Violence Prevention Centre (2020). Responding to the ‘Shadow pandemic’;
7. Miller, J.M., & Blumstein, A. (2020). Crime, Justice & the COVID-19 Pandemic: Toward a National Research Agenda. *American Journal of Criminal Justice* 45:515-524
8. Payne, J.L., & Morgan, A. (2020). COVID-19 and Violent Crime: A Comparison of Recorded Offence Rates and Dynamic Forecasts (ARIMA) for March 2020 in Queensland, Australia (a Preprint);
9. Справување со насилство врз жените и семејно насилство во Западен Балкан за време и по здравствената криза со КОВИД-19 (2020), Препораки до влади, донатори и граѓански организации, Скопје 10-13;
10. Влијанието на Ковид-19 врз жените и мажите во Северна Македонија (2020) UN Women, „Промовирање на родово-одговорни политики и буџети: кон транспарентно, инклузивно и отчетно управување во Република Северна Македонија“ SIDA;

Проф.д-р Изабела Филов¹
Д-р Мери Царлиева²

ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА СО КОРОНАВИРУС (COVID - 19) ВРЗ МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ

Абстракт

Со појавувањето на пандемијата со корона вирусот, таа се манифестираше како епидемија што доведе до сериозни грижи за јавното здравје од страна на Светската здравствена организација(СЗО), а како одговор на оваа глобална здравствена криза, меѓународните и владините здравствени организации спроведоа мерки за карантин и заклучување, со цел да се спречи брзото ширење на вирусот. Додека СЗО и светските здравствени власти активно работеа на спречување на епидемијата, периодот на здравствена криза имаше значителни последици врз здравјето и благосостојбата на луѓето, придружени со психолошки реперкусии во вид на вознемиреност и сродни симптоми како што се стрес, паника и анксиозност кај општата популација. Психолошкиот импакт на оваа пандемија се смета за длабок и сериозен поради големата изложеност на социјалните медиуми и зголемената глобална поврзаност. Новите студии сугерираат дека психолошките проблеми поврзани со КОВИД 19 пандемијата се распространети меѓу ранливите популациони групи: децата и адолесцентите, старите лица и лицата во ризик и здравствените работници. Поради тоа, од клучно значење е да се разбере степенот на влијанието на таквите пандемии врз менталното здравје и другите аспекти на животот и да се идентификуваат стратегиите за заштита и превенција од последиците.

Клучни зборови: пандемија, ментално здравје, популациони групи, превенција

1. Вовед

Од почетокот на 2020 година, стана јасно дека пандемијата со COVID-19 ќе има долгорочно влијание; не само на оние кои се директно засегнати, туку и на глобалната економија и системите кои ги задоволуваат здравствените, образованието, социјалната заштита и другите основни потреби на населението. Двегодишното егзистирање на човештвото со вирусот Ковид 19 покажа дека пандемијата со не е само медицински феномен, туку влијае на поединецот и општеството и предизвикува хетерогени нарушувања како анксиозност, стрес, стигма, но и ксенофобија. Однесувањето на индивидуата во општеството или

¹ Висока медицинска школа, Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола
izabela.filov@uklo.edu.mk

² ЈЗУ Клиничка болница „Д-р Трифун Пановски“ Битола dr.meri@gmail.com

заедницата има значајни ефекти врз динамиката на пандемијата што, а клучно при тоа се нивото на лична одговорност, протоколот на информации и последиците врз секојдневниот живот и рутина. Токму поради тоа брзиот пренос на САРС-КоВ-2 од човек на човек резултираше со спроведување на регионални стратегии, со цел спречување на понатамошното ширење на болеста. Изолацијата, социјалното дистанцирање и затворањето на образовните институти, работните места и местата за забава ги примораа луѓето да останат во своите домови, за да тие на свој начин помогнат да се прекине синџирот на пренос. Од друга страна, овие рестриктивни мерки несомнено влијаеја на социјалното и менталното здравје на поединецот низ целиот свет. (WHO,2020)

Самоизолацијата стана парадигма на самозаштита и самосвесност, но и општествена одговорност, за спречување на патогените ефекти што пандемијата може да ги направи врз општеството, така што беше неопходно владите да преземат мерки коишто ќе обезбедат поддршка за менталното здравје онака како што е пропишано од експертите. Во услови на пандемија стана евидентно дека психолошката состојба на поединецот е клучна за здравјето на заедницата и дека тоа варира од личност до личност и зависи од неговото потекло и професионалната и социјална положба. (<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/about/coping.html>)

Карантинот и самоизолацијата предизвикуваат негативно влијание врз ментално здравје. Во студија објавена во The Lancet се вели дека одвојувањето од саканите, губењето на слободата, досадата и неизвесноста може да предизвикаат влошување на состојбата на менталното здравје на поединецот. (Yao H, Chen J-H, Xu Y-F, 2020) За да се надмине ова, потребни се мерки коишто ќе бидат преземени на индивидуално и на општествено ниво. Според сегашната глобална ситуација и децата и возрасните доживуваат хетерогени емоции. Новата реалност што ја наметна пандемијата го смести човештвото во ситуација или средина која може да биде нова и може да биде потенцијално штетна за здравјето на поединецот.

2. Деца и адолесценти во ризик

Во текот на пандемијата, децата се затекнаа подалеку од нивните училишта, пријателите и соученици, во изолирана домашна средина и притоа иницијален заклучок е дека младата популација се постави пред предизвик, за којшто младите индивидуи бараа и очекуваа одговори од нивните родители, наставници или старатели. Генерално, не реагираат сите деца и родители на стрес на ист начин. Децата може да доживеат анксиозност, вознемиреност, социјална изолација и средина која врз нив делува атакирачки и сето тоа на нив може да има краткорочни или долгорочни ефекти, а особено манифестации коишто се однесуваат на нивното ментално здравје. Некои вообичаени промени во однесувањето на децата може да бидат (Liu JJ, Bao Y, Huang X, Shi J, Lu L., 2020):

- Претерано плачење
- Зголемена тага, депресија или грижа
- Тешкотии со концентрација и внимание
- Промени во, или избегнување, активности во кои уживале во минатото
- Неочекувани главоболки и болки низ телото
- Промени во навиките во исхраната

За да се надминат последиците од негативното однесување на децата, предизвикани од новите обрасци на секојдневно функционирање, предизвикачко од пандемијата, стана неопходно родителите правилно да се позиционираат на новонастанатите состојби - да останат смирени, мудро да се справуваат со ситуацијата и да одговорот на сите прашања на детето на најдобар можен начин. Притоа, многу важно е во примарната социјална група како што е семејството, родителите секојдневно да одвојат време за да разговараат со своите деца за појавата на СОВИД-19 и да споделат некои позитивни факти, бројки и информации. На тој начин, родителите можат да им помогнат и да ги уверат своите деца дека се безбедни дома и да ги охрабрат да се вклучат во некои подобни активности кои се благопријатни за нивното здравје, вклучувајќи спортови во затворен простор и некои физички и ментални вежби. Во текот на пандемијата, многу семејства кадешто има ученици беа принудени да креираат домашна агенда и адаптација, којашто може да им помогне на нивните деца да бидат во тек со училишните обврски. Во такви околности, се очекуваше од родителите да размислуваат за редуцирање на стресот или евентуалната вознемиреност во нивниот дом, бидејќи децата можат да ја перцепираат и чувствуваат негативна енергија од нивните родители. Вклучувањето на родителите во здрави активности со нивните деца исто така може да помогне да се намали стресот и анксиозноста и да се олесни целокупната ситуација.

3. Старите лица и лицата во ризик

Секојдневните искуства покажаа дека постарите луѓе се повеќе склони кон појава на СОВИД-19 поради низа клинички и социјални причини како што се послаб имунолошки систем или други основни здравствени состојби, како и поради оддалечување од нивните семејства и пријатели поради природата на пандемијата. Според медицинските експерти, луѓето на возраст од 60 или повеќе години имаат поголема веројатност да заболат од САРС-КоВ-2 и можат да развијат сериозна и опасна по живот состојба дури и ако се во добра здравствена состојба. (Armitage R, Nellums LB, 2020)

Физичкото дистанцирање поради ширењето на СОВИД-19 може да има драстични негативни ефекти врз менталното здравје на постарите лица и лицата со посебни потреби. Физичката изолација, која стана неопходна и дома меѓу членовите на семејството може да ги стави

постарите и хендикепираните лица на сериозен ризик за менталното здравје. Тоа може да предизвика вознемиреност и да предизвика трауматична ситуација за нив. Постарите лица и лицата во ризик генерално се психофизички многу повеќе зависни од останатата популација во средна возраст за нивните секојдневни потреби, а самоизолацијата во текот на пандемијата критично да го оштети семејниот систем. Особено е евидентно дека постарите и хендикепираните лица кои живеат во домови за стари лица се соочуваат со исклучителни проблеми со менталното здравје. Во овој правец, едноставни интервенции како што е телефонски повик и разговор за време на пандемијата може да помогне правилно да се пристапи кон постарите луѓе. СОВИД-19, исто така, може да резултира со зголемен стрес, анксиозност и депресија кај постарите луѓе кои од претходно се соочиле со проблеми со менталното здравје.

Членовите на семејството може да бидат сведоци на некоја од следните промени во однесувањето на постарите членови на семејството:

- Иритирачко однесување
- Промена во нивните навики за спиење и исхрана
- Емоционални испади

Светската здравствена организација сугерираше членовите на семејството редовно да ги проверуваат постарите луѓе кои живеат во нивните домови и во установи за стари лица. Исто така, важна психосоцијална интервенција е помладите членови на семејството да се посветат и да разговараат со постарите членови на семејството, односно да се вклучат во некои од нивните секојдневни рутини (www.nytimes.com/2020/03/14/health/coronavirus-elderly-protection.html).

4. Здравствените работници во ризик

Лекарите, медицинските сестри и останатите здравствени професионалци кои работат на фронталната линија во борбата против појавата на СОВИД-19 беа изложени на интензивен ризик за развој на симптоми во ментално здравје. Тоа се: страв од заразување со болеста, долги работни часови, недостапност на заштитна опрема и материјали, оптоварување со пациенти, недостапност на ефективни лекови за COVID-19, смрт на нивните колеги по изложеност на COVID-19, социјално дистанцирање и изолација од семејството и пријателите и тешката ситуација на нивните пациенти. Сето тоа во еден пролонгиран временски период од скоро две години имаше негативен ефект врз менталното здравје на здравствените работници. Како што прогредираше пандемијата, стана впечатлива појавата работната ефикасност на здравствените работници постепено да се намалува. Поради тоа, покрај објективните потешкотии и предизвици предизвикани од пандемијата, здравствените системи се соочија со потреба од креирање на протоколи и стратегии кои ќе ги опфатат и мерките за психофизичка релаксација на здравствените професионалци во секојдневна рутина, заради нивно закрепнување и

справување со ситуацијата. (<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/about/coping.html>)

5. Стигматизација

Паднемијата наметна нови психосоцијални предизвици пред општествата и индивидуите, коишто беа досега непознати. Една од нив беше и стаигматизацијата со која се соочи значаен дел од популацијата. Имено, лицата кои прележале инфекција со корона вирусот и биле скоро ослободени од карантин соочувајќи се со стигматизација, доживуваат и развиваат различни најчесто непријатни емоции. Притоа, секој поединец тоа различно го доживува, односно може да се соочи со различно добредојде од општеството кога ќе излезе од карантин. Искуствата покажаа, дека од лицата кои неодамна закрепнале од инфекција со вирусот, се очекуваше да продолжат со социјално дистанцирање од блиските, пријателите и роднините, за да ја осигураат безбедноста на своето семејство поради природата на вирусот. Притоа, различни возрастни групи различно реагираа на ова социјално однесување, што може да има и краткорочни и долгорочни ефекти и отвара прашања кои треба да бидат предмет на понатамошна психосоцијална анализа. (Moukaddam N, Shah A, 2020)

Здравствените работници кои се обидуваа да спасат човечки животи и да го заштитат општеството исто така се соочуваа со социјално дистанцирање, промени во однесувањето на членовите на семејството и стигматизација поради сомневање дека се носители на COVID-19. (Yao H, Chen J-H, Xu Y-F, 2020) Поради тоа, претходно заразените лица и здравствените работници (кои се занимаваат со пандемија) често пати се соочуваа со тага, лутина или фрустрација затоа што пријателите или саканите може да имаат неосновани стравови од заразување со болеста од контакт со нив, иако е утврдено дека не се заразни.

Досегашните искуства покажаа дека е неопходно јасно разбирање на ефектите од неодамнешната епидемија врз менталното здравје на луѓето од различни возрастни групи за да се спречи и избегне пандемијата COVID-19.

6. Заклучоци

Разбирањето на ефектите од појавата на COVID-19 врз менталното здравје на различни популации е исто толку важно како и разбирањето на неговите клинички карактеристики, шеми на пренесување и управување.

Поминувањето време со членовите на семејството, вклучително и децата и постарите луѓе, вклучувањето во различни вежби и спортски активности, следењето на распоред/рутината и одморот од традиционалните и социјалните медиуми, сето тоа може да помогне да се надминат проблемите со менталното здравје.

Искусвата покажаа дека се потребни кампањи за подигање на јавната свест кои се фокусираат на одржување на менталното здравје во актуелната ситуација.

7. Користена литература

1. Armitage R, Nellums LB. COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet Public Heal.* 2020;2667(20):30061 10.1016/S2468-2667(20)30061-X. Accessed May 03, 2020. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
2. How to protect older people from the coronavirus. *The New York Times* 2020. <https://www.nytimes.com/2020/03/14/health/coronavirus-elderly-protection.html>. Accessed May 03, 2020
3. Liu JJ, Bao Y, Huang X, Shi J, Lu L. Mental health considerations for children quarantined because of COVID-19. *Lancet Child Adolesc Heal.* 2020;4(5):347-349. 10.1016/S2352-4642(20)30096-1. Accessed May 03, 2020. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
4. Mental health and coping during COVID-19. *Centers for Disease Control and Prevention* 2020. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/about/coping.html>. Accessed May 03, 2020.
5. Moukaddam N, Shah A. Psychiatrists beware! The impact of COVID-19 and pandemics on mental health. *Psychiatric Times* 2020. <https://www.psychiatrictimes.com/psychiatrists-beware-impact-coronavirus-pandemics-mental-health>. Accessed May 03, 2020.
6. WHO warning on lockdown mental health. *Euobserver* 2020. <https://euobserver.com/coronavirus/147903>. Accessed May 03, 2020.
7. Yao H, Chen J-H, Xu Y-F. Patients with mental health disorders in the COVID-19 epidemic. *Lancet Psychiatry.* 2020;7(4):e21 10.1016/S2215-0366(20)30090-0. Accessed May 03, 2020. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

Проф. д-р Лидија Стефановска¹
Проф. д-р Менде Солунчевски²

ПРОМЕНА НА ФОКУСОТ НА НАУЧНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА ВО СОГЛАСНОСТ СО ПРОМЕНИТЕ ПРЕДИЗВИКАНИ ОД ПАНДЕМИЈАТА СО КОВИД 19

Апстракт

Науката во многу наврати послужила за развој на човештвото, олеснувајќи го животот на човекот, обезбедувајќи му нови технологии, напредок во медицината, развој на економијата и создавање на глобален пазар со користење на бенефициите од ИТ технологијата. Знаењата добиени од неа, денес се користат за многу цели и во многу области. Поривот кој го имаат научните работници создава непрекинатост на научно – истражувачкиот процес, а сето тоа совршено се вклопува во мисијата на науката, која има за цел да ги надополнува досегашните знаења, одговарајќи на нови прашања поврзани со сегашноста и иднината. Ваквата причинско последична врска налага науката да нема конечност.

Научните работници трагајќи по нови одговори на поставени прашања и разрешување на дилеми, потребно е да се прилагодуваат кон диверзитетот во опкружувањето и неговите специфики. Таква различност донесе и пандемијата со Ковид 19, која буквално го промени светот и начинот на комуникација меѓу луѓето. Тоа доведе до бројни промени во фокусот кој го имаат научните работници во своите истражувања, во кои неминовно е да бидат интегрирани сите аспекти од примената на ИТ технологијата во современото живеење и организациското работење, опфаќајќи ги тврдите и меки компоненти во организациите и нивната меѓу зависност.

Ова е контекстот и на овој труд, кој има за цел да ја прикаже потребата од промена на предметот на истражување кај научните работници, во согласност со сите промени кои ги предизвика пандемијата со Ковид 19.

Клучни зборови: наука, истражување, предмет на истражување.

Abstract

Science in many occasions served as human development, facilitating human life, providing new technologies, advances in medicine, developing the economy and creating a global market using the benefits of IT technology. The knowledge gained from it is used today for many purposes and in many areas. The impetus that scientists have, has created a continuity of the scientific

¹ Бизнис Академија Смилевски – БАС Скопје, l_stefanovska@yahoo.com

² Министерство за одбрана, Битола, mendesolun@yahoo.com

research process, and it all fits perfectly into the mission of science which aims to supplement the current knowledge, answering new questions related to the present and the future. Such a causal relationship requires science to have no finality.

Researchers looking for new answers to questions and resolving dilemmas need to adapt to the diversity of the environment and its specifics. Such a difference was brought by the pandemic with Covid 19, which literally changed the world and the way of communication between people. This has led to a number of changes in the focus of scientists in their research, in which it is inevitable to integrate all aspects of the application of IT technology in modern living and organizational work, covering the hard and soft components in organizations and their interdependence.

This is the context of this paper, which aims to show the need to change the subject of research among scientists, in accordance with all the changes caused by the pandemic with Covid 19.

Keywords: science, research, subject of research.

ВОВЕД

Промените што се случуваат во надворешното опкружување наметнуваат низа промени и во останатите сегменти од животот и работата на луѓето, институциите, професиите, процесите на работа, начините на живот и комуникација и сл. Една таква промена која длабоко навлезе во секојдневното наше живеење е пандемијата со Ковид 19, која можеби досега, направи најголеми промени кои се уште траат, а сосема веројатно е и дека ќе доведат до нови погледи и ментални модели кај новите генерации.

Ваквите промени, по инерција длабоко навлегоа и во организациите и направилја небулоза за тоа кои техники на менаџирање треба да се применуваат, со оглед на промените во структурите, процесите, културата и другите меки и тврди организациски компоненти. Теориите и практиките започнаа да се променуваат. А, токму оние кои ги создадоа тие теории врз основа на истражувања, анализи, синтети, компарации и статистички обработки на податоци, започнаа да размислуваат за промена на предметот во научните истражувања.

НАУКАТА ВО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИСКА КРИЗА

Пандемиската криза и покрај бројните негативности што ги донесе има и позитивни аспекти, иако ова може да звучи нереално и дегутантно, но сепак паничната состојба со пандемијата придонесе за враќање на довербата во науката и компетентноста. Денес се повеќе и повеќе се читаат статии од научници, истражувачи, статистичари и сл, кои на научна база се обидуваат да ги заменат одредени нестручни и често чаршишки полемики, со компетентност и придонес на науката, знаењето и учењето.

Се смета дека пандемијата како никогаш досега ја зајакна видливоста и важноста на науката, образованието и знаењето, наспроти продукцијата на кадри кои не ја сфаќаат потребата од постојано усовршување, во чекор со сите промени кои се случуваат во опкружувањето.

И доколку се пишува за промени, да тргнеме од онаа нај круцијалната, нај есенцијалната промена, а тоа е промената во образовниот процес, со примена на алатките за далечинско учење. Дали со неговата примена, „паѓаат во вода“ сите досега научени форми и методи на настава, е само една елементарна дилема на која научниците треба да дадат одговор во најскоро време. Реалноста покажува дека далечинското учење, на еден подолг временски период ќе биде паралелен начин во образованието и десна рака секогаш кога ќе се влошуваат состојбите со пандемијата.

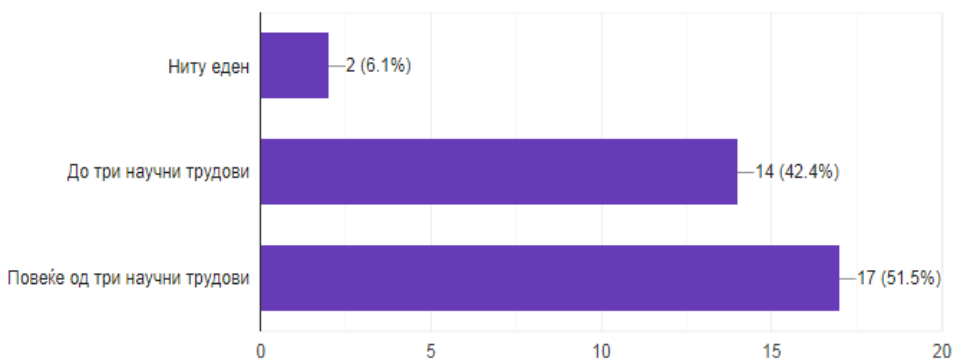
Пандан на ваквите промени во образованието се промените што се случуваат во организациите, посебно во оние чија дејност овозможува примена на ИКТ, што доведува до поместување и промена на контекстот за менаџирање во сите фази, започнувајќи од планирање, па се до контрола на резултатите. Сведоци сме дека се поретко се одлучуваме физички да сме присутни во одредени организации, доколку потребата може да ја завршиме со примена на ИКТ. На овој начин, организацијата ја запознаваме и таа ни се допаѓа или не, преку впечатокот што го добиваме од нејзината веб страна или другите начини на конекција со клиентите, а тоа се социјалните мрежи. Дали тоа значи дека основните постулати на менаџирањето во организациите се поместуваат, изменуваат, променуваат? Тоа е прашање на кое научните работници во се уште нејасниот контекст го бараат одговорот, со присутна небулоза дали тоа е само моментална состојба или пак нова реалност.

ИСТРАЖУВАЧКИ ДЕЛ

Врз основа на опишаниот проблем, како автори на овој труд спроведовме истражување меѓу научните работници од Битола, пред се за да се добие одговор на поставеното истражувачко прашање: „дали пандемијата со Ковид 19, го помести фокусот на научните истражувања кај научните работници?“

Од истражувачките инструменти е користен краток Анкетен прашалник, целосно насочен кон истражувачкото прашање. Прашалникот е спроведен електронски во текот на август и септември 2021 г., а од испратените 35 прашалници, одговориле 33 испитаници, научни работници. Резултатите се прикажани графички и се пропратени со соодветен коментар по однос на распределбата на фреквенциите.

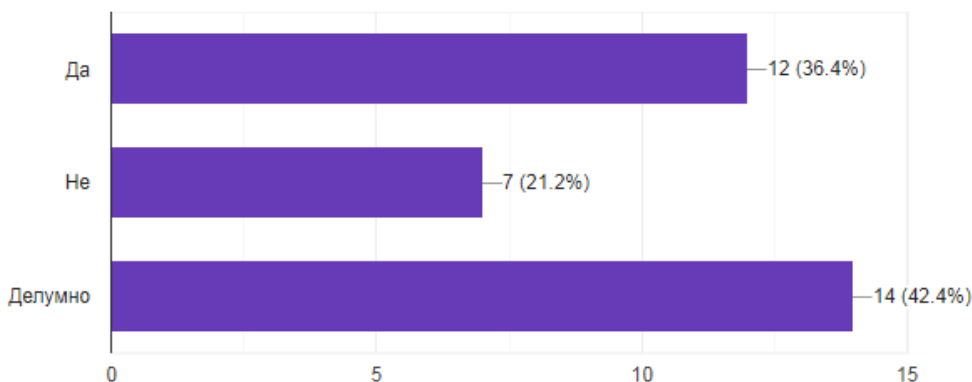
Првото прашање од анкетниот прашалник се однесува на тоа колку научните работници биле активни на научно поле во текот на пандемискиот период, па затоа со првото прашање се очекува да се добие слика за бројот на трудови кои се напишани од страна на испитаниците во овој критичен период. Резултатите се прикажани на графиконот бр.1.

Графикон бр. 1 „Колку научни трудови напишавте од почетокот на пандемијата?“

Одговорите на ова прашање ни укажуваат дека нешто повеќе од половина испитаници, односно 51,5%, во пандемискиот период имаат напишано повеќе од три научни трудови, голем процент испитаници, односно 42,4% имаат до три научни трудови, додека пак, само мал процент, односно 6,1% во пандемискиот период немаат напишано ниту еден научен труд. Со ова се добива генерален впечаток дека пандемискиот период, сепак претставувал предизвик за научните работници да творат во научните области кои се од нивни интерес.

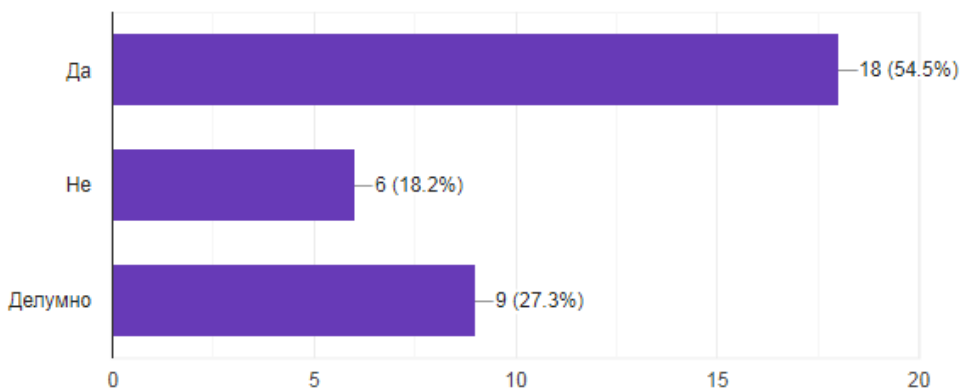
Второто прашање од анкетниот прашалник се однесува пред се` на научните работници кои во пандемискиот период имаат напишано научни трудови, а се однесува на тоа дали темата во трудовите е пандемијата и нејзиното влијание. Целта е да се согледа дали пандемијата и влијанието што таа го изврши, го зедеа приматот и станаа центар на научен интерес. Резултатите се прикажани на графиконот бр. 2.

Графикон бр. 2: кон прашањето „Дали главна тема во научните трудови во последната година е пандемијата и нејзиното влијание?“

Од резултатите добиени кон ова прашање, може да се констатира дека одговорите се поделени. Имено, најголем дел од испитаниците, односно 42,4% одговорија дека темата пандемија делумно се јавува во нивните научни трудови. 36,4% одговорија потврдо, а 21,2% одговорија негативно, односно дека пандемијата не била главна тема во нивните научни трудови во последната година.

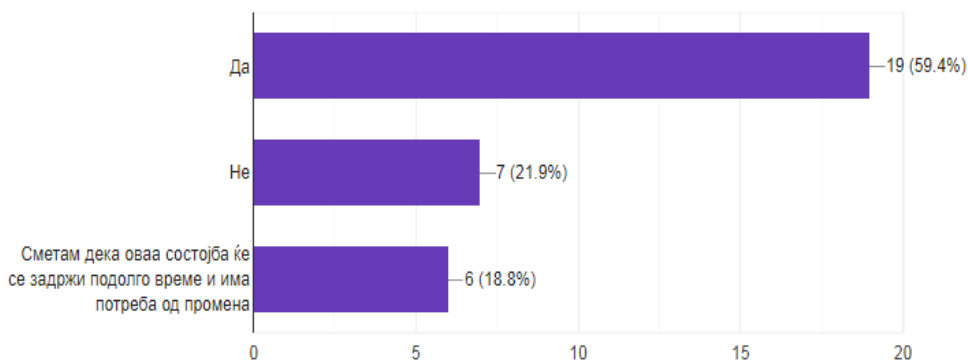
Третото прашање од анкетниот прашалник е „Дали предметот на истражувањето го прилагодувате кон изменетите услови согласно пандемијата?“. Целта на ова прашање е да се согледа дали трудовите се однесуваат на променетиот контекст, со оглед на тоа што пандемијата во одредени области изврши директен, а во некои индиректен импакт. Сепак, со оглед на бројноста на научните полиња и области, во дел од нив пандемијата нема влијание, па научните работници немаат потреба од прилагодување на нивните предметни фокуси. Резултатите кон ова прашање се прикажани на графиконот бр.3.

Графикон бр. 3 Кон прашањето „Дали предметот на истражувањето го прилагодувате кон изменетите услови согласно пандемијата?“

Со анализа на графиконот бр. 3 може да се согледа дека повеќе од 50% од испитаниците одговорија дека предметот на истражувањето во нивните научни трудови го прилагодувале кон изменетите услови согласно пандемијата, делумно тоа го правеле 27,3% од испитаниците, а само 18,2% од испитаниците кон ова прашање дадоа негативен одговор, што може да биде резултат на ниското влијание на пандемијата врз контекстот во кој пишувале.

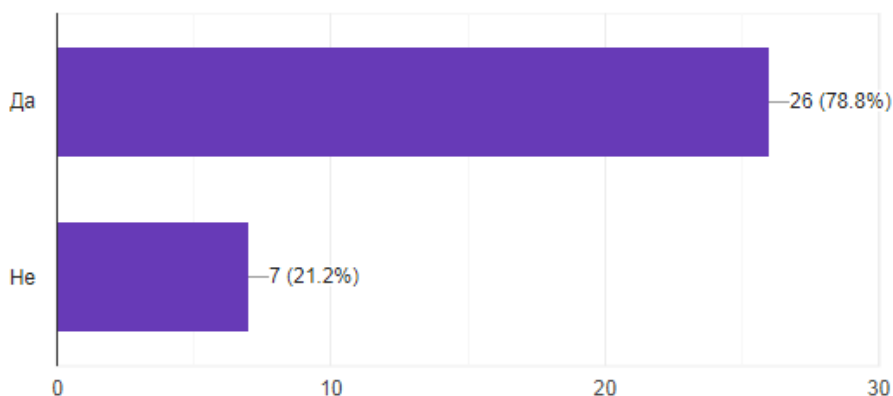
Четвртото прашање од овој анкетен прашалник се однесува на визијата за иднината на научните истражувања, односно дали пандемијата веќе наметнала барања и потреба за прилагодување на предметот на научните истражувања, пред се за истите да имаат поголема практична примена и да бидат атрактивни согласно промените во опкружувањето.

Графикон бр. 4 Кон прашањето „Дали сметате дека во блиска иднина, предметот на истражување, научните работници треба да го прилагодуваат според измените кои ги предизвика пандемијата? “

Кон ова прашање, само 21,9% од испитаниците дадоа негативен одговор, додека пак повеќе од половина, односно 59,4% имаа потврден одговор. Само 18,8% сметаат дека оваа состојба ќе се задржи подолго време, па согласно на тоа ќе има потреба од промена и усогласување според опкружувањето, а посебно во сегментите каде и најмногу се чувствува промената.

Петтото прашање од овој анкетен прашалник бараше од испитаниците да го дадат своето мислење за тоа дали од резултатите во научните истражувања, со акцент на пандемијата, ќе се развијат нови теории во многу области. Одговорите кон ова прашање се дадени на графиконот бр. 5.

Графикон бр. 5 Кон прашањето „Според Ваше мислење дали од резултатите во научните истражувања, со акцент на пандемијата, ќе придонесат да се развијат нови теории во многу области? “

Резултатите од ова прашање не упатуваат на констатацијата дека поголемиот дел испитаници, односно 78,8% имаат потврден одговор и став кон ова прашање, додека пак само 21,2% од испитаниците не се согласуваат со ваквата констатација.

Вкупната слика што се добива од одговорите на испитаниците, е дека согласно со измените кои ги предизвика пандемијата, генерално, иако не е секаде тоа случај, се наметна потребата од прилагодување на предметот на истражувањето во научните трудови. Голем замав и влијание изврши и уште поголемата приемена на ИКТ, која доведе до создавање на одреден дигитален свет во организациите, во кој сите техники на менаџирање треба да се променуваат. Се разбира дека измените во предметот на истражување ќе зависат и од научното поле и област во која се работи трудот, а факт е дека измените повеќе се чувствуваат во полето на општествените науки. Исто така голем дел од научните конференции имаат тематски фокус кој е поврзан со пандемијата и нејзиното влијание.

ЗАКЛУЧОК

Врз основа на резултатите од истражувањето и теоретските аспекти прикажани во овој труд, како и врз основа на практичните искуства на авторите, може да се заклучи дека пандемијата и се` поголемата примена на ИКТ во приватниот и јавниот сектор наметнаа создавање на нови менаџерски практики, процеси, структури или техники кои значително отстапуваат од постојните. Во дел од организациите се случија огромни организациски промени, со цел да се задржи нивната ефикасност и ефективност. Може да се каже дека приватниот сектор сепак се окарактеризира како поотворен и пофлексибилен за новите иницијативи и примената на ИКТ во услови на пандемија и успеа промените да ги насочи кон сопствена долгорочна корист.

Крупните промени доведоа и до промена на менталитетот на купувачите, па согласно на тоа и вкупните активности на приближување на производите и услугите кон нив треба да бидат променети, а организациите да се покорат на навлегувањето на индивидуалниот избор и персонализираните услуги.

Врз основа на ваквите организациски промени, кои неминовно ќе се задржат на долг временски рок, научните работници треба да ги прилагодуваат своите истражувачки фокуси кон новите начини на менаџирање и да создадат нови теории и пристапи, што ќе им дадат сигурност на идните менаџери во правилното повлекување на стратегиски чекори.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Gibbs D., Tanner K., 'Information and Communication Technologies and Local Economic Development Policies: The British Case', *Regional Studies*, Vol. 31.8, pp.765- 774;

2. Papaioannou S. K. and Dimelis S., 'Information technology as a factor of economic development: Evidence from developed and developing countries, *Economic Innovation and New Technology*, 16(3), 2007, pp.179-194;
3. Саркањац Ј. М., Модели на е – управување, http://www.ukim.edu.mk/e-izdanija/FINKI/Modeli_na_e-upravuvanje.pdf;
4. https://www.mioa.gov.mk/sites/default/files/pbl_files/documents/strategies/Kratkorocna%20ИКТ%20Strategija_avgust2015.pdf;

ПРИЛОЗИ, Македонско научно друштво – Битола,
ISSN 0420-0950, Год. XVII, Бр.28, 2021 г.

ИЗДАВАЧ:

Македонско научно друштво – Битола
e-mail: mss.bitola@gmail.com
web: https://mnd-bitola.mk

ЗА ИЗДАВАЧОТ:

доц. д-р Невена Груевска, претседател

П Р И Л О З И

– списание за научни и стручни трудови

CONTRIBUTIONS

– **Journal of scientific and vocational paper**

Год. XVII, Бр. 28, ноември 2021 година

ISSN 0420-0950

Посебно издание за научно-стручниот собир
**„ВЛИЈАНИЕТО НА ПАНДЕМИЈАТА ВРЗ НАУКАТА -
ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ НА ПРОФЕСИОНАЛНИ
ПРЕДИЗВИЦИ ВО ОПШТЕСТВОТО“**

ЛЕКТОР:

Трајко Огненовски

ИДЕЈНО И ГРАФИЧКО РЕШЕНИЕ НА КОРИЦА:

Панде Петровски

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАБОТКА И ИЗРАБОТКА НА КОРИЦА:

Весна Мундишевска-Велјановска

ПЕЧАТИ:

„Графо Пром“ – Битола

ТИРАЖ:

100 примероци

Битола

2021